

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

NOGAY TÜRKÇESİ GRAMERİ
(NOGAYLAR-DİL ÖZELLİKLERİ-METİN-SÖZLÜK)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

73 2 73

DANIŞMAN

YRD.DOÇ.DR. AHAT ÜSTÜNER

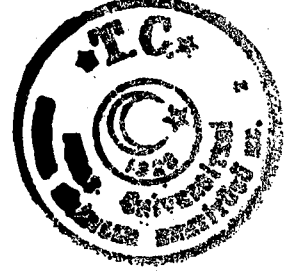
HAZIRLAYAN

NESRİN GÜLLÜDAĞ

ELAZIĞ-1998

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

NOGAY TÜRKÇESİ GRAMERİ
(NOGAYLAR-DİL ÖZELLİKLERİ-METİN-SÖZLÜK)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez 07.10.1998 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman

Yrd.Doç.Dr. Ahat ÜSTÜNER

Üye

Doç.Dr. Ahmet Buran

Üye

Yrd.Doç.Dr. İsmail Doğan

Yukarıdaki jüri üyelerinin imzaları tasdik olunur.

ÖZET

Bu çalışma çoğunluğu Kuzey Kafkasya'da yaşayan Nogay Türkleri hakkındadır. Giriş kısmında Nogayların tarihi, yaşadıkları coğrafya, adet ve inanışları, eğitim durumları ve dilleri hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Nogay Türkçesi'nin gramer özellikleri mevcut metinlerden hareketle üç bölüm halinde incelenmiştir.

Birinci bölümde Nogay Türkçesi'nin ses (fonetik), ikinci bölümde şekil (morfoloji) hususiyetleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Nogay Türkçesi'nin sözdizimi (sentaks) incelenmiştir. Gramer özellikleri açıklanırken yararlanılan metinler, Latin harflerine aktarılmış olarak, çalışmamızın sonunda verilmiştir. Metinlerin anlaşılmasında kolaylık sağlamak için bir de Sözlük eklenmiştir.

Böylece Nogaylar ve Nogay Türkçesi hakkında ilk kez akademik bir çalışma hazırlanmıştır.

SUMMARY

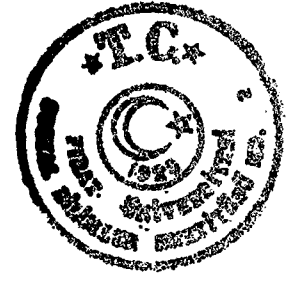
This study is about Nogay turkish people who live in the nort Kafkas.

The knowledge respected to history, geografical section, education level, custom, blief and language properties of Nogay turkish people is given in the preface section. After preface section, the gramer of spoken Nogay turkish in the Nogay people is examined inrespect of present texts.

The phonetics in the first section, the morphology in the second section and the sentax in the third section are taken up. The texts written with latin letters are used for explanation of gramer properties in the last section. and also, a dictionary is added for getting easiness about understanding of texts.

At last, an academic study is presented about Nogay turkish people and their language.

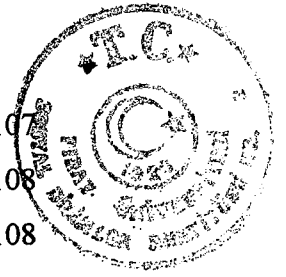
İÇİNDEKİLER

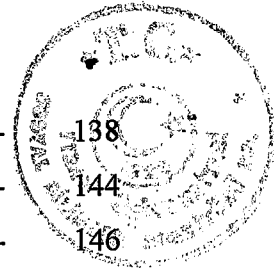
İÇİNDEKİLER	-----	II
ÖNSÖZ	-----	VII
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	-----	IX
KISALTMALAR	-----	X
GİRİŞ: NOGAYLAR	-----	1-57
I. Nogayların Tarihi ve Yaşadıkları Coğrafya	-----	1
I.1. Nogay kimdir?	-----	1
I.2. Nogay boyları	-----	2
I.3. Nogayların tarihi	-----	5
I.4. Yaşadıkları coğrafya	-----	18
I.4.1. Kafkasya	-----	18
I.4.2. Hazar bozkır	-----	20
I.4.3. Kırım ve kuzeyi	-----	20
I.4.4. İdil-Ural havzası	-----	20
I.4.5. Batı Türkistan	-----	21
I.4.6. Litvanya	-----	21
I.4.7. Bulgaristan	-----	21
I.4.8. Romanya	-----	22
I.4.9. Türkiye	-----	22
II. Nogayların Sosyal Hayatı	-----	24-51
II.1. Nüfus	-----	24
II.2. Din	-----	29
II.3. Eğitim	-----	35
II.3.1. Alfabe	-----	36
II.3.2. Okur yazarlık durumu	-----	37
II.4. Ekonomi	-----	41
II.5. Etnik özellikleri	-----	42
II.6. Hayat tarzları	-----	43

II.7. Bazı adet ve inanışlar	-----	
III. Nogayların Dili ve Edebiyatı	-----	
III.1. Nogay Türkçesi	-----	
III.2. Nogay edebiyatı	-----	53
NOGAY TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİ	-----	58
BİRİNCİ BÖLÜM: SES BİLGİSİ (FONETİK)	-----	59-80
1.1.0. Ünlüler (Vokaller)	-----	59-68
1.1.1. Ünlü uyumu	-----	60
1.1.2. Ünlü türemesi	-----	61
1.1.3. Ünlü düşmesi	-----	63
1.1.4. Ünlü benzeşmesi	-----	63
1.1.5. Ünlü değişimleri	-----	64
1.2.0. Ünsüzler (Konsonantlar)	-----	68-80
1.2.1. Ünsüz uyumu	-----	70
1.2.2. Ünsüz düşmesi	-----	70
1.2.3. Ünsüz türemesi	-----	72
1.2.4. Ünsüz tekleşmesi	-----	73
1.2.5. Ünsüz değişimleri	-----	73
1.3.0. Göçüşme (Metatez)	-----	78
1.4.0. Hece yutumu (Haploloji)	-----	79
1.5.0. Hece kaynaşması	-----	79
İKİNCİ BÖLÜM : ŞEKİL BİLGİSİ (MORFOLOJİ)	-----	80-164
2.1.0. İsim	-----	81
2.1.1. İsimden isim yapan ekler	-----	81
2.1.2. Fiilden isim yapan ekler	-----	90
2.1.3. İyelik ekleri	-----	96
2.1.4. İsim çekimi (Hal ekleri)	-----	98
2.1.5. Çokluk eki	-----	106

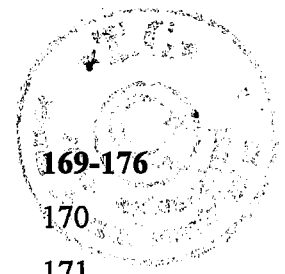
2.1.6. Aitlik eki	-----	107
2.1.7. Soru eki	-----	108
2.1.8. Benzerlik eki	-----	108
2.1.9. Eşitlik eki	-----	109
2.1.10. Sayı isimleri	-----	109
2.2.0. Sıfat	-----	110-116
2.2.1. İşaret sıfatları	-----	111
2.2.2. Niteleme sıfatları	-----	111
2.2.3. Sayı sıfatları	-----	112
2.2.4. Soru sıfatları	-----	114
2.2.5. Belirsizlik sıfatları	-----	114
2.2.6. Sıfatların dereceleri	-----	115
2.2.7. Sıfatlarda pekiştirme	-----	116
2.3.0. Zarf	-----	116-119
2.3.1. Yer zarfları	-----	116
2.3.2. Tarz zarfları	-----	117
2.3.3. Miktar zarfları	-----	117
2.3.4. Zaman zarfları	-----	117
2.3.5. Olumsuzluk ve tasdik zarfları	-----	118
2.3.6. Pekiştirme zarfları	-----	118
2.4.0. Zamir	-----	119-125
2.4.1. Şahıs zamirleri	-----	119
2.4.2. İşaret zamirleri	-----	121
2.4.3. Dönüşlülük zamirleri	-----	121
2.4.4. Belirsizlik zamirleri	-----	123
2.4.5. Olumsuzluk zamirleri	-----	123
2.4.6. Benzetme zamirleri	-----	123
2.4.7. Soru zamirleri	-----	124
2.4.8. Belirtme zamirleri	-----	124
2.5.0. Fiil	-----	125-159
2.5.1. İsimden fiil yapan ekler	-----	125
2.5.2. Fiilden fiil yapan ekler	-----	130
2.5.3. Şahıs ekleri	-----	135

2.5.4. Bildirme kipleri	-----	138
2.5.5. Tasarlama kipleri	-----	144
2.5.6. Fiillerin birleşik çekimleri	-----	146
2.5.7. Birleşik fiiller	-----	149
2.5.7.1. İsimden birleşik fiil yapan yardımcı fiiller	-----	150
2.5.7.2. Fiilden birleşik fiil yapan yardımcı fiiller	-----	150
2.5.8. İsim fiiller	-----	152
2.5.9. Sıfat fiiller	-----	153
2.5.10. Zarf fiiller	-----	156
2.6.0. Bağlaç	-----	159-161
2.6.1. Sıralama bağlaçları	-----	159
2.6.2. Karşılaştırma bağlaçları	-----	160
2.6.3. Cümle başı bağlaçları	-----	160
2.6.4. Netice ve izah bildiren bağlaçlar	-----	161
2.7.0. Edat	-----	161-162
2.8.0. Ünlem (Nida)	-----	162-163
2.8.1. Duygu ünlemleri	-----	162
2.8.2. Seslenme ünlemleri	-----	163
2.8.3. Yönlendirme ünlemleri	-----	163
2.9.0. Yansımalar	-----	163

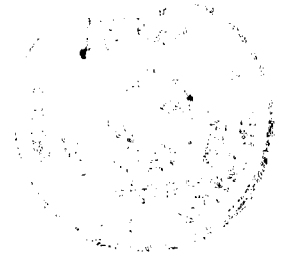
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM : SÖZ DİZİMİ (CÜMLE BİLGİSİ) ----- 165-176

3.1.0. Kelime Grupları	-----	165-169
3.1.1. Tekrar grubu	-----	165
3.1.2. İsim tamlaması	-----	166
3.1.3. Sıfat tamlaması	-----	166
3.1.4. Bağlama grubu	-----	167
3.1.5. Sayı grubu	-----	167
3.1.6. Ünlem grubu	-----	167
3.1.7. Unvan grubu	-----	168
3.1.8. Edat grubu	-----	168
3.1.9. Fiil grupları	-----	168

3.2.0. Cümle	-----	169-176
3.2.1. Cümlenin unsurları	-----	170
3.2.2. Cümle türleri	-----	171
3.2.3. Yapılarına göre cümleler	-----	171
3.2.4. Yüklem türüne göre cümleler	-----	174
3.2.5. Yüklem yerine göre cümleler	-----	175
3.2.6. Anlamına göre cümleler	-----	175
SONUÇ	-----	177-181
METİN	-----	181-306
SÖZLÜK	-----	306-361
KAYNAKLAR	-----	361-368
ÖZGEÇMİŞ	-----	368

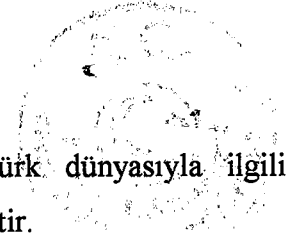

Ö N S Ö Z

Türk dünyasında bilinen fakat dış dünya ile ancak demir perdenin dağılmasından sonra temas kuran Türk boyları ve bunların edebî mahsulleri ülkemizde maalesef gerektiği ölçüde bilinmemektedir. Bu bakımdan muhteşem Altınordu Devleti'nin unsurlarından biri olan ve bugün Stavropol başta olmak üzere Kafkasya, Romanya, Bulgaristan ve Türkiye'de dağınık şekilde yaşayan Nogay Türkleri hakkında bildiklerimiz de kısıtlıdır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından beri girdiği topluluklar içinde eriyen, dağılan ve istilâcı devletlerin emperyalizmi altında sömürülen Nogaylar, çağımızda nüfusları azalmış olmasına rağmen millî kültürleri üzerine eğilen aydınlar yetiştirmekte, bu aydınlar sayesinde Nogay kültürü derinliğine incelenip hak ettiği yere getirilmeye çalışılmaktadır. Ancak bu güne kadar Nogaylar ve Nogay Türkçesi hakkında yapılan çalışmalar gerektiği seviyede değildir. Sözü ettiğimiz eksikliği imkanlar ölçüsünde telâfi etmek maksadıyla bu alanda çalışmaya karar verdik.

Çalışmamızın **Giriş** kısmında Nogayların kökeni, tarihî seyir içindeki maceraları, yaşadıkları coğrafi bölgeler, hayat tarzları, nüfusları, dinî inançları, okuma-yazma durumları, dil ve edebiyatları hakkında kısaca bilgi vermeyi uygun bulduk. Ardından **Nogay Türkçesi'nin Grameri**'ni mevcut kaynaklardan hareketle ortaya koymaya çalıştık. Örnekleri büyük ölçüde çalışmamızın da son kısmında yer alan metinlerden vermeye çalıştık. Metinlerde bulamadığımız örnekleri **Nogayca-Rusça Sözlük**'ten aldık. Sözü ettiğimiz metinler, Nogay yazarlarının eserlerinden seçilerek oluşturulmuş **Tuvgan Yerim** adlı antolojinin 1989, 1990 yıllarında yayınlanan sayılarından alınmıştır. Metinlere bölüm bölüm yirmiye (XX) kadar numara verilmiştir. Örneklerde parantezin içindeki romen rakamı bölümü, ardından gelen rakam satır sırasını göstermektedir. Gramer özelliklerini verirken Türk dili araştırmalarında genel kabul gören terimleri kullanmayı tercih ettik. Örnekleri aldığımız metinlerde geçen ve Türkiye Türkçesi'nde kullanılmayan kelimeler için çalışmamızın sonuna **Sözlük** eklemeyi faydalı bulduk. Bütün gayretlerimize rağmen yine de eksiksiz bir çalışma

ortaya koyduğumuz iddiasında değiliz. Bu çalışmanın , Türk dünyasıyla ilgili araştırmalara küçük de olsa bir katkı sağlaması bizi mutlu edecektir.

Bu çalışmayı yaparken karşılaştığım güçlükleri aşmamda tavsiye ve telkinleriyle yol gösteren danışman hocam Yrd.Doç.Dr. Ahad Üstüner'e, bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkı ve destekleri olan hocam Doç.Dr. Ahmet Buran'a ve Doç.Dr. Ramazan Korkmaz'a, Yrd.Doç.Dr. İsmail Doğan'a Nogay Türkçesi'yle ilgili Rusça kaynaklardan yararlanmam hususunda yardımcı olan Prof.Dr. Ali İsa Şükürlü'ye ve Almanca metinlerin çevirisini yapan Yrd.Doç.Dr. Turgut Gögebakan'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca bana desteklerini esirgemeyen sevgili eşim Dr. A.Enis Güllüdağ'a teşekkür ederim.

ELAZIĞ 1998

Nesrin GÜLLÜDAĞ

NOGAY TÜRKÇESİ ALFABESİ

<u>KIRIL</u>	<u>LÂTİN</u>	<u>ARAP</u>
А а	A a	آ
Аь аь	E e	ع
В в	B b	ب
В в	V v	و
Г г	G g	غ
Д д	D d	د
Е е	E e (ye)	ه (يه)
Ё ё	Yo yo	يو
Ж ж	C c (j)	ج (ز)
З з	Z z	ز
И и	I i	ي
Й я	Y y	ي
К к	K k	ق
Л л	L l	ل
М м	M m	م
Н н	N n	ن
Нь нь	o o	و
О о	Ö ö	و
Оь оь	P p	و
П п	R r	ر
Р р	S s	س
С с	T t	ت
Т т	U u	و
У у	Ü ü	و
Уь уь	F f	ف
Ф ф	H h	ه
Х х	Ts ts	تس
Ц ц	Ç ç	چ
Ч ч	Ş ş	ش
Ш ш	Şç şç	شچ
Щ щ	I i	ي
Ы ы	E e	ه
Э э	Yu yu	يو
Ю ю	Ya ya	يا

KISALTMALAR

- DLT : **Divanü Lügati't-Türk Dizini**, Haz. Besim Atalay, Ankara 1992.
- ET : A.Von Gabain, **Eski Türkçe'nin Grameri**, Çev. Mehmet Akalın, Ankara 1988.
- FD : Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara 1984.
- GT : **Seyf-i Sarayî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türk)**, Haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, İstanbul 1978.
- İM : Recep Toparlı, **İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn**, Ankara 1992.
- KB : Reşit Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig III İndeks**, Neşre Haz. Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüceİstanbul 1979.
- NR : N.A.Baskakov, **Nogaysko-Ruskiy Slovar**, Moskova 1963.
- UT : Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul 1993.

- A.g.e. : Adı geçen eser
- A.g.m. : Adı geçen makale
- A.g.t. : Adı geçen tez
- Bkz. : Bakınız
- a : Arapça
- f : Farsça
- C : Cilt
- S : Sayı
- s : Sayfa
- V : Vokal
- K : Konsonant
- NT : Nogay Türkçesi
- TT : Türkiye Türkçesi

GİRİŞ

NOGAYLAR

XIII. yüzyılın ikinci yarısında oluşturdukları etnik yapılarını XVI. yüzyılın ortalarına dek sürdüren Nogay Türkleri istilâlar sonucunda dağılmışlar, bir kısmı ise aralarına girdikleri Türk toplulukları içinde erimişlerdir. Geri kalanların bir kısmı Rus toplumu içinde, Rusların kültürel baskıları altında kendi kültürlerini devam ettiremeyip ya asimile olmuşlar yahut yaşadıkları topraklardan göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu bakımdan tarihî seyir içerisinde farklı coğrafyalarda yaşama mücadelelerini sürdüren Nogayların dil ve edebiyatlarında da tabîî olarak beraber yaşadıkları kültürlerin etkisi olmuştur. Nogayların kökeni, tarihî maceraları, yaşadıkları değişik coğrafi bölgeler ve kültürel muhitler, yaşama biçimleri, adet ve inanışları, edebî mahsulleri hakkında yeterli malumatı edinmeden dilleri hakkında söz söylemek bazı yanlış anlamalara sebebiyet verebilir. Bu bakımdan sözü edilen hususlarda imkanlar ölçüsünde bilgi vermeye çalışacağız.

I. Nogayların Tarihi ve Yaşadıkları Coğrafya

I.1. Nogay kimdir ?

Moğolca *Mangu*¹, Rusça *Nogajtsy*², Kırgızca *Nogoy*³, İngilizce *Nogai*, Fransızca *Noghay* olarak adlandırılan Nogay'ın kim olduğu konusundaki değişik görüşlerden bazıları şunlardır: Akiner'e göre, Altınordunun en güçlü komutanlarından birinin adıdır⁴. Jyrkankanlıo'ya göre, Cengiz Han'ın ahfadıdır⁵. Kurat'a göre, Cuci oğlu Moğol'un torunudur⁶. Rasonyl'e göre, Cuci nin torununun oğludur⁷. Caferoğlu'na göre, siyasî ve etnik bir ad olan Nogay, Cengiz Han'ın büyük torunudur⁸. Aydil'e göre,

¹ *Ana Britannica, Genel Kültür Ansiklopedisi*. C.XVI, s.572 .

² Shirin Akiner, *İslamic Peoples Of The Soviet Union*, London 1985, 159.

³ M.Kemal Özergin, *Çağdaş Türk Dünyasında Nogaylar*, *Milli Eğitim Kültür*, C. VII, S.51 (Ocak1985), s.74.

⁴ Shirin Akiner, *A.g.e.*, s.160.

⁵ P.Jyrkankanlıo, A. Benmıgsen, G.Hazai, F.Went, K.Menges, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları*, Çev.Kemal Aytaç, Ankara 1992, s.27.

⁶ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1993, s.85.

⁷ Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara 1993, s.85.

⁸ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, İstanbul 1988, s.44.

XIV. yüzyıl Moğol başbuğlarından birinin adıdır⁹. Devlet'e göre, siyasi bir kavim adı olan Nogay, Cengiz Han'ın torunudur¹⁰. Togan'a göre, Nogay, Çingiz Han'ın torunlarından Berke Han'ın başkumandanı olan Nogay Han'ın kurduğu birlik etrafında toplanan Türk Tatarlara verilen bir addır¹¹. Temir'e göre, Nogay, Altınordu kumandanlarından (veya Nohay, köpek anlamına gelen Moğolca şahıs adı) biridir¹². Bozkurt'a göre, Nogay adı 1270-1299 yıllarında Altınordu'da büyük etkinlik kazanmış olan Nogay Beğ'in adından gelir. Ona bağlı olan il ve uruğlara Nogay adı verilir¹³. Veselovski'ye göre, Altınordu tümen Beğlerinden biridir¹⁴. Grousset'e göre de Nogay, Cuci ailesinden gelmektedir¹⁵.

Meydan Larousse'da Nogay; Cuci milletinin hanı, Berke Han'ın başkumandanı olarak geçmektedir¹⁶. **Türk Ansiklopedisi**'ne göre Altınordu şehzadelerinden Tatar oğlu olup, Coci Han'ın torunlarından¹⁷. **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**'nde Nogaylar, XIII. asrın ortalarında Altınordu Hanlığı prenslerinden Nogay'ın idaresinde kurulmuş, Türk ve Moğol boylarından oluşan bir siyasi birlik olarak geçmektedir¹⁸. **Türkçe Sözlük**'te Altınordu Devleti başbuğlarından biri olan Nogay'ın yönetimindeki Kıpçaklara verilen ad olarak karşılık verilmektedir¹⁹.

L.2.Nogay boyları

Boy adları, Türk tarihi ve etnolojisi araştırmalarına giren konuların en önemlilerinden sayılmaktadır. Türklerle temasta bulunan komşu kavimler ve devletler çok eski devirlerden beri Türk boylarının adlarını tesbit etmişler ve bununla bu boyların birbirine olan yakınlık ve kardeşliklerini öğrenmeye çalışmışlardır²⁰.

⁹ Aydil Erol, **Şarkılarla, Şiirlerle, Türkülerle, Tarihi Örneklerle Adlarımız**, Ankara 1992, s.302.

¹⁰ Nadir Devlet, **Doğuştan Günümüze İslam Tarihi Ek**, İstanbul 1993, s.287.

¹¹ Z.Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970, s. 20.

¹² Ahmet Temir, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992, C.I, s.435.

¹³ Fuat Bozkurt, **Türklerin Dili**, İstanbul 1992, s.363

¹⁴ N.İ. Veselovskiy, **Han İz Temnikov Zolotoy Ordı Nogay İ Ego Vremya**, Petrograd 1922, s.58.

¹⁵ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev.M.Reşat Uzman, İstanbul 1980, s.380.

¹⁶ **Meydan Larousse**, C. IX, s.386.

¹⁷ **Türk Ansiklopedisi**, C.XXV, s.309.

¹⁸ **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C.V, s.75.

¹⁹ **Türkçe Sözlük**, Ankara 1988.

²⁰ Abdülkadir İnan, **Ulus Terimi Üzerine**, **Türk Dili**, C.IV, S.44 (Mayıs 1955) s.492.

Nogayların mazisi üzerinde duran Moğol tarihçilerinden Howort'a göre tarihî çağlardan Moğol istilâsına kadar geçen uzun zaman içinde Nogaylar Kanlı, Uz ve Peçenek Türk boylarından sayılmışlardır²¹.

M. Saminoff, Nogayların savaşı Cengiz Han moğollarından değil de Peçeneklerden geldiğini iddia etmektedir²². Polovotsi ve bazı Rus tarihçileri ise, Nogayların Moğolların bir kolu olduklarını ileri sürerler²³.

Özergin'e göre Nogay ulusunun çekirdeği, başta Peçenek boyu olmak üzere Kıpçak bozkırında dağınık yaşayan bir çok Kıpçak uruk ve boyundan oluşmuştur. Geçen yüzyıldan beri tespit edilmiş Nogay boy adları şunlardır²⁴. Açıkulak Nogay, Ak Nogay, Alçın, Argun, Barın, Burcak, Canbulat, Cambayluk, İrdişan, Karağağaç (Karagaş), Kara Mırza, Kara Nogay, Katay Kasay (Hitay), Kazbulat, Kıpçak, Kundur, Mamay, Mangıt, Mansur, Novruz, Ordamambet, Şırın, Tohtamış, Tokuz (Toguz), Urak, Yedicek, Yedişkol (Yedişkul), Yedisana ve Yembulak.

Çağatay ise urug adlarını şöyle verir²⁵. Kazak, Kazanuvlı, Kanlı, Kireyit, Kongrat, Kıtay, Kumuk, Kıpçak, Kırk, Mangıt, Ongıt, Bürkit, Nayman, Türkpen, Uysin, Uygır.

Baybek ise, Nogaylar'ın Kıpçak, Kanlı, Kirkez, Kıtay, Nayman, Min, Kirey, Argın, Tabın, Mangıt, Cangalbayk, Alcın, Salayut, Calayır, Konrat gibi uruklardan teşekkül ettiğini söyler²⁶.

Baddeley Nogayları sekiz ana aile veya kabileye ayırır²⁷.

Meşhur seyyah Evliya Çelebi de türlü Nogay boylarını bilmekte, Kırım hanlığındaki Nogayları en küçük oymaklara kadar tanımaktadır. Bunlar Ulu Nogay, Kiçi Nogay, Adıl Nogay, Nevruz İli Nogay, Çoban İli Nogay, Ormemetli Nogay²⁸.

İnan ise soy ve urug adları bakımından Karakalpaklar, Özbekler, Kazak Kırgızları, Başkırtlar ve Nogaylar arasında hiç bir fark olmadığını, Karakalpaklar'ın XVI. asra kadar İdil ve Ural havzalarında Nogaylar'la beraber yaşadıklarını söyler²⁹.

²¹ Ahmet Caferoğlu, *Kafkasya Türkleri*, **Türk Kültürü**, Yıl 4 S.38 (Aralık 1965), s.173.

²² SleveroTouzemtsi, *V.Kavkaza*, St.Petersburg 1895, s. 395.

²³ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasyayı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev: Sedat Özden, İstanbul 1989, s.68

²⁴ M.Kemal Özergin, *A.g.m.*, s.73.

²⁵ Saadet Çağatay, *Nogaylar ve Dilleri*, **Türk Lehçeleri Örnekleri**, Ankara 1992, s.103.

²⁶ Osman Baybek, *A.g.m.*, s.160.

²⁷ John F Baddeley, *A.g.e.*, s.66.

²⁸ Abdülkadir İnan *Evliya Çelebinin Heşdekleri Hangi Ulus*, **Türk Kültürü**, Yıl 1 S.3 (Ocak 1963), s.35.

²⁹ Abdülkadir İnan, *Karakalpaklılar*, **Bozkurt** S. 11 (1941), s.28.

Kundurlar da değişik sebeplerden Kafkasyadan İdil deltasına göç edip, orada yerleşmiş Nogaylar'a çok yakın bir Türk boyudur³⁰. XIII. yüzyılda Nogay Türklerinin ana gövdesinden ayrıлып Aşağı İdil'e yerleşen Kara Ağaç kabilesinin neslinden gelen Kundurlar, şii müslüman olup İdil Irmağı'nın deltası ile Astrahan'da yaşarlar. Yaşadıkları bölge karaağaç ormanları ile kaplı olduğundan Karaağaç Nogayları olarak da adlandırılırlar. Nüfuslarının on binin üzerinde olduğu tahmin edilmektedir³¹.

Uzunçarşılı'ya göre Nogaylar; Ulu Nogay, Mansurlu, Küçük Nogay ve Şıdak Tamgası olmak üzere dört kısımdır³².

1807-1808 yıllarında Kafkasya'ya seyahat etmiş olan J. Klaproth, Nogay Türklerine mensup Kazbulat, Kıpçak, Mangıt, Canbulat ve Nevruz gibi boy veya soya, Kuban ile Kuma ırmağının orta boyunda rastladığını yazmaktadır. Onun kanaatine göre bunlar, vaktiyle Kırım hanları tarafından Dinyeper'le Dinyester arasındaki bozkıra atıldıktan sonra, 1788 yılında tekrar Kuban boylarına dönen Nogaylardır³³.

Osmanlı Devleti'nin 1543 yılına ait tahrir defterlerinde kayıtlı dört tatar grubundan biri de Bozapa (Bozata) grubudur. Bozapa Tatarlarının yaşadıkları Rumeli ve bunun bir bölgesi olan Dobruca'da Tatar şivesini kullanan Türkler günümüzde de mevcuttur. Bu Türklerden yalnızca Nogaylarda, baba anlamına gelen *apa* sözü kullanılmaktadır. Aynı şiveyi kullanan Kırım Türklerinde baba ve ata kelimeleri kullanıldığı halde *apa* kelimesine rastlanmamıştır. Bundan ötürü Bozapa boyunun XIII. yüzyılın ikinci yarısında Tuna havzasına yerleşen Nogay Türklerinden olma ihtimali çok büyüktür³⁴.

Kaşgarlı ise Tatarların Asya'nın kuzeyinde yaşayan on Türk kabilesinden biri olduğunu, şimdi bu kabilelerin Kırım ve Nogay olarak anıldığını söyler³⁵.

Devlet, Nogay boylarını üç grupta inceler. Ak Nogay, Kara Nogay, Kazak, Kanglı, Kireyit, Kıpçak, Uygır, Kumuk, Nayman³⁶.

Nogaylar; Rasonyl³⁷, Çay³⁸, ve Sümer'e³⁹ göre Mangıtlar olarak anılmaktadır.

³⁰ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.288.

³¹ Ali Yiğit, *A.g.e.*, s.52.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, XVI. yüzyıllortalarından, XVII. yüzyıl Sonlarına Kadar*, Ankara 1982, s.39.

³³ Ahmet Caferoğlu, *A.g.e.*, s.46ç

³⁴ Mehmet Ali Ekrem, "Kırım ve Nogay Türkleri'nin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Tüm Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri" VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 1983, C.III, s.1602.

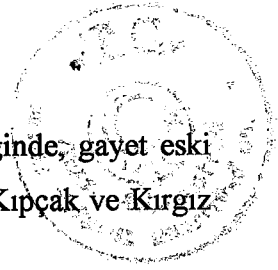
³⁵ Mehmet Ali Ekrem, *Bülbül Sesi, Dobruca Türkleri Folklorundan Seçmeler*, Bükreş 1981, s.6.

³⁶ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.28.

³⁷ Laszlo Rasonyl, *A.g.e.*, s.221.

³⁸ Abdulhaluk Çay, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, Ankara 1989, s.202.

³⁹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul 1992 s.253.

Bazen yeni teşekkül ettiğinden şüphe olmayan bir kabile birliğinde, gayet eski bir Türk kabilesi küçük bir oymak suretinde karşımıza çıkmaktadır. Kıpçak ve Kırgız kabilelerinde oymak adı olarak Nogay'a sıkça tesadüf edilmektedir⁴⁰.

Yım-Cim, Kazakistan ülkesinde, Ural eyaletinde bir ırmaktır. XIV-XV. yüzyıllarda bu ırmak kıyılarında Nogay-Mangıt boyları göçüp konarlardı. Bu ırmak Hazar Denizi'ne dökülür. Buradaki Nogaylar, Kırım Hanlığına gittikten sonra Cimboyluk boyu adını aldılar⁴¹.

Bugün Özbek ve Kırgızlarda birer büyük kabile ile Nogaylardaki daha küçük zümreler Kıpçak adını taşırlar⁴².

Günümüzde çoğunluğu Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan ve Tatar Türkçesi kullanan Nogaybaklar, XVIII. yüzyılda Hıristiyanlığa giren Nogay Türklerinin torunlarıdır. Çoğu daha sonra tekrar müslüman olmuş ve yerli Tatar, Başkurt Türkleri ile kaynaşmışlardır. Bugünkü sayıları on bin olarak tahmin edilmektedir⁴³.

Nogayların boy düzeni, boylar birleşmesi türünde ise de onun iç düzeni ve onda yer almış tüm toplulukları eksiksiz bilemiyoruz.

I.3. Nogayların tarihi

Nogayların yediyüzü aşkın yıldır süregelen tarihi henüz yeterince araştırılmamıştır. Bu ulusun kurucusu Nogay Beğ'in atası Tatar Beğ, dedesi Taval Beğ'dir. Taval Beğ'in XII.yüzyılın sonlarında Kıpçak bozkırının Aksu Irmağı çevresindeki bir Peçenek boyunun Beği olduğu söylenir. XIII. yüzyıl ortalarında Kıpçak bozkırını Moğolların istilası üzerine bu boy da Batu (Sayın) Han'ın hakimiyetini tanımıştır. Taval Beğ hakkında başka bilgimiz yoktur. Taval / Tafal adını Orta Hindistan'ın Berar bölgesindeki İmadşahiler devletinin başına geçmiş (1564-1575) bir kişide de buluyoruz.

İlk defa Berke Han devrinde (1255-1266) karşılaştığımız Nogay'ın siyaset sahnesine çıkışı Altınordu'nun en önemli olaylarından. Nogay, han ailesiyle olan yakın akrabalık bağları ve Hülagu ordusuyla yapılan muharebede tümen Beği sıfatıyla Moğol birliklerini başarıyla sevk ve idare etmesi sayesinde devletin en yüksek

⁴⁰ Abdülkadir İnan, *Türk Kabile İsimlerine Dair, Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, s.11.

⁴¹ Abdülkadir İnan, *Ebulgazi Bahadır Han ve Türkçesi, Makaleler ve İncelemeler-II*, Ankara 1991, s.109.

⁴² *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1967, C.VI, s.715.

mevkilerine çıkmıştır. Büyük teşkilatçılık kabiliyeti, seciyesinin sertliği, şiddete temayülü, kuvvet ve servete karşı büyük bir hırs besleyen Nogay'a geniş imkanlar açmıştı. Kırk yıl süreyle Altınordu'nun siyasî hayatında o kadar büyük bir rol oynamıştı ki yabancı hükümdarlar onu han olarak telakki etmişler, ona elçiler ve hediyeler göndermişler, elçilerini hükümdar elçileri gibi karşılamışlardı. Nogay, resmen yalnız tümen Beği olup, Kıpçak bozkırlarının Don ile Dinyeper arasındaki batı alanlarını yönetiyordu. Bu topraklara ek olarak, Tokta zamanında (1290-1312) zengin ticaret şehirleriyle Kırım'ın yönetimini de ele almıştı. Mengü Timur ve özellikle Tuda Mengü (1280-1287) devirlerinde ve Tokta'nın (1290-1312) ilk yıllarında, Nogay bütün kuvveti eline almıştı. Aslında, Altınordu'nun siyasî işlerine durmadan karışmak suretiyle Nogay bir çok anlaşmazlıklara sebep olmuş, XIV. yüzyılın ilk yarısında Tokta ve Özbek Han (1312-1340) devirlerindeki kavgalar yarım yüzyıllık bir aralıktan sonra XIV. yüzyılın son yarısında tazelenmiş, Altınordu'nun kesin çökmesine ve siyasî bakımdan dağılmasına yol açmıştır⁴⁴. N.İ. Veselovski, **Nogay ve Zamanı** adlı eserinde Nogay için şunları söylemektedir. "Askerî işlerde tecrübe sahibi olduğu için bir yandan Altınordu'nun topraklarını arttırmış, bir yandan da devletin dağılmasına yardım etmiş, bu suretle bilmeyerek Altınordu'ya ilk darBeği indirmiştir"⁴⁵.

Zaten Altınordu ilk kuruluşunda bile inhilâl unsurlarını içinde bulunduruyordu. Kırım'a ve Tuna'ya mutlak hakim olan Nogay ve Ordası Ak Orda ile Kök Orda hanedanı arasındaki rekabet bu inhilâlin ilk tohumları idi⁴⁶.

Nogay, Mengü Timur'un ölümünden sonra, Altınordu tahtına çıkan Tuda Mengü zamanında (1280-1287) müstakil bir hükümdar rolünü oynadı. Tulabuga Han zamanında da (1287-1291) Nogay, kendi başına harekete devam etti⁴⁷.

Nogay, Tokta'yı kudretli grubu ile beraber Tulabuga'ya karşı harekete geçirdi. Nogay'ın kudreti genç han Tulabuga'yı kuşkulandırır ve han onunla hesaplaşmaya gider. Ancak yaşlı savaşçı Tulabuga'nın kuşkularını yok etmiş ve aslında bir tuzak olan dostça bir buluşma yapmalarını istemişti. Konuşma sırasında genç adamın etrafını birden bire Nogay'ın birlikleri kuşatmış, han atının üstüne sıkıca bağlanmıştı. Nogay, onu Mengü Timur'un oğullarından Toktay'a teslim etmiş, o da talihsiz hükümdarı idam

⁴³ Nevzat Özkan, **Türk Dünyası, Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat**, Kayseri 1997, s.190.

⁴⁴ A. Yakubovskiy, **Altınordu ve Çöküşü**, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, s.46.

⁴⁵ N.İ. Veselovskiy, **A.g.e.**, s.50.

⁴⁶ Abdulkadir İnan, **Sbornik Matrlalov Atnos, Kistorii Zolotoy Ordi**, Leningrad 1941, s. 305.

⁴⁷ Akdes Nimet Kurat, **A.g.e.**, s.85.

ettirmişti. Nogay, yeni hanın kendisine her şeyi borçlu olacağından elinde rahat bir oyuncak haline geleceğini umduğu Tokta'yı tahta geçirmiştir⁴⁸.

Tokta'nın (1290-1312) ilk yıllarında Nogay istediği şekilde hüküm sürmüştü. Tokta, onun emirlerini tereddüt etmeden yerine getiriyordu. Nogay'ın kendisine düşman saydığı Altınordu Beğlerinden birçoklarının öldürülmesini Tokta'dan talep etmesi dikkat çekici bir olaydır. Tokta, bu isteği yerine getirmişse de, kendi siyasî durumunu şiddetle sarsmıştı. Nogay, Tokta'dan kaçan asi emirleri kabul etmiş, bu suretle aralarında savaş çıkmıştı. Uzun ve çetin bir mücadeleden sonra Nogay ordusu bozguna uğramıştı⁴⁹. Nogay savaşta ölmüştür. Bir kısım halk, Nogay'ın etrafında toplanmış ise de asıl hakimiyet hana geçmiştir⁵⁰. Han Tokta'nın gerçekten bahadır ve gayretli bir zat olduğu söylenir⁵¹.

Nogay Bizansa hoş görünmek için Trakya'yı işgale çalışan Bulgarlara karşı tehditkâr tavır takındı. Rus prensleri arasında nizamı sağladı. Spuler'e göre 1285'de Kıpçak ülkesindeki veba dolayısıyla açlık başlayınca Lehistan ve Macaristan'a akınlar yaptı. Bulgaristan'ı feodal devlet olarak kendisine tabi kılmıştı. Sırbistan kralı Milutin de aynı şekilde onu efendisi olarak tanıdı⁵².

İran'daki İlhanlılar Devleti hükümdarı Hulagu Han ve sonrakiler üzerine bir kaç kez akın yaptı. Berke Han'ın Mısır'daki Memluklu hükümdarı Baybars Sultan (1260-1277) ile siyasî münasebete girip yazışmada bulunması, İlhanlılara karşı ittifak kurmasında yardım etti. 1273 yılında Bizans imparatoru Mihail Paleologos'un üvey kızı Efrosiya ile evlendi. Nogay'ın 1276 yılında kuzeydeki Ruslara elçiler gönderip Litvanya Dukalığı üzerine birlikte sefere çıkmak istediğini, Rus kaynakları nakleder⁵³.

1264'te Ainos kalesinde esir olan Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus'u kurtardı. Bizans imparatorunun damadı Bulgar kralı Konstantin Aseri Tih ile çeyiz meselesi yüzünden savaştı. Varna yakınındaki Bulgar kalelerini ele geçirdi⁵⁴.

Altınordu'daki Moğol ve onlarla beraber gelen şamanist ve hıristiyan Türklerin İslamlaşmalarında, Berke'nin bilhassa Nogay'ın Mısır'la siyasî münasebetlere girip ve başarılı olmasının büyük rolü olmuştur.

⁴⁸ Rene Grousset, A.g.e., s.379.

⁴⁹ A. Yakubovskiy, A.g.e., s.48.

⁵⁰ Hüseyin Namık Orkun, Türk Tarihi, Ankara 1946, s.130.

⁵¹ Rıza Nur, Türk Tarihi C.II, İstanbul 1972, s.162.

⁵² Laszlo Rasonyl, A.g.e., s.221.

⁵³ M.Kemal Özergin, A.g.m., s.65.

⁵⁴ Meydan Larousse, C.IX, s.386.

Nogay'ın, 1273'te Mihail Paleogos'un kızıyla evlendiği sırada Bizans tarihçisi Georgii Pachymeris'in verdiği bilgiye göre şöyle bir olay olmuştur. Bu olayda Nogay'ın kişiliğine ışık tutması açısından dikkate değerdir. Bir gün Bizans elçisi ona imparatorluğun armağanı olarak çok pahalı bir elbise, türlü türlü tatlılar, yemek, hoş kokulu şaraplar takdim eder. Yemekleri, içkileri, altın gümüş fincan ve kapları memnuniyetle kabul eden Nogay sıra elbiselere gelince elçiye sorar.

-Bu şapka fenalıklardan başı koruyabilir mi ? Onu süsleyen inci ve kıymetli taşları yıldırımdan koruyacaklar mı? Bu kıymetli elbiseler insanın sıhhati için faydalı mı ? Ona armağan edilen elbiseyi ve şapkayı, nezaket icabı, bir kaç dakika giydikten sonra çıkarıp kendisinin koyun ve köpek derisinden yapılmış elbisesini giyerek ağır bir sıkıntıdan kurtulmuş gibi oh diye bir nefes almıştır⁵⁵.

Nogay, XIII. yüzyılın ortalarından beri, kendine bağlı birliklerin başında, devletin bir çok askerî seferlerine katılarak iradesi , başarıları ve zekasıyla yükselmiştir. Kendine bağlı uruklara, boylara iyi imkanlar sağlayıp refaha götüren bir boy Beğinin çevresine başka topluluklar da katılmaya başlar veya onun artan gücü karşısında buna mecbur kalır. Çekirdek topluluk böylece, gittikçe büyür, nüfusunun artmasıyla güçlenir. Nogay'ın güçlenmesiyle (1267-1300), XIII. yüzyılın ikinci yarısında Kıpçak bozkırının batı kesiminde ona bağlananlar da gittikçe çoğalır, nüfusları artar. Topluluk yayılıp iyi otlaklarda yer tutar. Hayvancılıkla ilgili olarak üretimleri artar. Nogay ulusunun çekirdeği, başta Peçenek boyu olmak üzere, Kıpçak bozkırında dağınık yaşayan bir çok Kıpçak uruk ve boyundan oluşmuştur. Merkez idaresi, Moğol darbesiyle çökmüş Kıpçak ilinden bir çok topluluk, Nogay'ın çevresinde toplanmış idi. Bu Türk boylarının yanı sıra zamanla, bazı Moğol oymak ve uruklarının da boy birliğine girmiş olduklarını biliyoruz. Nogay kuvvetini artırdığından Macaristan üzerine bir sefer yapmaya karar verdi. Moğollardan, Kumanlardan, Uhlardan mürekkep bir ordu topladı. Nogay kuvvetleri yollarındaki köyleri, şehirleri yakıp yıkarak Peşte'ye kadar ilerledi. Fakat orduda açlık ve salgın hastalık baş gösterdiğinden geri dönmek icap etti. Moğollar geri dönünce Macarlar da arkadan hücum ettiler⁵⁶.

⁵⁵ Türk Ansiklopedisi, C.XXV, s.310.

⁵⁶ Hüseyin Namık Orkun. A.g.e., s.229.

1299'da Dinyeper, kökenlik adı verilen yerde ikinci bir muharebe Tokta'ya yenilmiş ve askerleri tarafından terkedilmiştir. Oğulları ve askerleri gün batarken kaçmaya başlarlar. Yaşlı Nogay yalnız kalır⁵⁷.

Kırk yıl önce muzaffer ordularını Vistül nehrine ve Meriç'e kadar sevk eden ve bir gözünü İran'da kaybeden ihtiyar vezir şimdi savaş alanında yalnız başınadır. Hiç kıvıldamadan atının üstünde muhkem oturan Nogay'ın, ak düşmüş gür ve dağınık saç gözünü örtüyordu. Sonu gelmiş, gücü tükenmişti. Tokta ordusundan bir Rus yanına gelince Nogay ona şöyle seslendi:

- "Ben Nogayım beni öldürmeden Tokta'nın yanına götür, kulağına söyleyecek bir çift sözüm var. Her ne kadar bunu söyledi ise de Rus dinlemedi, başını keserek Tokta Han'a götürdü.

- İşte, Nogayın başı dedi. Tokta, Rus'tan sordu.

- Bunun Nogayın başı olduğunu nereden, biliyorsun ? Rus;

- Kendisi bana söyledi, dedi, hatta öldürmeyip size götürmemi söyledi. Ben ise, işini bitirdim. Tokta, bu söz üzerine çok kızdı böyle büyük şerefli insana saldırarak kendisine teslim etmediği için Rus'u öldürttü"⁵⁸.

Bu kadar kudretli olan Nogay'ın niçin yönetimi açıkça kendi eline almadığı, kendisini han ilan etmediği sorusu ortaya çıkıyor. Moğolların bulunduğu siyasî şartlar altında bunun anlaşılması kolaydır. Bu devirde Cengiz Han adının ve onun sülalesinin otoritesi o kadar kuvvetliydi ki, yalnız Cengiz Han sülalesine bağlı bir kişinin han olabileceği konusundaki inanca karşı gelebilecek bir kimse çıkamazdı. XIII. ve XIV. yüzyıllarda bu inanç kuvvetle devam etmekteydi⁵⁹.

Edige Beğ, Timur Beğ, Tulubay Beğ de aynı durumdaki kişilerdir. Nogay'ın kendini han ilan etmemesi, Cengiz Han soyundan olmamasındandır⁶⁰.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Kıpçak Sultanlığı ülkesinde oluşmuş etnik yapılarını günümüze dek sürdüren Nogaylar, Türk dünyasının kuzey kuşağının batı kesiminde bulunan koca bir Türk topluluğudur. Bölge tarihindeki rollerini 1426-1558 arasında yaşatılmış büyük devletleriyle XVIII. yüzyılın ortalarına değin sürdürdükten

⁵⁷ Rene Grousset, A.g.e., s.381.

⁵⁸ Laszlo Rasonyl, A.g.e., s.222.

⁵⁹ A. Yakubovskiy, A.g.e., s.48.

⁶⁰ M.Kemal Özergin, A.g.m. s.66

sonra, istila altına düşüp dağıldılar ve bir kısmı aralarına girdikleri öteki Türk toplulukları içinde eridiler⁶¹.

Nogay ölünce oğulları onun mirasını paylaşmak istemişler ancak aralarında çıkan kavgalar Tokta tarafından takip edilince Novairi'ye göre, han önce Başkırlara, sonra Aseslere ve nihayet kayınbiraderi Svetoslav'ın hüküm sürdüğü Bulgaristan'a kaçmıştı. Fakat Bulgar Çarı Han'ın misilleme yapacağından çekindiğinden 1300 yılında Çaka'yı Tırnova'da öldürmüştür⁶².

Tamamen göçebe olan Nogayları merkezî hakimiyet altında tutmak zordur. Her boy mirza denilen kendi Beğlerinin buyruğunda yaşar.

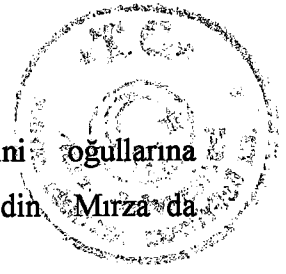
Devletin bağımsız devresinde tek bir *ulus* halinde ve *mirza* ünvanı taşıyan kendi hükümdarları idaresi altında oldular. Bunların hepsi Edige Beğ soyundan idiler. Yine o devrede, boyBeğlerinin kendi başlarına hareketi pek görülmedi, olgun bir devlet yapısı içinde kaldılar. XIV-XVI. yüzyıllarda mühim rolleri bulunan Nogay-Ordu devletinin tarihi, ne yazık ki, yeterince tesbit edilmemiştir. Bunun belki tek sebebi devletin tam bir bozkır hayatı sürmesidir. Nogay-Ordu devletinin Edige Beğ soyundan gelen hükümdarları (mirzalar) şunlardır:

Nureddin Mirza	(Edige oğlu)	1426-1440
Keykubad Mirza	(Edige oğlu)	1440-?
Mansur Mirza	(Edige oğlu)	?-?
Vakkas Mirza	(Nureddin oğlu)	?-?
Musa Beğ Mirza	(Vakkas oğlu)	?-1535
Saydak Mirza	(Musa oğlu)	1535-1540
Şeh-mamay Mirza	(Musa oğlu)	1540-1548
Yusuf Mirza	(Musa oğlu)	1548-1555
İsmail Mirza	(Musa oğlu)	1555-1563

Tokta ile Nogay arasındaki mücadeleden Nogay ulusu çok sarsılmış olarak çıktı. Nogay'ın bozulan birliklerinden, yağmaya uğrayan ulusundan çok sayıda erkek, kadın ve çocuk Moğollar tarafından tutsak alınıp başta Mısır olmak üzere yabancı ülkelere satıldı. Bu pek kalabalık topluluk, Beğlerinin ölümü ardından cezalandırılarak İdil ırmağının öte yakasına doğru sürülüp Ural ve Emba ırmakları arasında bırakıldı.

⁶¹ M.Kemal Özergin, A.g.m., s.66.

⁶² Rene Grousset, A.g.e., s.381.

Akordu Beği Edige Beğ, ülkenin çeşitli bölgelerinin idaresini oğullarına verirken, Nogay ordusunun başına da oğlu Nureddin'i getirdi. Nureddin Mirza da Nogay ordusunu bağımsız bir devlet haline getirdi.

XIII. yüzyılın ikinci yarısından beri, artık ulus, boylar birliği diye tanımlanan bu yeni koca topluluğa kurucusunun adıyla *Nogaylı*, *Nogay ulusu*, *Nogay ordusu*, *Nogaylar* denmektedir.

Altınordu nun çöküşünden sonra , XV. yüzyılda ortaya çıkmış devletlerden biri de Nogay Ordu Devleti (1426-1558) oldu. Batıya ilerleyip, Astarhan ile Azak denizi yanında bulunan Ten ve Kuban ırmakları arasındaki bozkıra, doğuda Ertiş ırmağına dek uzanmışlardı. Devletin idare merkezi (başkenti), Saraycık şehri idi.

XVI. yüzyılın ortalarında Nogaylılar, kuzeydeki Kama ırmağına değin çıkarlar. Rus Çarlığı, 1552 yılında Kazan Hanlığını yıktıktan sonra, Nogay ülkesine iyice yaklaşmış oluyordu. Nogay Beğlerinden bir ikisi başlarında Yusuf Mirza'nın kardeşi, İsmail Mirza bulunduğu halde, Çarlık idaresine yanaşırlarsa daha rahat yaşayabileceklerini sandılar. İki kardeş arasında bu yüzden çıkan anlaşmazlık koca ulusun ikiye bölünmesine yol açtı. Ruslar kendilerine bağlanan İsmail Mirza'nın güçlenmesi için yardım ediyor, armağanlar ile kandırdıkları bazı Nogay Beğlerinin de onun yanında yer almasını istiyorlardı. Yusuf Mirza, 1555 yılında bir tuzağa düşürülerek öldürüldü. Ancak oğulları ve ona bağlı kalan uruklar mücadeleyi bırakmadılar. Sayıları da bu mücadeleyi sürdürmeye yeterli olmadığından Kırım Hanlığı'nda yaşamaya karar verdiler. Öte yandan 1557-1558 kışında kuraklık ve yem kıtlığı yüzünden beslenememiş hayvanlarından dolayı Nogaylar arasında açlık başlayınca, İsmail Mirza'ya karşı olanlar Kırım ülkesine doğru göçe başladılar. Nogaylılar XVI. yüzyılın ikinci yarısında üç parçaya ayrılmış idi.

Ulug /Ülken Nogay ulusu (ordusu)

Kiçik /Kiçi Nogay ulusu (ordusu)

Altı-uul ulusu (ordusu)

Bunlardan en kalabalığı olan Ulug Nogay ulusu, İdil ırmağının sol yakasında, Hazar bozkırında kışlar, Ural'ın güneyinde yaylarlar idi. Bu ulusun başında bulunan İsmail Mirza, 1558 yılında Moskova'daki Rus çarının hakimiyetini tanıdı. Ancak, onun ölümünden sonra (1563), boy beğleri mirzalar, Ruslar ile işbirliği yapmanın ne denli yanlış olduğunu anlayarak, Kırım Hanlığına, Osmanlı Devleti'ne dönmek istediler. Bu amaçla 1563, 1564, 1567'de Rus boyunduruğundan kurtulmak istedilerse de, daha çok

bölündüler. Her bölüntünün başına Moskova` dan ayrı mirzalar atandı. 1600 yılında, Moskova idaresine bağlılığı bir kez daha kabul ettiler. 1601`de yine kıtlık yüzünden pek çok Nogay, Kuban ırmağı havzasına göç etti.

Rus Çarlığı 1552 yılında Kazan Hanlığını yıktıktan sonra Nogay ülkesine iyice yaklaştı. Yüzyıllardır müslüman diyarı olan memleketleri zaptedip, cami ve mescitleri yıktılar, ahaliyi kitle halinde öldürdüler. Nogay mirzalarından İstanbul`a gelen elçiler Ruslar aleyhinde şikayette bulundular. Osmanlı padişahının müdahalesini, İdil boyunun Ruslar`dan kurtulmasını istiyorlardı. Türk-Rus münasebetindeki ilk gerginliklerden birisinin sebebi budur⁶³.

1558 yılında Alçı İsmail Beğ ordusunda bulunan Rus elçisi Moskova`ya gönderdiği raporda, "Nogaylar tamamiyle harap oldular, iflas ettiler. Başlarını nereye sokacaklarını bilmiyorlar. Buhara veya Kırım`dan hangisine gideceklerini tayin edemiyorlar. Fakat son günlerde Kırım tarafını seçtiler", diyordu⁶⁴.

Nogay mirzaları; Azak ve Kırım yoluyla Kırım Hanlığına ve İstanbul`a elçiler göndererek Ruslar hakkında şikayette bulundular. İstanbul ise Nogay mirzalarına iyi niyet mektupları gönderdi⁶⁵.

1580 yılında Saraycık şehri Rus Kazakları tarafından tamamıyla tahrip edildi. Hatta ölüleri mezarlarından çıkarıldı. Nogayların Edige ve Toktamış destanlarında bulunan Saraycık hakkındaki mısradan hanların Saraycık şehrinde gömüldükleri ve han kemiklerinin mübarek ve dokunulması yasak olduğu söylenmektedir⁶⁶.

Emba ırmağı havzasında kalan az nüfuslu üçüncü kitleye ise *Altı- uul ulusu* veya *Altı ulus* deniyordu. Uul (oğul) sözü, onların bir atanın altı oğluna bağlı obalardan oluştuğunu gösterse gerektir.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru, Aşağı Ten havzasında, Don Kazakları ve Yayitsk Kazakları`nın yerleşmesiyle, Moskova Çarlığı`nın desteklerini elde ederek Saraycık şehrini zapt ederler. Çok geçmeden, Küçük Nogaylıları Azak bölgesinden batıya doğru sürerler. XVI. yüzyılda Don ile Volga nehirleri arasında yapılacak kanal işinde çalışmak için Kırım hanının isteğiyle 30 bin Nogay katılmıştır⁶⁷.

⁶³ Akdes Nimet Kurat, *A.g.e.*, s.159.

⁶⁴ Z.Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s.36.

⁶⁵ Akdes Nimet Kurat, *A.g.e.*, s.160.

⁶⁶ Abdulkadir İnan, *Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair, Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, s.384.

⁶⁷ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi C.III*, Ankara 1983, s.36.

İdil Irmağı'nın batı yakasına geçip Kırım Hanlığına giren Nogaylılar'a, Azak Denizi havzasında Ten ile Kuban ırmakları arasındaki bozkırlarda yer verdi. Bu ulusa Küçük Nogay ulusu veya o sıralardaki Beğleri Kazı Mırza'nın adıyla Kazı Mırza ulusu, Kazı ulusu denmeye başlandı. Kırım devlet teşkilatında hanın büyük oğluna, oradaki Nogaylılar üzerinde seraskerlik vazifesi verilir oldu. Küçük Nogaylılar, Kırım hanları ve Osmanlı sultanları yanında yer aldılar. Kırım ordusunun sağ kolunda hanlarla akrabalığı olan Şirin Beğleri ile bunlara tabi olan oymaklar, sol koda ise Nogaylardan Mansurlu ve diğer Nogay Beğleri giderdi⁶⁸. Nitekim, Osmanlı devletinin Astarhan seferi sırasında (1569), Osmanlı ordusuna Kazı Mırza kumandasında 30 bin atlı Nogay da katılmıştır.

Tarihte XV-XVI. asırlar Nogayların, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar ile komşu olarak, onlarla sıkı bağlar kurarak, alış-veriş yaparak, akrabalık ilişkileri kurarak yaşadıkları zamanlar diye bilinir. Bu zaman Orta Asya Türk halklarının destanlarında da *Nogay vakti* (çağı) diye belirtilmiştir⁶⁹.

XVII. yüzyılın başlarında Moskova'daki iktidar mücadelesi şiddetlendiği sırada, Dağıstanda bulunan Türk birliklerinin, Terek ırmağı kıyısındaki Rus kalesini 1605 yılında yıkmalarıyla bu gelişmeden ümitlenen bazı Nogay mırzaları bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kırım ve Osmanlı taraflarından yardım beklerken, doğudan Kalmukların saldırısına uğradılar.

1601 yılında ikinci kez çok büyük bir kıtlık olur. Bir kısım Nogaylar Kuban ve Kırım tarafına göçerken, geride kalanlar yayık havzasında Ruslar'la döğüşmeye devam ederler. O yıl, halk arasında *on yüz bin Nogay'ın iflas ettiği, kahraman Ormembet Beğ'in öldüğü yıl* olarak bilinir. Ruslar'a karşı yürütülen bu mücadeleleri anlatan Sora Batır Destanı, Ceyhun ırmağından Kırım'a kadar her yerde söylenir⁷⁰.

XVII. yüzyılda Bucaklı (Akkerman ve Kili ovası ile Dnystain berisi) Nogaylar, Kırım'a dönerken Özi boğazında, Kalga sultanları öldürürler ve Zehiştana kaçarlar. Yerleşmek için yurt isterler. Lehliler ülkelerinin orta kısmında boş saha bulunmadığı için Nogaylara, Özi ovasında Krilov ve Kodak arasında yurt verirler. Lehistan'ın bu bölgedeki ordusunda yaklaşık 20.000 Nogay askeri görev alır. Osmanlı Devleti, Nogaylar'a karşı , askerle bir kaç paşa gönderir. Nogaylar kaçarlar, bir kısmı Özi'yi

⁶⁸ İ.H.Uzunçarşılı, A.g.e., s.4.

⁶⁹ Mariya Bulgarova, *Nogay Kahramanlık Destanları ve Manas Destanındaki Ortak Motifler Hakkında, Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgişöleni Bildirileri (20-22 Mart1995)*, Ankara 1995, s.49.

⁷⁰ Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1990, s.287.

geçerek Kırım'a, bir kısmı ise Ten ırmağı kenarına yerleşir⁷¹. Evliya Çelebi, Özi nehrinin yakınındaki Özi kalesinden şöyle bahseder: "Buranın bulunduğu yer biraz yüksek olmakla beraber yer altında iki bin adet buğday, arpa, çavdar kuyuları vardır ki ağızları dar, dipleri yüz adam alacak kadar geniştir. Asla bağ, bahçe ve bir adet dahi ağaç yoktur. Üçyüz adet Karadayak adı ile tanınmış Nogay tatarlarının obaları vardır"⁷².

1629'da Kırım hanı ve Nogay kuvvetleri üç koldan Rusya'ya akın yapmışlar ve bir çok ganimet malı almışlardır. 1632'de ise IV. Murad'ın emriyle Dobruca Nogay Tatarları, Eflak ve Boğdan voyvodolarıyla beraber Lehistan üzerine akın yapmışlardır. Yine aynı kuvvetler, Kazaklar üzerine de akın yaparlar⁷³.

1636 Şubat'ında Kırım hanlarından Gazi Girayın oğlu İnalet Giray, Akkerman taraflarını yağmaladı. Kantemir'in ailesini oradan zorla aldı. Kantemir'e mensup Nogayları kendisine itaat edip serkeşlik etmemek üzere, kendi topraklarına iskan ettirdi⁷⁴.

1672'de Rus çarı İstanbul'a IV. Mehmed'e hitaben bir tehdit mektubu gönderir. Eğer IV. Mehmed Lehistan'a karşı seferden vazgeçmezse, bir hıristiyan hükümdarı olması hasebiyle, etraftaki tüm hıristiyan devletleriyle anlaşarak Türklere karşı harekete geçeceğini, Kalmık, Nogay ve Yedisianları Türklere hücum ettireceğini Beğan etse de 1672 seferinin önüne geçememiştir⁷⁵. 1687'de Bucak ve Nogay'lardan mürekkep 30 bin kişilik kuvvet Lehistan'a girip ganimetlerle geri dönmüştür.

XVII. yüzyılda Boğdan voyvodası Stefan Tomşa'nın memleketten çıkarılıp 40 bin kişilik Leh ve Rus kuvvetiyle yerine Konstantin'in voyvoda yapılması üzerine, Osmanlı hükümetinin isteğiyle Nogaylarla birlikte İskender Paşa bunları mağlup etmişler ve Tomşa'yı tekrar makamına oturtmuşlardır⁷⁶.

Boğdan voyvodalığı ile Bucak'daki Nogaylar (Tatarlar) arasında toprak, kan ihtilaf davaları yıllarca sürmüş, iki taraftan tayin edilen murahhaslar vasıtasıyla kısa anlaşmalar olup esas ihtilaflar devam edip gitmiştir. Ruslar da bu arada Nogayların toprak tecavüzlerinden sürekli şikayet etmişlerdir⁷⁷.

XVII. yüzyılın ortalarına doğru Kırım Hanlığı, bir kısım Nogayları batıya Tuna ırmağı ağzındaki geniş delta havzasına göçürdü. Tuna havzasına gelen Nogaylar, eski

⁷¹ Mehmet Ali Ekrem, **Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi I Kronikler**, Ankara 1993, s.51.

⁷² Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, Hazı Zuhuri Danışman, İstanbul ?, s.39.

⁷³ İ.Hakkı Uzunçarşılı, **A.g.e.**, C.III, s. 153, 178.

⁷⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı, **A.g.e.**, s.13.

⁷⁵ A.Nimet Kurat, **A.g.e.**, s.236.

⁷⁶ İ.Hakkı Uzunçarşılı, **A.g.e.**, s.95.

hayat tarzı göçer evliliği bırakıp, yerleşik hayat tarzına kolayca uydular. Yüzyülmük yarısında Küçük Nogaylılar, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırda yeniden Terek ırmağına değin yayılıp Burcak Yedişkal, Yem-bulak, Yedisian adı verilen boylar halinde yaşamakta idiler. Onlardan bazıları bu yüzyıl içinde Ulug Nogaylılar'dan bir kısmı ile birlikte Hazar bozkırında yerleşik hayat tarzına başladılar. Bunlar İdil ağzından güneydeki Terek ırmağına uzanan bozkırı yaylak olarak tutuyorlardı. Parçalanması durmayan Nogaylar'dan bir kısmı, bu arada yine Rusya Çarlığı idaresine girmek istedi. Çar Deli Petro kendi ülkesine gelenleri kabul ederek, Kafkasların berisinde Kuma ve Kuban ırmakları boyunca daha önce yerleştirilmiş olanların yanında onlara da yer verdi⁷⁸.

Kalmuklar, 1634 yılında Altı-uul Nogayları üzerine akınlarda bulunarak batıya sürdüler. Ardından Ulug Nogaylar üzerine yürüdüler. Ulug Nogaylar ile Küçük Nogaylar birleşip, Kırım Hanlığına başvurup idaresini kabul ettiler.

XVIII. yüzyılda Kırım Hanlığı, bir kısım Nogayları yeniden göçürüp Özi ile Aksu ırmakları arasındaki bozkıra yerleştirdi. Bir kısım Nogaylar yine bu yüzyıl içinde Osmanlı ülkesine geçtiler ise de, 1770 de yeniden eski yurtlarına döndüler. 1768-1774 seferi sonunda, Tuna ağzı havzasındaki Nogaylar'dan bir çoğu, Rus istilasını tehdidinden dolayı göçüp Türkiye'ye geldi. Diğer yandan Yedisian ile Burçak boyları (11.794 kişi) ise Rus baskısına dayanamayıp, 1769-1770 kışında onların hakimiyetini tanımak zorunda kaldı. Nogaylar'dan dört boy, yine Ruslar'ın bağımsız bir Nogay Hanlığı kurulacağına varan aldaticı vaatleri karşısında, buldukları Tuna havzasından 1771'de Kuban ve Taman bölgesine yerleşmiş bulunan Nogaylar ve diğer kabileler; Şahin Giray'ın taahhütlere uymayıp zulüm ve baskı yaptığını, buna da tahammülleri kalmadığını yazılı olarak Osmanlı Devleti'ne bildirmişlerdir⁷⁹.

Daha sonra Turla, Aksu ve Özi ırmaklarından aşarak Kuban boyu çevresine geçtiler. Bu yüzyılda, bazen askeri güç ile, bazen aldatarak yayılma siyaseti sürdüren Rusya Çarlığı, sınırları içine aldığı Nogaylar'a verdiği vaatleri yerine getirmeyince, onlarda ayaklanıyorlardı. Bu ayaklanmalar, üstün silahlı Çar ordularınca kan içinde bastırılmaktaydı. O sıralarda Kafkaslar'da vazife gören Osmanlı kumandanı Ferah Ali Paşa, kendisine başvuran Nogayları kabul edip, dört bölüğe ayırarak Kabartay bölgesine yerleştirmiş idi.

⁷⁷ İ.Hakkı Uzunçarşılı, A.g.e., s.111, 178.

⁷⁸ M.Kemal Özergin, A.g.m., s.71.

1701`de Kırım hanı Devlet Giray hükümetten aldığı emir üzerine Nogayları Bucak`tan alarak Kırım tarafına geçirdi; kalanlar ise her sene hazineye otuz bin kazan akçası vermek ve seferlerde yeter derecede adam ile orduya gitmek üzere itaat ettiler.⁸⁰

Kuban ırmağı çevresindeki Nogaylar, Karadeniz`in kuzeyinde Rus hakimiyetini yerleştirmekle meşgul olan General Potemkin`in (1736-1791) hazırladığı tuzağa düşürülerek kıyıya uğramıştır. Onun emriyle General Aleksandr Suvorov (1729-1800), Azak Denizi`nin doğu kıyısındaki Yeynis şehrinde Kırım hanı Şahin Giray`ın tüm siyasî haklarını Çariçe Katerina`ya bıraktığını bildiren mektubunun okunacağı bir toplantı düzenlediğini duyurarak, bu vesileyle vereceği şölene bölgedeki bütün Nogay Beğlerini, ileri gelenlerini çağırmişti. Bunun gerçek olduğunu sanan Nogaylar, 28 Haziran 1783 günü toplantıda bulunup Ruslar ile birlikte yiyip içip eğlenirken, öte yanda hazırlanmış plan gereğince köylere dağılan birlikler de Nogay halkını tevkife ve kırmaya giriştiler.

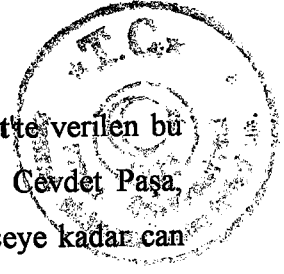
Bu beklenmedik saldırı üzerine Nogaylar, karşı koymaya kalkıştırsa da, hazırlıklı Rus askerleri, onları üstün silah gücüyle perişan etti. Kadınlar, yaşlılar, çocuklar süngülandı. Pek çok Nogay, Rus elinde can verdi. Bazı aileler, düşman eline geçmesin diye çocuklarını ırmağa attılar. Sonunda teslim olanların bir kısmı en kuzeye Ural bölgesine, Hazar bozkırına sürüldüler.

Zaten Karlofça Müselehası`nda Lehlilerle olan anlaşma şartlarından birisi de, Bucak`ta, oturdukları Halil Paşa Yurdu denilen yerlerini tecavüz ederek, Lehistan ve Boğdan topraklarına yerleşmiş olan Nogayların bu tecavüz edilen yerlerden kaldırılıp, eski yerlerine ve Özi suyunun karşısındaki Kırım topraklarına yerleştirilmeleri maddesi idi.⁸¹

Nogaylar 1776 tarihinde toplu halde, evlat ve aileleriyle, Heyhat sahrasını geçip Tigan ve Azak Tarafını dolaşarak, Tin nehri üzerinden Kabarta`ya geldiler. Ferah Ali Paşa`ya bir elçi göndererek Çerkezistan`ın bir tarafına yerleştirilmelerini istediler. İzin verilmezse Maveratünnehir`e gideceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Ali Paşa, İslam ordusunu yağma eden, Ruslara karşı koyan, disiplin altına alınması mümkün olmayan, yevmiye ile hizmet etmiyen, aşar vermeyen, yağ, bal toplayıp satmaya çalışmayan, nehirleri köprü olmadığı halde geçen Nogayları, başkaldıran Çerkezlere ve Ruslara karşı kullanmak amacıyla yerleştikleri yerlerde ev ve bark yapıp bundan sonra hareketten

⁷⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet C.I*, İstanbul ? , s. 281.

⁸⁰ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *A.g.e.*, C.IV, s. 12.

vazgeçip ziraat ile meşgul olmak şartı ile kabul etmiştir. **Tarih-i Cevdette** verilen bu bilgelere ardından Nogayların disiplin altına alındığı ifade edilir. Hatta **Cevdet Paşa**, Nogaylar, Rus seferinde bayraklarıyla kaleye gelip şehadet şerbeti içinceye kadar can verdiler, der⁸².

1771`de Kırım`ın ileri gelenleri Ruslarla anlaşarak 30 bin Rus, 60 bin Nogay ve Tatar kuvveti Ur kapısına hücum ettiler. O dönemde Nogaylar Ruslara tabi idi. Ruslar , Kırım`ı işgal ettiler⁸³. General Potemkin Kırım`ın ilhakı dolayısıyla yine imparatoriçe namına arzu edenlerin tüm mal ve eşyalarıyla memleketi terk edebileceklerini, hiç kimsenin din ve mezhebine müdahale edilmeyeceğini, fakat Kırım`da kalanların imparatoriçeye sadakat yemini etmelerini istedi. Bunun üzerine Kırım ve Nogay halkından bazıları Osmanlı topraklarına hicret ettiler⁸⁴.

1787-1791`de Osmanlı -Rus savaşının bitmesini müteakip , Kafkasyalıların bir çok topraklarına el koyup dağlık bölgelerine kadar yollar açtırıp askerî istihkam hatları kurdurup, halkı çeşitli ağır vergi mükellefiyetine tabi ve askerî idare altında tutmaya başladılar⁸⁵.

Etnograflardan Georgi`ye göre XVIII. yüzyılda Nogaylar`ın dağıldıkları yerleşim sahası şöyle olmuştur⁸⁶.

- a) Don ile Kuban ırmakları arasındaki 70.000 Nogay topluluğu
- b) Kırım Yarımadası Nogay halkı
- c) Astrahan Nogay kolu.
- d) Kuban ve yöresi Nogayları.

Yüzyılın başlarında Kırım Hanlığı`nın Özi ile Aksu arasındaki bozkıra yerleştirdiği Nogaylar orada duramadı ve 1788 yılında, yeniden Kuban ırmağı havzasına döndüler. Bu göç ve dağılma bütün yüzyıl boyunca sürüp gitti.

XIX. yüzyılda da dağılma durmadı. Rusya Çarı I. Pavel (1769-1801), 1801 yılında Nogaylar`ın Rus ordusunun atlı birliklerinde hizmet etmelerini istedi ise de, bu uygulama 1804 yılına dek sürdürüldü. Aşağı Turla (Dnestr) ırmağı bölgesindeki Nogaylar, 1807 yılında Tavriya vilayetine, Karadeniz kıyısındaki Novorossiysk şehri yöresine 6404 kişi göçürüldü. Küçük Nogayların birazı da, önceki yurtları olan Azak

⁸¹ İ.Hakkı Uzunçarşılı, A.g.e., s.11.

⁸² Osman Baybek, *Nogay Türkleri, Türk Kültürü*, Yıl 24, S.275 (Mart 1986), s.161.

⁸³ İ.Hakkı Uzunçarşılı, A.g.e., C.V, s.407.

⁸⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı, A.g.e., s.491.

⁸⁵ Mahmud Kusko, *16-19. Asırlarda Kuzey Kafkasya, Kafkasya*, C. II, S.9 (Aralık-Şubat 1966), s.3.

⁸⁶ Ahmet Caferoğlu, A.g.e, s. 46.

yanına geçip Ten ile Kuban arasında yerleştiler. Yine bu Küçük Nogaylardan bir kısmı ise Bükreş Barış Anlaşması'na (1812) uygun olarak Türkiye'ye geldiler. 1821 yılında Karadeniz kıyısından 3 km. içerdeki Nogay kasabasında, 1830 yılında Berdi ırmağı ağzındaki Berdiyan şehrinde Nogay toplulukları vardır. Kırım savaşından sonra (1853-1856), Basarabya'dan göçüp gelmiş Kırım Tatarları ile birlikte pek çok Nogay Osmanlı ülkesine girip yerleşti. 1860 yılına ait kayıtlar, Türkiye'ye 180.000 kişinin geldiğini göstermektedir. Osmanlı hükümeti onları Orta Anadolu da daha çok Eskişehir yöresinde yerleştirdi.

Bir zamanlar güçlü ve kalabalık bir boy olan Nogaylar çağımızda da dağılmış ve oldukça azalmıştır. Birliğin bozulup boyların dağılması ve de dağıtılması, güçlerini iyice yitirmelerine sebep oldu. Bu ise Nogayların XVIII. yüzyıldan sonra kendi etnik bağlarını unutarak arasına karıştırdıkları topluluklar içinde erimelerine yol açtı⁸⁷.

Aslında çektikleri bu acıların temelinde Rusların yüzyıllardır sürdürdükleri *böl, parçala, hükmet* politikası yatmaktadır⁸⁸.

I.4. Yaşadıkları coğrafya

Kafkasya sınırları içerisinde, bugüne kadar mevcudiyetlerini muhafaza eden Türk boy ve kavimlerinden birisi de Nogaylardır⁸⁹. Nogayların sınırı, kuzey doğuda Kalmuks, güneyde Çeçenler ve batıda Hazar Denizi'ne kadar uzanır. Nogayların çoğunluğu, Kuma ve Terek ırmakları arasında Nogay bozkırlarında, Çeçen, İnguş ve Karaçay Özerk bölgelerinde⁹⁰, İdil Nehri, Aral Gölü ve Sir Derya ırmağına kadar olan geniş sahada⁹¹, Stavropol vilayetinde, Dağıstan Muhtar ülkesinde, toplu olarak Astrahan ülkesinde, Krasnador ilçesinde⁹², Hazar bozkırlarında, Kırım ve kuzeyinde, Batı Türkistan'da, Litvanya'da, Dobruca'da ve Türkiye'de yaşamaktadırlar. Dağınık bulunan Nogayların yaşadıkları bölgeler ve ülkeler şunlardır:

I.4.1. Kafkasya

Nogay Türkleri daha çok Kafkasya bölgesinde yaşadıkları için, önce Kafkasya

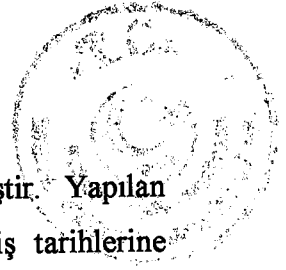
⁸⁷ M.Kemal Özergin, A.g.m., s.66-73.

⁸⁸ Yılmaz Nevruz, *Kuzey Kafkasya Meslesinin Temel Stratejileri, Birleşik Kafkasya*, Yıl 1-2, S.5 (Aralık-Ocak-Şubat 1995-1996), s.13.

⁸⁹ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Ankara 1988 s.45.

⁹⁰ Shirin Akiner, A.g.e., s.160.

⁹¹ *Başlangıçtan Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, İstanbul 1986, C. III, s.172

hakkında genel hatlarıyla bilgi vereceğiz.

Kafkasya , çok eski tarihlerden beri insanlarla iskan edilmiştir. Yapılan arkeolojik kazılarda, yüz bin yıl öncesine, insanların dünyaya ilk geliş tarihlerine rastlayan dönemde, ilk insanlara ait aletler, Kafkasya'da Kuban ve Psekups nehri kıyılarında bulunmuştur.

Tarihte Kafkasya'ya, bilhassa Kuzey Kafkasya'ya, yapılan yıkıcı akınlar çoktur. Tarih boyunca Kafkasya; İskitlerin, Hunların, Moğolların, Perslerin, Arapların, Türklerin, Kırım Hanlarının ve Rusların hücumuna uğramıştır. Bu hücumların Kafkasyalıların iktisadî, sosyal ve kültürel hayatlarında çok derin etkiler husule getirdiği muhakkaktır⁹³.

Kafkasya⁹⁴, Sovyetler Birliği'nin coğrafya, tarih ve etnoğrafya bakımından en büyük bölgelerinden biridir. Kafkasya'nın yüzölçümü bütün Sovyet Rusya'nın yalnız ellide biri kadar olmasına rağmen, Sovyet Rusya nüfusunun %8.5'i burada yaşamaktadır. Kafkasya'nın en önemli coğrafi özelliği dağlık oluşudur. Kafkasya'yı kuzey ve güneyden olmak üzere birbirinden ayıran, takriben 1500 km. uzunluğunda olan sıra dağların güneyinde Türkiye ile İran hudutları arasındaki kısma Transkafkasya, kuzeyindekine Kuzey Kafkasya denilmektedir.

Bu şiddet ülkesinin tek hakimi olan dağlar asırlar boyunca hiç bir değişikliğe uğramadan muhteşem ve mağrur kaldılar. Kaf Dağı da denilen Kafkas Dağı Karadeniz kıyısında bulunan Anapa Kalesi'nden başlayıp, kuzey batıdan güney doğuya doğru uzanıp Hazar Denizi kıyısında bulunan Bakü Kalesi'nde son bulan büyük sıra dağlardan ibarettir.

Önemli akarsulardan Kuma, Terek, Sulak, Samur, Kara-Araks Hazar Denizi'ne; Kuban Azak Denizine; İnguri, Rioni, Çoroh nehirleri Karadeniz'e dökülür. Yatakları derin olmadığı için su nakil vasıtalarına elverişli değildirler. Bunlardan yalnız Kuban nehri Laba ile birleştiği yerden itibaren, Rioni (100 km.lik bir mesafede) ve Kura (615 km.lik) vapurlara elverişlidir. Kafkasya'nın en büyük nehri Kura'nın uzunluğu 1515 km, Kuban'ın 941 km., Araks'ın 914 km, Terek'in 600 km. dir. Kafkasya'da 2000'den fazla, Sevan hariç, küçük göl vardır. Sevan'ın yüzeyi 1416 km², derinliği 99 m'dir. Bu nehir ve göller bilhassa sulama ve hidroelektrik istihsaline çok elverişlidir.

⁹² Saadet Çağatay, *Nogaylar ve Dilleri, Türk Lehçeleri ve Örnekleri*, Ankara 1992, s.103

⁹³ Mahmud Kusko, *Çok Eski Tarihlerde Kafkas Milletleri ve Medeniyetleri*, Kafkasya , C.II, S.7 (Haziran-Temmuz-Ağustos 1965), s.6-8

⁹⁴ Mahmud Kusko, *Kafkas Milletleri*, Kafkasya, C.I, S.1(Ocak-Şubat 1963), s.13.

Çağımızda Nogay nüfusunun en çoğu Kuzey Kafkasya'da yaşamaktadır. Buradakiler beş bölgede yer alır. Dağıstan'ın Kuma ile Terek akarsuları arasında Nogay bozkırında, Kızılyar, Hasavyurt ve Açıkulak kazalarında kalabalık bir topluluk halinde bulunurlar. Oranın hemen batısındaki Çeçen-İnguş bölgesinde de bir miktar Nogay vardır. Buranın kuzeybatısında Stavrapol ülkesinin doğu kesiminde Biştav ile Stavrapol şehirleri çevresinde bulunurlar. Stavrapol'dakilerden bir kısmı, aralarında buldukları Adigeler içinde erimiştir. Oranın batı komşusu Karaçay Çerkes bölgesinin eski Abaza-Nogay bölgesinde, Kuban ırmağının yukarı boyu ve özellikle ona soldan dökülen Zalençuk akarsuları havzasında yaşarlar. Azak Denizi'nin doğusundaki Krasnadar ülkesinde, Kuban ırmağının orta kesimi ile ona dökülen Urup suyu yöresinde ve buradan kuzeye Ten ırmağına doğru uzanan geniş bozkırda Nogaylar vardır.

I.4.2. Hazar Bozkırı

Aşağı İdil'in geniş deltasında Astrahan'ın çevresindeki köy ve kasabalarda, ondan ötede Kalmukistan'ın güney kesimine düşen Kuma çayının kuzey yöresinde bulunurlar. Buradaki Nogaylar kendi ağızlarını unutup Tatarlar gibi konuşmakla artık Tatar veya Kazanlı sayılmaktadırlar. Başlıca toplulukları Karaağaçlar (Karagaş) ve Kundurlar'dır.

I.4.3. Kırım ve Kuzeyi

Nogaylar yarımadanın kuzeyindeki ovalık alan ile dağlık kesimin kuzey eteklerinde, ilerideki Perekop kasabası çevresinde, kuzeydoğuda Azak Denizi'ne dökülen çaylar (Tokmak, Berdi) boyunca yaşamakta idiler. Onlar, kendi ağızlarıyla değil, Kırım Türkçesi ile konuşurlar. Buraların Türk halkı 1945 yılında Asya'ya sürüldüğünden, haklarında fazla bilgimiz yoktur.

I.4.4. İdil-Ural Havzası

Burada, Tatarlar arasındaki Nogaylar, küçük bir etnik topluluktur. Günümüzde Başkurdistan'da ve onun kuzeydoğudan komşusu Çelyabinsk tümeninin yukarı Ural çevresinde yaşamaktadırlar. Bu havzadakiler, Rus istilasına uğrayıp boyunduruk altına girdikten sonra, güneydeki Nogay ordusundan kopup ayrılarak kuzeye göçmüş ve Kama'nın soldan kolu İk çayı havzasında yer tutmuş Nogaylılardan meydana gelirler. Onlardan bir kısmı, XIX. yüzyılın ortalarına doğru zorla dağıtılıp, Çelyabinsk

tümeninden şimdi buldukları yerlerine göçürüldü. Kuzey Kıpçak Türkçesi'nin, Başkurt unsurlarının da karıştığı Tatar ağzıyla söyleşirler. Hristiyanlığın Ortadoks mezhebindedirler. Bu dini, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık idaresi ile kilisenin ağır baskısı altında kabul etmişlerdir.

Başkurtlar arasındaki Nogaylar, "Nogaylar-Mın" oymağı, yine o kolun Bürçen boyunda, "Nogaylar" oymağı vardır. Başkurdistan'daki Nogaylar, Kuzey Türkçesi'nin Başkurt ağzıyla konuşurlar.

I.4.5. Batı Türkistan

Bu koskoca bölgede yaşayan Kazaklar arasındaki Nogaylar, onların boy düzeninde Orta ve Kiçi Yüzler'de bulunurlar. Orta yüzdekiler, Kongrat kolunun Camanbay'ından gelirler. Buradan Satıbaldı, Tokas, Şahan uruklarının ataları çıkmıştır. Kazakistan'daki Nogay obaları, şimdi Kızılarda tümeninin Canga-korgan yöresinde yaşamaktadır. Ayrıca Kiçi Yüz'den Alim-uulı'ya bağlı Busurman boyunun Nogay adlı uruğu ile, Bay- uulı'ya bağlı Beriş boyunun da Nogay adlı uruğu vardır. Bunların hepsi, Kuzey Türkçesinin Kazak ağzıyla söyleşirler.

Kırgızlar arasındaki boy düzeninde, Öng-kola bağlı Çirik boyunun Nogay adlı bir oymağı bilinmektedir. Onlar, Kuzey Türkçesi'nin Kırgız Türkçesi'nin, Kırgız ağzıyla konuşurlar.

I.4.6. Litvanya

Polanya'nın kuzeyinde ve Baltık denizinin doğu yanında yer alan bu bölgede Nogaylara *Litvanya Tatarları* gibi pek umumî bir ad altında yer verirler. Buradakiler, Litvanya Büyük Dukalığı topraklarına XIV. yüzyılın ikinci yarısında başka Türk topluluklarıyla yerleştirilmişlerdir. Onlar XVI-XVII. yüzyıldan beri kendi şivelerini unutmüş olup oturdukları bölgenin Leh-Litvan- Akrus karışımı dilini konuşmaktadırlar. Öğrenim ve kültür de ise Leh dili kullanılır. Oradaki Nogaylar, şimdi yalnızca dinlerini (İslam) muhafaza etmektedir.

I.4.7. Bulgaristan

Buradakiler Tuna'nın güneyindeki Deliorman bölgesinde, Şumnu (şimdi Kolarovgrad) çevresindeki köylerde dirler.

I.4. 8. Romanya

Bir kaç yüzyıl önceleri, Karadeniz'in batı kıyılarından göçmüş bulunan Nogaylar çağımızda Tuna ırmağı deltasının sağ yöresindeki Dobruca bölgesinde (Köstence) dağınık olarak köylerde yaşarlar. Bunlar, oradaki Kırımliklar arasında erimekte ve onlar gibi konuşmaktadırlar.

XVIII-XIX. yüzyıllarda⁹⁵ vuku bulan Türk-Rus harpleri sırasında Dobruca'daki halk, bilhassa Türk halkı fazla zarar görmüş, defalarca mevkilerini terk etmek zorunda kalmıştır. Bölgenin nüfusu ara ara çok azalmış, 1828-1829 harbi devrinde Dobruca'nın nüfusu 40 bine inmiştir. 1843'de ise 100 bine ulaşmıştır. Bu artış Kırım'ın Ruslar tarafından Rumeli'ye göç ettirilmesinden sonra kaydedilmiştir. Kırım ve Nogay Türkleri Dobruca'yı 44 yıl içinde üç defa terketmişler ve dönmüşlerdir. Kuzey Dobruca'da İsakça mevkii ve Demir Kapılar arasındaki mıntıkada meskundurlar. Dobruca eyaletine gelip yerleşen bir Türk kabilesi de Tatarlardır. M. Kaşgarlı Tatarların Asya'nın kuzeyinde yaşayan on Türk kabilesinden biri olduklarını kaydediyor. Şimdi Kırım ve Nogay dediğimiz bu Türk kabileleri Dobruca'ya ve tüm Rumeli bölgesine XIII. yüzyıldan itibaren XIX. yüzyılın sonuna kadar muhtelif devirlerde dalga dalga yerleşmişlerdir⁹⁶.

I.4.9. Türkiye

Kırım Savaşı sonrası kendisini Kafkaslarda tamamen serbest hisseden Rusya, Kafkas toplumuna karşı uzun yıllar sürecek olan daimi taarruzlarını başlatmıştır. Rusların bu saldırılarına karşı Şeyh Şamil'in liderliğindeki bir avuç Müslüman mücahit direnmiştir. Şeyh Şamil'in 1859 yılında teslim olmasıyla Müslümanların Ruslara karşı yaptıkları savunma harekâtı kuvvetinden çok şey kaybetmiştir. Bu tarihten sonra mücadele bir süre daha devam etmiş ise de 1863-1864'te Kafkaslardaki genel direniş sona ermiştir. Bu tarihten itibaren Kafkaslardan Anadolu'ya ve Rumeli'ye yönelik kitle göçleri başlamıştır⁹⁷.

Rusya Kafkas topluluklarını ilk aşamada hıristiyanlaştırmaya, ikinci aşamada Ruslaştırmaya çalışacaktır. Karşı çıkanlar ise katliam, devlet terörü ve sürgün yoluyla sindirilecektir. Bu politikanın dünya literatüründeki adı asimilasyon ve soykırımdır.

⁹⁵ Mehmet Ali Ekrem, *A.g.m.*, s.1605.

⁹⁶ Mehmet Ali Ekrem, *Bülbül Sesi ...*, s.6.

⁹⁷ Nedim İpek, *Kafkaslardaki Nüfus hareketleri, Türkiyat Mecmuası, C.XX (İstanbul 1997), s.276.*

1878-1908 döneminde Kırım ve Kafkasyadan Osmanlı Devleti'ne göç etmek isteyenler sadece Türk ve Müslümanlardan ibaret değildir. Aynı süre içerisinde Museviler olmak üzere, Müslüman olmayanlar da göç teşebbüsünde bulunmuşlardır.

Kırım ve Kafkaslardan Rumeli ve Anadolu'nun Karadeniz iskelelerine gelen göçmenler şehir ve kasbalar ile bunların civarlarına geçici olarak yerleştiriliyordu. 1877 yılına kadar göç eden Çerkez, Kırım ve Nogay göçmenlerine, tespit edilen yerleşime müsait arazilerden Arazi Kanunu'na göre arazi tevzi edilmiştir. Börcek Çiftliği'nde 170 hane Nogay göçmeni iskân edilmiş olup 110 hanenin daha yerleştirilmesine teşebbüs edilmiştir.

Göçmenler, 1864 yılına kadar Karadeniz limanlarının yanı sıra daha ziyade İstanbul'a geliyorlardı. Kasım 1858- Aralık 1859 tarihleri arasında İstanbul'a 11.309 Nogay gelmiştir. 1860'a kadar taşraya sevk edilen Nogayların mevcudu 17.000'i buluyordu. Bu sevkiyata rağmen Mart 1860 tarihi itibariyle İstanbul'da 14.000 Çerkes ve Nogay göçmeni mevcuttu. Bu tarihten itibaren göçmen sayısı hızla artınca, göçmenler en kısa yoldan iskân mahalline sevk edilmek üzere Karadeniz limanlarına gönderildiler.

1856 yılında başlayan göç, 1865 yılına kadar devam eder. Göç edenler arasında Nogaylar da vardır. Çürük tekneleriyle yola çıkanların bir kısmı Karadeniz'in azgın dalgalarına gömülür. Göç etmek üzere Karadeniz'in Kuzey kıyılarında vasıta bekleyenler ve Türkiye kıyılarına ayak basanlar arasında açlık ve salgın hastalıklardan ölenlerin sayısı binlerin üstündedir. Yalnız Sinop kampında günde ölenlerin sayısı 200'ün üzerindedir.

1860'lı yıllarda Kafkasya'dan göç ederek Osmanlı Devleti'nin o günkü topraklarında iskan edilen Kafkasyalıların sayısı tahmini olarak 700.000-1.000.000 civarındadır⁹⁹.

Kırım Tatarlarıyla birlikte ve aynı gerekçeyle sürgüne gönderilen Nogay Türklerinden bir grup Türkiye'ye göçmüştür¹⁰⁰. Tabii ki, Rusya'nın işgali altında kalan topraklardan, Anadolu'ya yönelik göçlerin ana nedeni, bu devletin genişleme amacına uygun olarak takip ettiği baskı politikasıdır¹⁰¹.

⁹⁸ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, Trabzon 1996, s.75.

⁹⁹ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991 s.51

¹⁰⁰ Abdülkadir İnan, *Nogaylar*, *Türk Ansiklopedisi*, C.XXV, s.310-311.

¹⁰¹ Gülten Kazgan, *Milli Türk Devleti'nin Kuruluşu ve Göçler*, *İ.Ü.İ.F. Dergisi*, S.1-4, (1970-1971) s.311

Bir kaç yüzyıldır Türkiye'ye gelmiş Nogaylar'ın çoğu Orta Anadolu'da Eskişehir çevresine yerleşmişlerdir. Ayrıca göçer-evli hayat tarzını sürdürenler arasında geçen yüzyıldan beri Toroslar bölgesinde Nogay adlı bir boy da tesbit edilmiştir. Halen Kırşehir'de de az sayıda Nogay Türkü yaşamaktadır.

Diğer topluluklarda olduğu gibi Nogaylar da buldukları bölgenin coğrafyasına kendi damgalarını vurmuş, adlarını bırakmışlardır. Onlar ile ilgili yer adları henüz toplanmadığı gibi bazıları bölge idarecilerince kaldırılmaktadır. Nogay ibaresini taşıyan yer adlarının bazıları şunlardır:

Nogay Bozkırı (Nogay dalası) : Kafkasların berisinde, Dağıstan'ın kuzey kesiminin doğu yanında Terek ile Kuma akarsuları arasında uzanır. 25 bin km² tutan, yarı çöllük geniş bir alandır.

Nogay-Korgan: Özbekistan'da, Taşkent tümeninin Ahengeran bucağı, Kara-hitay çevresinde köydür. Bucak merkezi olan Ahengeran'dan 5 km öteye düşer.

Nogay-Korgan: Özbekistan'da, Taşkent tümeninin Kali'nin bucağındaki Özgeriş yöresinde köydür. Bucak merkezine 10 km uzaklıktadır.

Nogaytı: Kazakistan'ın Aktöbe tümenindeki Baybanin bucağında kasabadır. Baybanin'in güneybatı yönünde, 60 km. ötesindedir.

Nogaytı: Kazakistan'da Guryev tümeninin Kızıl-koga bucağından geçen akarsudur. Sagız ırmagı havzasında olup, ona dökülerek sinip gider. 65km. uzunluğundadır.

Nogaylı: Kırım'dan Tien-Şan tepelerine kadar olan bölge Nogaylı adıyla anılır¹⁰².

Nogaykızı: Kırşehir yakınında bir köyün adıdır¹⁰³.

II. Nogayların Sosyal Hayatı

II.1.Nüfus

Kafkasya, Avrupa-Asya sınırı arasında yer alan kavimler kapısı gibi bir konuma sahiptir. Tarihin her döneminde, Avrupa'dan Asya ya göçler genellikle Kafkasya üzerinden olmuştur. Bu konumu dolayısıyla Kafkasya'nın nüfusu son derece karışık olmuştur. Göçler sırasında gelip geçen boyların bir kısmı bu güzel bölgede kalmışlar bazen de dağılan devletlerden belirli kavimler gelerek Kafkasya'ya yerleşmişlerdir. Bu nedenle küçük bir bölge olmasına rağmen Kafkasya'nın nüfus yapısı son derece karışık

¹⁰² J.Deny, L. Bazin, H. Scheel, A. Bombaci, T.Gökbilgin, F. İz, *Kazak Edebiyatı, Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, S. 5 (Şubat 1996), s.39.

ve çok unsurludur. Günümüzde küçük küçük devletçiklerin yanyana bu bölgede yer almasının nedeni bu çok renkli nüfus mozaiğidir¹⁰⁴.

SSCB'de yapılan nüfus sayımına göre Nogayların sayısı şöyledir¹⁰⁵. Aşağıda verilen rakamlar SSCB'de yayınlanan bir dergide de aynen yer almıştır¹⁰⁶.

	<u>SSCB Toplam</u>	<u>Nogaylar</u>
	<u>Nüfusu</u>	
1926	16.813.000	36.274
1939	19.812.300	36.274
1959	23.251.600	38.593
1970	32.357.900	51.784
1979	39.914.061	59.546
1989	49.547.515	75.564

Nogayların bölgesel dağılımı ise (% de cinsinden) şöyledir¹⁰⁷.

	1926	1959	1970	1979
Dağıstan	26.086	14.939	21.750	24.977
	(%71.9)	(%38.7)	(%42)	(%41.9)
Karaçay-Çerkez Bölgesi	6.206	8.903	11.062	11.872
	17.1	23.1	21.4	19.9
SSCB'nin Herhangi Bir Yeri	18	927	625	—
	(%0,0)	2.4	1.2	

Kazakistan ve Özbekistan'ın nüfus dağılımında Nogayların yeri şöyledir¹⁰⁸.

Topluluk Adı	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)
Kazakistan	14.684.293	16.463.115
Nogay	236	543
Özbekistan	15.389.307	19.808.077

¹⁰³ Tuncer Gülensoy, *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara 1995 s.38

¹⁰⁴ Anıl Çeçen, *Yeni Dünya Düzeninde Kafkasya, Birleşik Kafkasya*, Yıl 1-2, S.5 (1995-1996), s.18

¹⁰⁵ Ali Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, Elazığ 1996, s.10

¹⁰⁶ C0102 n12, 1990 Po Danım Gockomstata CCCP

¹⁰⁷ Shririn Akiner, *A.g.e.*, s.161

¹⁰⁸ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.309, 325

Nogay 99 91

1989 sayımlarına göre Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti ve Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Nogayların sayısı şöyledir¹⁰⁹.

Topluluk Adı	Nüfus (1989)	%
Karaçay-Çerkez Cumh.	414.970	
Nogay	12.993	3.2
Dağıstan-Özerk Cumh.	1.802.000	
Nogay	28.254	1.6

Nogaylar'da nüfus artışı şöyledir¹¹⁰:

Topluluk Adı	1970-1979	1979-1989
	Artış (%)	Artış (%)
Nogay	19,4	26,9

Ocak 1989'da yapılan nüfus sayımının geçici resmi neticelerine göre SSCB'nin her 5 vatandaşından biri Türk veya müslüman asıllıdır. Son çeyrek yüzyılda, SSCB'de yaşayan Türk ve müslüman boylarda, diğer topluluklara nazaran hızlı bir nüfus artışı olmuştur. SSCB'de esas nüfus yaşlanmakta iken Türk ve müslüman nüfusu gençleşmektedir¹¹¹.

Tahminlere göre 2000 yılında BDT'unda 154.5 milyon Rus'a karşı, Türk ve müslüman nüfus 78.226.373 olup, bunların 101.187'sini Nogaylar teşkil edecektir¹¹².

Diğer milletlere nisbetle çok geniş bir sahayı kendisine vatan edinen ve vakit vakit buralara da sığınarak, daha geniş sahalara yayılan Türk milletinin sayısı

¹⁰⁹ Ali Yiğit, *A.g.e.*, s.54,60

¹¹⁰ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.165

¹¹¹ Nadir Devlet, *Sovyetler Birliğinde Türk ve Müslümanların Nüfusu 60 Milyona Yaklaştı*, *Türk Kültürü*, C.XXVII, S.325 (Mayıs 1990), s.271.

¹¹² Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.167

hakkında tam malumat vermek güçtür¹¹³. Neticeler birbirinden farklıdır. Bunun sebeplerinden başlıcası, Türklerin yaşadıkları memleketlerde, Türkiye hariç, hakim vaziyette bulunmadıklarından, yapılan nüfus sayımlarını kontrol edememeleri, yahut bunların bir çoğunda böyle sayımların hiç yapılmamış olmasıdır. Ya da mümkün merteye az gösterme yolu tutulmuştur.

Devlet'in verdiği istatistiki bilgilere göre ise Nogaylar'ın nüfus dağılımı şöyledir¹¹⁴.

Bölgeler	1979	1989	Oran %
Genel	59.546	75.564	100
Rusya Fed	58.639	73.901	97.8
Dağıstan	24.977	28.294	37.4
Stavrapolsk	22.402	-	29.6
Karaçay-Çerkez	11.872	12.993	17.2
Çeçen-İnguş	6.093	6.884	9.1
Diğer	-	4.991	6.6

1926 yılında, Sovyetler Birliği nüfus sayımında Türk kavimleri de hesaba katılmıştır. Türklerin bir kısmının meşguliyetleri icabı geniş bir alana dağılmış olması, sayım zamanında evlerinde bulunmamaları, bir kısmının bozkır ve çöllerle geçit vermeyen dağlık arazide yaşaması bunların tam olarak sayılmasına imkan vermemektedir. Üstelik 1926 yılı gibi, yeni idarenin bilhassa Türk bölgelerinde tam manası ile yerleşip sükunet bulamamış bir zamanında bu sayımın yapılmış olması, neticenin hiç de Türkler lehine tecelli etmediğine kafi bir sebep teşkil eder. Bozkır, çöl ve dağlık arazide oturanların, kendileri ile vergiden başka hiç bir ilgisi olmayan memura karşı samimi davranamayacağı aşikârdır. Bütün bu şartlar altında, 45 muhtelif ad altında zikredilen Türk kavimlerinin sayısı 1926 yılında memleket nüfusunun %13'ünü teşkil ediyordu. Hakikatın bunun çok üstünde olduğu muhakkaktır.

Nogay nüfusunun şehir/kırsal dağılımı ise şöyledir¹¹⁵.

¹¹³ R.A.K., *Türklerin Yaşadıkları Yerler ve Sayıları, Türk Kültürü*, C.I, S.6(Mart 1963) s.6-7.

¹¹⁴ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.287

¹¹⁵ Shrin Akiner, *A.g.e.*, s.162.

	1926	1970
Şehir	0.3	11.9
Kırsal	99.7	88.1

Hazar bozkırında¹¹⁶ bulunanların toplam sayısı 1926 sayımına göre 25 bin kişi dolayındadır. Şimdiki sayıları belli değildir.

Kuzey Kafkasya'da Klaproth (1808)'un Kuban ile Yukarı Kuma ırmakları yöresinde gördüğü Nogaylar, 5849 çadırılık idi. XIX. yüzyıl başında Yedisian kümesinde 4655 kişi, Yembulak'ta 1922 kişi, Yedişkö'l'de 1118 kişi bulunuyordu. Yüzyılın ortalarındaki kayıtlara bakılırsa, Kuban ile Ten ırmakları arasındaki bozkırda 70 bin kişilik bir Nogay topluluğu yaşıyordu. 1863 yılında Stavrapol ülkesinde 87 bin Nogay olduğu bildirilir. Bu yüzyılın sonlarında Nogaylar, Dağıstan'da 1991 kişi, Terek boyunda 8428 kişi, Stavrapol da 84.622 kişi olmak üzere toplam 95.041 kişidir. Halbuki Sovyetler Birliği'nde yapılmış ilk sayımın sonucuna bakılırsa aynı kesimin Dağıstan bölgesinde toplam 110 bin kişi olarak tesbit edilmiştir. Bunun 37 bini Dağıstan'da, 63 bini Stavropol ülkesi ile Kalmukistan'da, 2 bini Biştav çevresinde, 8 bini ise dağınık bulunmaktadır. 1939 sayımında ayrıca gösterilmeyen Nogaylar, "Kuzey Kafkas Kavimleri" adı altında toplanmış bir çok topluluk arasına alınmış ve hepsinin toplam 1.5 milyon kişi oldukları söylenmiştir. II. Dünya savaşından sonraki tahminlerde Dağıstan Nogaylarının 40 bin kişi oldukları düşünülür. Jyrkankallio (1950), Çeçen-İnguş bölgesinde 25 bin Nogay bulunduğunu kabul eder. T. Shabad (1951) Karaçay-Çerkez bölgesinde 1939 yılında 15 bin kişilik Nogay topluluğu olduğunu tahmin eder.

Kırım ve kuzeyindeki Nogaylar 1928 sayımında Kırım ve Nogay Tatarları adı altında 180 bin kişi olarak gösterilir. 1995 yılında kıyım ve sürgüne uğradıklarından şimdiki durumlarını bilemiyoruz.

Litvanya'daki Nogay topluluğunun nüfusu 1913 yılında 5 bin kişi dolayında idi. Bu günkü sayılarını bilemiyoruz.

Rusya Çarlığındaki Nogayların toplam sayısını geçen yüzyılda etnoloğ T.De Pauli (1862), 50 bin kişi gösterir. Bilgin Armin Vambery (1885) ise bu sayının 100 bin olduğunu söyler. 1897 yılında basılmış bir eserde Nogaylar, 82 bin 584 kişi olarak kaydedilir. I.Dünya savaşı sırasında ise bu sayı 100 bin dolayındadır.

¹¹⁶ M.Kemal Özergin, A.g.m., s.77-78

Dobruca bölgesindeki Türklerin sayısı hep az gösterildikten başka, Nogaylar için aynı sayı da verilmemektedir. **Bolşoya Sovyetskaga Ensiklopediya** (1939) ve Jyrkankallio (1950) buradakilerin tahminle 30 bin kişi olduklarını ileri sürerler. Ayrıca 1956 sayım sonucuna göre Köstence ilindeki Tatarlar (Kırım ve Nogay) 20 bin 372 kişidir. Buradaki Nogay nüfusu 17 yıl içinde artacağına yarı yarıya düşürülmüştür.

Bulgaristandaki Nogayların nüfusu hakkında hiç bilgi verilmemektedir. Türkiye'ye gelmiş Nogayların da tam istatistiği yoktur. 1866 yılında 180 bin kişinin buraya göçtüğü tahmin edilir. Nogaylar ile Türkiye Türkleri arasında din, dil, kültür, soy farkı bulunmadığı için sayımlarda da ayrıca gösterilmemektedirler.

1926 ve 1928 sayım sonuçları ve diğer bilginlerin verdiği rakamlar göz önüne alınırsa Nogayların son yıllarda nüfusunun en az 270 bini aşkın olması gerekmektedir.

Hazar Bozkırı	25.000	(1926s)
Dağıstan	37.000	(1928s)
Stavropol ve Kalmuk	63.000	(1928s)
Çeçen-İnguş	25.000	(1950t)
Karaçay-Çerkez	15.000	(1939t)
Azak doğusu	70.000	(1950t)
Litvanya	5.000	(1913)
Dobruca	30.000	(1950t)

Toplam 270.000 kişi.

1303 (1885) yılı **Bursa Vilayet Salnamesi**'ne göre bu ilde iskan edilen Kırım ve Kafkas göçmenlerinin istatistiki dökümünde 800 hane, 3723 nüfustan, Tatar ve Nogay, Mihaliç'in Beğ Karyesi adlı yerde 41 hane ve 181 nüfus olarak geçmektedir¹¹⁷.

II.2. Din

Sovyet istatistiklerine göre 1970 yılında, Sovyetler Birliğinde yaşayan 36.916.000 Türk'ten, 29.845'i İslam, 2.423.000'i ise Hıristiyan, Şaman ve diğer dinlere mensuptur¹¹⁸. Kafkasya'da müslümanlığın gelişimine şöyle bir bakalım.

¹¹⁷ Süleyman Erkan, **A.g.e.**, s.140

¹¹⁸ İbrahim Yarkin, *Sovyet İstatistiklerine Göre Rusya'da Türkler, Türk Kültürü*, C.XVI, S.185 (Mart 1978), s.280.

Bizanslılar kendi siyasi çıkarları için önce kendilerine bağlı Kafkasya'nın Karadeniz kıyı koloni şehirlerinde, sonra yavaş yavaş içlere doğru ilerleyerek Kuzey Kafkasyalılar arasında Hıristiyanlaştırma siyasetini yürütmüşlerdir. Hıristiyanlığın ilk önce Kafkasya'nın Karadeniz kıyı Adigeleri arasında yayıldığını isbat eden arkeolojik malumat 519 yılına aittir. Kafkasya'da dereBeğliğin gelişmesiyle Hıristiyanlık yayılmıştır. Kafkasya'da Hıristiyanlık Adigelerden sonra Gürcistan ve Ermenistan'da kabul görmüştür. Dağıstan'da Hıristiyanlığın, Ermeni ve Arnavut misyonerler tarafından Hıristiyan kilise kitaplarının mahallî dillere tercüme edilmesi suretiyle yayıldığı bilinmektedir¹¹⁹. Ancak VII-VIII. asırlarda Dağıstan'ın Araplar tarafından istilası neticesinde İslamiyet Kuzey Kafkasya'da yayılmaya başlamıştır. O devirde henüz yeni yayılmaya başlayan İslam dini ile Hıristiyan dini arasında çıkan amansız mücadele kısa bir zaman içinde İslam dininin zaferiyle son bulmuş ve süratle yayılmaya devam etmiştir. Kuzey Kafkasya'da Araplar'ın girmediği yerlerde, İslam dinini yayan misyonerler sayesinde İslamiyet kolaylıkla gelişmiştir. Kuzey Kafkasya'nın doğusundan, yani Dağıstan'dan başlayarak batıya doğru geliştiği için İslamiyet, batı Kafkasya ve Karadeniz kıyılarında yaşayan kavimler arasında en son yayılmıştır¹²⁰.

Siyasî birlikten mahrum, devlet haline gelememiş Kafkasyalılar arasında yegâne birlik, Hz.Ömer zamanından itibaren Kafkasya'ya girmeye başlayan İslam dini sayesinde meydana gelen dinî birlik olmuştur. Arapların 420 yıl hüküm sürdüğü Kafkasya'da, Doğu Kafkasya sakinleri ve Hazarların bir çoğu İslamiyeti kabul etmiştir. VIII. yüzyılda Lezgiler, X-XI. yüzyılda Çeçenler, Adigeler XVIII. yüzyılda İslamiyete girmeye başlamışlardır. İslam dininin böyle kolaylıkla yayılmasına ve yerleşmesine sebep bu din hükümlerinin aktif bir mahiyet taşıması ve Kafkaslı ruhuna uygun düşmesidir. Bu dinin ruhlarda uyandırdığı mücadele ateşi Kafkaslıların Ruslarla uzun süre mücadele etmesini sağlamıştır¹²¹.

1785 yılında Ruslarla, Sunja nehrinin kıyısında mücadeleye girişen İmam Mansur Uşurma ile Müridizm hareketi başlar¹²². Kuzey Kafkasya'yı Rus işgalinden, çaresizlikten kurtaracak manevi bir tedbir ve kurtuluş çaresi için Kafkasya'yı

¹¹⁹ Mahmud Kusko, *Kafkas Milletleri, Kafkasya*, C.II, S.7 (Haz-Tem-Ağus 1965), s-10.

¹²⁰ Alexandre Bennigsen, -C.Lemmercier Quelguejaj, *Stepte Ezan Sesleri*, Çev:Nezih Uzel İstanbul 1981, s.7.

¹²¹ Ahmed Akmaz, *RusYayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi*, Kayseri 1994 s.102.

¹²² Alexandre Bennigsen - M.Broxur, *The İslamic Threat To The Soviet Satate*, Sydney 1985, s.65.

teşkilatlanmış bir birliğe götüreceği olan bu mücadele Kafkasya Müridizmi¹²³, gazavat, yani *mukaddes savaş* olarak ortaya çıktı¹²⁴. Esas olarak Rus düşmanlığını ele alan ve Nakşibendi tarikatı mensuplarınınca ortaya konan Müridizm, Kafkasya'ya mahsus bir mücadele teşkilatı olup, şu prensipler üzerine kurulmuştur¹²⁵.

- 1- Rus eseri olan herşey ve Rus hareket tarzına benzeyen her vasıf haramdır.
- 2- Hasta olanlar hastalarını Rus doktorlara tedavi ettirmeyeceklerdir. Zira, bu vesileyle Ruslarla dost olma ihtimali vardır.
- 3- Ruslardan nefret etmek dinin şartlarındanındır.
- 4- Din düşmanı Ruslar'a karşı gazavat zamanı gelmiştir. Muhammed ümmeti kafirler idaresinde yaşayamaz.
- 5- Cennet kılıçların gölgesindedir.
- 6- Savaştan ve kafirden kaçanın yeri cehennemdir.
- 7- Kafirlerle savaşarak ölenler diridirler, onlar cennette yaşarlar.

İmam Mansur'un Ruslarla olan mücadelesi, 1783-1791 tarihleri arasındadır. Onun başlattığı hareket zaman zaman kesintilere uğramışsa da asrımıza dek devam etmiştir. Mansur'un Kafkas halklarını birleştirme gayretleri Ruslar'ı endişelendirmiş, General Şamyakin aracılığı ile bildiriler göndermişler, susturamayacaklarını anlayınca baskınla Mansur'u ele geçirmeye karar vermişlerdir¹²⁶.

1824'te Şirvan'dan Kürdamirli Hacı İsmail tarafından Kafkasya'ya müridizmin sokulduğu da bir başka görüştür¹²⁷.

1787-1792 Osmanlı-Rus savaşında "din düşmanlarına karşı gaza emredildiğinde bütün Kafkasyalılar bunu kutsal bir vazife bilerek icabet ettiler¹²⁸.

Müridizm üç sınıflı bir ekoldür. Yalnız Kuzey Kafkasya'ya mahsus bir nevi dini anlayıştır. Yaşamının hak, mücadelenin vazife olduğu esasına dayanır. Müridizmin öğrenme, tatbikat ve düşünme safhaları vardır¹²⁹.

1794'te İmam Mansur Rus işkenceleri altında can verince, kendisine dinî bir merasim dahi yapılmadı. Ardından 1830 yılında Gimrili Muhammed, Ruslara karşı

¹²³ Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987, s.15.

¹²⁴ Ahmet Hazer Hızal, *Kuzey Kafkasya ve İstiklal Davası*, Ankara 1961, s.36.

¹²⁵ Ahmed Akmaz, *A.g.e.*, s.62

¹²⁶ Ahmed Akmaz, *A.g.e.*, s.105

¹²⁷ B.Batırhan, *Kafkasya'da Müridizm, Kafkasya*, C.II, S.8(Eylül-Ekim-Kasım 1965), s.30

¹²⁸ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s.47.

¹²⁹ Ba-Ta, *Müridizm Hakkında, Kafkasya*, C.I, S.3 (Eylül-Ekim 1964) s.13

gazavatı ikinci defa başlattı. 1832 de şehit düşünce, yerine Hamzat Bek, onu müteakip de 1834'te Şeyh Şamil imam seçildikten sonra Kafkas mücadelesi en yüksek derecesine ulaştı. Şeyh Şamil'in 1859 yılında mağlup olmasını müteakiben İmam Mansur'un 1785 yılında başlattığı muharebeler de sona erdi. Ancak Mansur'un başlattığı mücadele ruhu asla ölmemiş daha sonraki yıllarda ortaya çıkan ayaklanmalar halinde kendini göstermeye devam etmiştir¹³⁰.

Müridizm her ne kadar Kafkas İstiklal Savaşları'nın kaynağı rolünü oynamış ise de aslında kuruluş amaçları arasında haksız şiddete yer vermez. Kafkaslılar vatanlarının kan revan içinde kaldığı XIX. asırda bile aralarında yaşayan Hıristiyan azınlıkların can, mal ve ırz dokunulmazlıkları üzerinde titremişler, onları her türlü tehlikeden masun kılmışlardır¹³¹.

Kafkasya ve Orta Asya da İslamiyet ya silah zoruyla ya da iktisadî baskılar aracıyla zorla kabul ettirilmiştir¹³², şeklinde ileri sürülen görüşlere mevcut verilere bakarak katılmamız mümkün değildir. Çünkü Türkler kurmuş oldukları geniş ülkelerdeki büyük devlet ve imparatorluklarda, kendi siyasî hudutları içinde yaşayan çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup bulunan milletleri ne imha ne de toptan sürgüne tabi tutma siyasetine başvurmuştur. 1440 yılında Edirne Başhahamı Sarafati, Avrupa'da din ayrımı yüzünden takibat ve zulme maruz bulunan Yahudilere gönderdiği mektubunda "Türkiye'ye geliniz burada herkes kendi ağacının gölgesi altında rahat yaşar, bu memleketin ahali iyiliksever ve daima insanların yardımcısıdır" demiştir¹³³.

Bölgede İslam dininin yayılması sosyal ve kültürel açıdan büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu toplumların Ruslaştırılmasında, buna en fazla engel olan faktör İslam dini idi¹³⁴.

Çarlık rejiminin bile müsamaha göstermiş olduğu medreseler, dinî mektepler kapatılmıştır. Köylerde cami bulunmasına müsaade edilmemektedir. Sadece yetkililer tarafından seçilen açık veya gizli komünistlerin hac farızasını göstermelik bir şekilde

¹³⁰ Ahmed Akmaz, *A.g.e.*, s.114

¹³¹ Ba-Ta, *A.g.m.*, s.14

¹³² Abdulloh Vahkabov Havass, *Sovyetler Birliğinde İslam*, Çev: Sibel Özbudun, İstanbul 1979, s.7

¹³³ Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselelerinin Başlaması; İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Türk Dünyası*, S. 2 (İstanbul 1966), s.89.

¹³⁴ Musa Kundukov, *Musa Kundukov'un Anıları*, Çev: Murat Yağan, İstanbul 1978, s.48

yerine getirmelerine imkan sağlanmaktadır¹³⁵. Bu yüzden Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na çağrılarda bulunulmuştur.

Ruslar'ın İslam dini aleyhine sürdürdükleri kampanya XVIII. yüzyıldan Paris'te kadar devam etmiştir. 1789'da Rusyadaki müslümanlara bir takım haklar tanıtmaya başlandı. 1917 yılında Rusya'da 25 binden fazla cami bulunuyordu. Yeni rejim ateizm faaliyetlerini başlatınca camileri kapayarak, bunların büyük kısmını ambar, kulüp ve işyerine çevirmeye veya yıkmaya başladı. 1942 yılına gelindiğinde 1200 cami kalmıştı. 1950-1960 döneminde ise bu sayı 400'e düştü. Yürütülen propaganda faaliyetleri ve yasaklamalar neticesinde kendini Müslüman olarak kabul edenlerin sayısında da azalma oldu. 1990'lar da dinî serbesti getirilmesi neticesinde bir hayli yeni cami ve medrese açılmıştır. Ancak yetişmiş din adamı ve din eğitimi konusunda hala pek çok problem mevcuttur¹³⁶.

Müslümanları alt pozisyonlara iten ve her fırsatta bölgenin efendisi olduğunu vurgulayan Rusların, yapay sınırlarla bu toplulukları birbirinden ayırması ve bu cemiyetler içine değişik etnik grupları yerleştirerek çatışmalara sebebiyet vermeleri, lokal milliyetçilikleri geliştirirken, İslamcı hareketlere de ivme kazandırmıştır¹³⁷.

Kafkaslardaki dinî hareketler ve müslümanların faaliyetlerini genel hatlarıyla anlattıktan sonra Nogayların dinî tercih ve tecrübelerine dair bazı hususların ifade edilmesi faydalı olacaktır. Bilindiği gibi Berke Han ile onun kumandanı Nogay'ın resmen 1265'te müslüman olmaları¹³⁸ Kıpçak bozkırındaki Şamanist ve Hristiyan olan Türklerin kesin surette Müslüman olmalarına sebep olmuştur¹³⁹.

Akçora'ya göre İslamiyet VIII. ve IX. yüzyılda meydana gelen Arap-Hazar savaşları sırasında bölgeye gelmiş, XIII. ve XIV. yüzyıllar da Altınordu Hanlığının etkisiyle kabul edilmiştir. Ancak, Timur'un sert davranışı bu gelişmeyi engellemiş, Onun çekilişinden sonra yine yayılmaya devam etmiştir¹⁴⁰.

¹³⁵ 15 Ocak 1978'de İsviçre'nin Lozan şehrinde, Sovyetler Birliği'nde Rus olmayan milletler üzerine yapılan baskılar konulu sempozyumda ifade edilmiş ve sözkonusu metin yayınlanmıştır. Bkz. *Türk Kültürü*, C.XVI, S.185 (Mart 1978), s.267.

¹³⁶ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.416

¹³⁷ S.Arı Laçiner, *XXI. yüzyılın Eşiğinde Türk Cumhuriyetleri*, Milliyet, 4 Mayıs 1993

¹³⁸ *Meydan Larousse*, C.IX, s.386

¹³⁹ *Türk Ansiklopedisi*, C. XXV, s.310

¹⁴⁰ Ergünöz Akçora, *Geçmişten, Günümüze Çeçenler*, İstanbul 1996, s.34.

Özellikle Rus işgalinden sonra Nakşibendiye ve Kadiriye tarikatının yayıldığı ve Ruslar'a karşı mücadelede bu tarikatların önemli rol oynadıkları görülmüştür.

Arap seyyahlarından Rukneddin, Nogay'ın (1267-1290) halefleri Buga ve Saray Buga'nın, Tokta Han (1291-1312) zamanında İsakça'ya (Sakçi) yerleştiklerini söylüyor. Arap alimi, coğrafyacısı Abdulfeda (1273-1331) İsakça şehri cemaatinin ekserisinin müslüman olduğunu kaydediyor¹⁴².

Tarih-i Cevdet'te Kafkas halklarının çoğunun (Nogaylar da dahil) ehl-i islam olduğu, kuzey ve güneyden taaruz eden Acem ve Ruslardan bazen etkilendikleri söylenir¹⁴³. Akiner'e göre, Özbek Hanı (1312-1342) kendi milletine müslümanlığı uygun görünce Nogaylar da XIV. yüzyıl ortalarında İslamiyeti seçmişlerdir. Hatta Abazaların İslamiyeti seçmesinde etkili olmuşlardır. XIX. yüzyıl başlarında Dağıstan, Rus egemenliği altına girdiğinde İmam Şamil'in emri altındaki müridlerin yönetiminde ciddi ayaklanmalar çıkınca Nogaylar'ın bazıları Shara Abazaları ve diğer Kafkas milletleri gibi Türkiye'ye göç etmişlerdir¹⁴⁴.

Nogayların sünî ve müslüman olduklarını Jyrkankallio da doğrulamaktadır¹⁴⁵. Özergin'e göre, Nogaylar İslam dininin sünî kesiminden, Hanefî mezhebindedirler. Dinlerine sıkı bağlılık gösterirler. Ancak İdil-Ural havzasında yaşayan Nogaylar, Hıristiyanlığın Ortadoks mezhebindedirler. Bu dini XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Çarlık idaresi ile kilisenin ağır baskısı altında kabul etmişlerdir¹⁴⁶.

Günümüzde Türk cumhuriyetlerinde halkın çoğunluğunu teşkil eden insanlar "Müslümanım deyip Allah'a inanmaktadırlar. Ne var ki İslam dinini bilmemekte ve İslamiyeti yaşamamaktadırlar. Besmeleyi, kelime-i tevhid ve kelime-i şehadeti bilen insanların sayısı bu kesimde yok denecek kadar azdır. Sadece selamlaşma, misafirlik, yemek daveti gibi hallerde ellerini kaldırıp yapılan duaya amin demektedirler"¹⁴⁷.

Yetmiş yıllık kominist idare zamanında Sovyetler Birliği içinde bulunan müslüman ülkelerde büyük tahribat olmuştur. Dileğimiz, bu boşluğun Hıristiyan misyonerleri tarafından doldurulmasına fırsat verilmemesidir..

¹⁴¹ Hayri Ersoy, *Dili Edebiyatı ve Tarihi ile Çerkesler*, İstanbul 1993, s.28.

¹⁴² Mehmet Ali Ekrem, *Bülbül Sesi...* s.6.

¹⁴³ Ahmet Cevdet Paşa, *A.g.e.*, C.1, s.365

¹⁴⁴ Shirin Akiner, *A.g.e.*, s.161.

¹⁴⁵ P.Jyrkankallio, *A.g.e.*, s.22.

¹⁴⁶ M.Kemal Özergin, *A.g.m.*, s.79.

¹⁴⁷ *Türkiye Diyanet Vakfı Haber Bülteni*, S. 44, s. 36.

II.3. Eğitim

XIX. yüzyılın ortalarında eski Rus Çarlığında İlminski tarafından *her Türk boyunun konuşma dili yazı dili haline getirilmelidir ve her birine ayrı alfabeler uygulanmalıdır* şeklinde bir teori ortaya atılır. Kendisi bir papaz, oryantalist ve hoca olan İlminski zamanında (1850) başlayan bu süreç hızla ivme kazanır. Oradaki Türk aydınlarına bu yolda telkinlerde bulunulur. Hatta onlara bu teori, bir milliyetçilik, bir sadeleşme akımı gibi sunulur. İlk olarak Kazan konuşma dili, edebî dil olarak kullanılır. Yüzyılın sonlarına doğru, Kazakistan, Özbekistan ve Türkistan'da aynı yol takip edilir. 1929-1935 yıllarında çeşitli Türk cumhuriyetlerinde Lengüistik Kurultayları toplanıp, karar haline getirilir. Kararlarla her bir konuşma dili, yazı dili haline dönüştürülür¹⁴⁸.

Sovyet Türkologları Türkçe'nin lehçe ve ağızlarını birer dil olarak adlandırıp birbirinden ayrı ayrı kril asıllı alfabelerle içinden çıkılmaz hale getirirler. Çünkü, Türk millî bütünlüğünü ve dil birliğini ortadan kaldırmayı kendi siyasî çıkarlarına uygun bulmaktadırlar¹⁴⁹.

Bu Türk boyları ihtilal öncesinde de tahsil görmüşler, okumuş ve yazmışlardır. Örneğin; Başkurtlar, Tatarca tahsil görmüşler ve içlerinden bir hayli aydın yetişmiştir. İhtilal öncesi kendilerine en yakın dilde okuyup yazmaktaydılar ve bugünkü gibi bir keşmekeş mevcut değildi. 1940'a kadar, 21 çeşit alfabe mevcut olduğu belirtilse de, bunların büyük çoğunluğu 1928'lere kadar Arap harflerini kullanıyordu. 1928'den sonra ise hepsi Latin harflerine geçtiler. Bu Latin harfleri esasına göre düzenlenen yeni alfabelerde de lehçeler arasında herhangi bir karışıklık olmuyordu. Ancak 1940'larda düzenlenen alfabeler ve yeni yazım kaideleri bu boyları birbirlerinin yazılarını okuyamaz hale getirdi¹⁵⁰.

Kabul edilen her yeni alfabe beraberinde bazı yeni değerleri getirmiş, terk edilenler ise bir çok şeyi götürmüştür. Böylece kültürel değerler gerektiği gibi, sonraki nesillere ve yüzyıllara aktarılmamıştır. Kültürün oluşması ise bir süreklilik ister¹⁵¹.

¹⁴⁸ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Lehçeleri Üzerine*, *Türk Dili*, S.509 (Mayıs 1994), s.335-336

¹⁴⁹ Ruhullah Ahundof, *Türkçe'de Fiilin Zamzın ve Sıyga Kategorisi Meselesi*, Bakü 1968, Tanıtan: Hüseyin Ayan, *Türk Kültürü*, Yıl 10, S.109 (Kasım 1971), s.66

¹⁵⁰ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.406

¹⁵¹ Burhan Abay, *Kürtçe ile Altay Dilleri Arasındaki Bazı Kelime ve Ses Denklikleri Üzerine Bir Deneme*, *Tuncer Gülensoy Armağanı*, Kayseri 1994, s.285.

Bilindiği gibi insan topluluklarının başarılarının ve her şeyden önce kültürün mümkün ve var olabilmesinin ilk şartı, dildir¹⁵².

Bütün Türk dünyasında konuşulan ve yazılan bir ortak Türkçe'ye ihtiyaç vardır. Ortak Türkçe dar anlamıyla, belirli şartlar dairesinde, özel çalışmalar sonucunda oluşabilecek Türkçe, geniş anlamıyla, Türk lehçelerinin zaman içinde tamamen kendi tabii gelişimi sonucunda tek bir şekle dönüşmesidir¹⁵³. Dileğimiz bir an evvel bu Türk boylarında ortak Türkçe alfabesinin hazırlanıp, hayata geçirilmesidir.

II.3.1. Alfabe

Türk topluluklarının değişik zamanlarda kullandığı alfabelerin içinde hem günümüz şartlarına uygunluğu hem de kolay ve son zamanlarda Türk toplulukları arasında yeniden sosyo-kültürel bir bağ oluşturmaya başlaması bakımından Latin alfabesinin daha çok rağbet gördüğünü biliyoruz. Günümüz BDT'ndeki otuzu aşkın Türk topluluğu içinde AzerBeğcanlılar, Gagauzlar Latin alfabesini resmen kabul edip, iç işlerinde kullanmaya başladılar. Türkmenler ve Özbekler de bu alfaBeğe geçmeyi kabul ettiler. Bu tür faaliyetler Tataristan'da, Başkurdistan'da, Kırım Tatarları ve Karaçay-Balkarlar arasında da hızla gelişmeler göstermektedir¹⁵⁴.

Şimdi Nogay Türklerinin kullandıkları alfabeleri gözden geçirelim¹⁵⁵.

Tarih	Yazı	Alfabe
1928-1931	Latin	İlk
1931-1935	Latin	İkinci
1935-1936	Latin	Üçüncü
1936-1938	Latin	Dördüncü
1938-1944	İslav	İlk
1944-1950	İslav	İkinci
1950-	İslav	Üçüncü

¹⁵² Walter Porzig, *Dil Denen Mucize*, Çev: Vural Ülkü, Ankara 1990, C.II, s.6.

¹⁵³ Sami Balcı, *Türk Dünyasında Ortak Türkçe Oluşturulmasıyla İlgili İlkler, Problemler ve Çözüm Önerileri*, *Türk Kültürü*, Yıl 34, S.400 (Ağustos 1996), s.496

¹⁵⁴ Abdudli Haydari, *Gelişmiş Ülkeye, Gelişmiş Alfabe Gerek*, *Türk Kültürü*, Yıl 34, S.395 (Mart 1996), s.138

¹⁵⁵ Shirin Akiner, *A.g.e.*, s.164

Yazılardaki değişiklikler hariç, alfabeler arasındaki farklılıklar çok azdır. Buna rağmen son Nogay alfabesi dili ifade etmede yetersiz kalmakta ve bundan başka değişiklikler olacağı tahmin edilmektedir. Türk boylarına karşı alınan kültürel tedbirler alfabe değiştirmekle sınırlanmadı, eğitim, basın-yayın ve kültür hayatının başka yönlerine de teşmil edildi.

İlk Nogayca alfabe 1928'de Latin harfleri esasına göre düzenlenmişti. 1938'de Kiril harfleri ile değiştirildi. 1944'de yapılan değişikliklerle bugünkü halini aldı¹⁵⁶.

Türlere Latin alfabesi bıraktırılarak, Rus alfabesine geçirilmeleri çeşitli yerli kuruluşların, toplulukların özellikle halkın isteğiyle oluyormuş gibi gösteriliyordu¹⁵⁷.

Sovyet otoritelerinin cevap veremedikleri sorulardan biri Türlere niçin ayrı ayrı alfabe kullandırıldığı idi. Rus alfabesi, Türkçe'deki c,h,ö,ü, gibi sesleri veremiyordu. Türkler bu sesleri karşılayacak Latin kökenli harfler ilave etmek isteyince, buna karşı çıkıyorlardı. Bütün bu güçlüklerin kaynağı Sovyetlerin her Türk grubuna ayrı ayrı alfabe, daha doğrusu değişik sayıda Rus alfabesi uygulatmasından ileri geliyordu.

Türk kavimlerinin I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan bağımsız siyasî teşekküllerinde dil siyaseti, devletlerin faaliyetlerinde önemli bir unsurdur. Sovyetlerdeki kültür devriminin en önemli sorunlarından biri, Türk dilleriyle konuşan uluslar için meydana getirilecek yazı sistemleri sorunu olmuştur¹⁵⁸.

II.3.2. Okur Yazarlık Durumu

1926'da 639 Nogay kendi dilinde okuma yazma biliyordu. Oran olarak % 7.1 dir. 1970'de ise bu oran % 99'a yükselir¹⁵⁹.

1958'de Nogay Türkçesi resmî okullarda 1-4 kredilik vasat bir dersti. 1972'de Rus orta okullarında sadece okul öncesi bağımsız, isteğe bağlı 1-8 kredilik bir ders haline getirildi¹⁶⁰.

1977-1978 ders yılından başlayarak tüm gayri Rus okullarda dahi Rusça, mecburi ders olarak okutulmaya başlanmıştır¹⁶¹. Rusça'ya ne denli önem verildiğini şu

¹⁵⁶ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.287

¹⁵⁷ Shirin Akiner, *A.g.e.*, s.162

¹⁵⁸ A.N. Kononov, *Son Yıllarda SSCB'nde Türkoloji Araştırmaları*, TDAY Belleten (1964), s.113.

¹⁵⁹ Shirin Akiner, *A.g.e.*, s.165

¹⁶⁰ Pedagogika Savetskaya 12, Moskova 1977 s.123

bariz örnekle daha iyi açıklayabiliriz. Tataristan'da ana dille eğitim yapan okullarda, Rus dili ve edebiyatına ayrılan ders saatleri, anadili ve edebiyatına ayrılan saatlerden çok daha fazladır¹⁶².

Nogaylar da Rusça'yı bilenlerin oranı ise şöyledir¹⁶³.

Topluluk	1989 Nüfusu	Nogayca	2.Dili Rusca	Başka
Nogay	75.564	89.9	79.3	1.4

Rusça'yı iyi bilen Nogayların yüzdesi ise şöyledir¹⁶⁴.

	1926	1959	1970	1979
Ana Dil Olarak	0.3	1.9	1.8	2.4
2.Dil Olarak	-	-	68.5	76.6

Nogaylarda durum şöyledir¹⁶⁵.

	1959	1970	Kendi Milli dilinde konuşanlar	Rus dilini bilenler
Nogaylar	39.000	52.000	89.8	68.5

Nogay Türkçesi'nin kendi ana dilleri olduğunu öne süren Nogayların yüzdesi şöyledir¹⁶⁶.

	1926	1959	1970
Şehirlerde	76.5	85.4	88.2
Kırsal Alanlarda	97.3	90.4	90.0

Buldukları bölgelerdeki milletlerin dillerinin tesiri altında kaldıklarında başta Rusça olmak üzere muhtelif dilleri konuşurlar¹⁶⁷. Başka bir dili, mesela Dağıstan veya

¹⁶¹ TASSR Megarif Ministrliğundan 1981-1982 Uku Yılına Tatar Mektepleri Öcin Ukıtu Planı S.M. Kazan 1981, s.5.

¹⁶² Nadir Devlet, A.g.e., s.170.

¹⁶³ Shirin Akiner, A.g.e., s.182.

¹⁶⁴ İbrahim Yarkın, A.g.m, s.281.

¹⁶⁵ İbrahim Yarkın, A.g.m, s.281.

¹⁶⁶ Shirin Akiner, A.g.e., 164.

¹⁶⁷ Mahmud Kusko, Kafkasyanın Etno-Lenguistik Terkibi, Kafkasya, C.I, S.5 (Ocak-Şubat 1965), s. 12.

Karaçay dilini kendi dilinden veya Rusça'dan daha iyi bilen Nogayların yüzdesi ise şöyledir¹⁶⁸.

	1970	1979
Ana Dil Olarak	8.5	7.3
İkinci Dil Olarak	0.7	0.7

Anadilini kendi millî kökeninin dışında bir dil olarak Beğan edenlerin (Rusça) ekserisini Türk asıllı baba ve Rus (veya başka bir millet) asıllı anneden, başka bir ifade ile ebeveynleri değişik milliyetlere mensup olan ailelerden doğan çocuklar veya kimsesiz olupta devlet tarafından büyütülen yetim ve öksüzlerle yaşadıkları yörede azınlık durumunda bulunanlar teşkil etmektedir. Anadilini bilmeyen veya az bildiği için Rusça'yı anadili olarak gösterenlerin bu şekilde Beğan yapmaları için tarihî, politik, kültürel, ekonomik ve psikolojik sebepler vardır¹⁶⁹.

Anadille eğitim yapılmaması, yuva ve ilkokullarda Rusça eğitimi için güçlü bir propaganda yürütülmesi ve anadille konuşulmasına engeller çıkarılması bu toplulukların kendi dilinden uzaklaşmasına zemin hazırlamaktadır¹⁷⁰.

Ana babanın dışarda çalışma zorunluluğu, çocukların kreş ve yuvalara yollanması ile genç dimağlar küçük yaştan itibaren Rusça ile şartlanmaktadır¹⁷¹. Ayrıca ilk ve orta öğrenimde de Rusça'ya büyük önem verildiğinden, Rusça anadilden daha iyi bilinen bir dil haline gelmektedir.

Ana okullardan itibaren tüm eğitim kurumlarında, işyerlerinde, kolektif çiftliklerde yerli halk sistemli bir şekilde Rus halkı ile temasa geçirilerek, dil ve kültür bakımından Ruslaştırılmaya çalışılmaktadır. Rus dilinden gelen kelimeler sistemli bir şekilde bu boyların dillerine sokulmakta, bunlarla eş manalı olan kelimeler tasfiye edilmek istenmektedir. Radyo ve televizyon yayınlarının % 80-90 nisbetine varan bir bölümü Rus dilinde yapılmaktadır. Millî şarkı ve türküler yasaklanıp, yerine Rus müziği ön plana çıkarılmaktadır. Millî kıyafetlerin sadece sahne gösterilerinde kullanılmalarına mücadele edilmektedir¹⁷².

¹⁶⁸ Shirin Akiner, *A.g.e.*, s.162.

¹⁶⁹ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.171.

¹⁷⁰ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.171.

¹⁷¹ Nadir Devlet, *Ruslaştırılmada Kazan Türkleri Örneği, Türk Kültürü*, Yıl 21, S.237 (Ocak 1983), s.30.

¹⁷² 15 Ocak 1978 İsviçre'nin Lozan şehrinde Avrupa İnsan Hakları ve Kendi Kaderini Tayin Hakkı Konferansı (EKMS)'nin himayesinde altmışın üzerinde delegenin katılımıyla gerçekleştirilen kongrede okunan konuşma metni yayınlanmıştır. Bkz. *Sovyetler Birliğinde Rus Olmayan Milletler Üzerindeki Baskılar, Türk Kültürü*, Yıl 16 S.185 (Mart 1978) s.266.

Çarlık Rusyası'ndan bu yana Kafkasya halkına reva görülen zulüm ve baskıların asıl sebebi, bu boyların, kendi millî devletlerini tesis etmek yolundaki azimli direnişidir. Stalin zamanında tatbik edilen kitle halindeki öldürmelerin yerini, şimdi doğrudan doğruya millî kültürlerine yöneltilecek Ruslaştırma ve yok etme siyaseti almış bulunmaktadır. *Sovyet milleti* sloganı altında yaratılmaya çalışılan fikir etrafında ilk hedef Kafkasyalıların Ruslaştırılması siyasetidir.

Rus Eğitim Bakanı Tolstoy, Çar II.Aleksandr'a yazdığı mektupta şöyle der: "Anavatanımızın sınırları dahilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları kayıtsız şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir. Rus olmayan milletleri eğitip aydınlatmanın ve onlara Rusluk ruhunu aşılamanın devletimizin takip ettiği siyaset bakımından son derece ehemmiyetli olduğu kanaatindeyiz"¹⁷³.

İşte bu Ruslaştırma faaliyetlerinde en önemli unsur dildir.

Eski Sovyetler Birliği'ndeki merkeziyetçi eğitimde Türk boylarına karşı değişik eğitim politikası uygulanmaktaydı. Yani o Türk boyunun nüfusuna göre değil, Moskova'nın o boya verdiği ehemmiyete veya uygulamak istediği politikaya uygun olarak yüksek veya özel orta okullara talebe kabul edilmekteydi.¹⁷⁴

Türk kavimlerinin çok sayıdaki medeniyetlerle temas etmesini sağlayan aktif tarihî rolleri çok sayıda dillerle temas etmesini ve aynı zamanda da bunlar üzerinde kalıcı etkilerde bulunmasını sağladı. Bu temaslar esnasında, Türk dillerinin kelime hazinesi de, büyük ölçüde bir kelime alıcılığı gösterdi. İslamiyetin, bu Türk kavimleri arasında yayılması Arapça ve Farsça'dan pek çok kelimenin Türk diline girmesine yol açtı. SSCB'deki Türk kavimlerinin edebî dillerinde de Rusça'nın benzer etkisi söz konusudur¹⁷⁵.

Her ne kadar cumhuriyetler bağımsız olursa olsun her türlü sahada ilişkileri devam etmektedir. Bugün II. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığına kavuşan Pakistan ile Hindistan'da da İngilizce'nin etkisi bitmemiştir. Rusça'nın Sovyet halkları arasında anlaşma ve dostluk dili olduğu hakkında yürütülen propaganda ve bunu geliştirmek için her türlü destekleyici tedbirlerin alınması neticesinde anadilini bilmeyen milyonlarla ifade edilen bir topluluk meydana gelmiştir¹⁷⁶. Ancak Rusça'yı ana dil haline getirme

¹⁷³ Mehmet Saray, *A.g.e.*, s.28.

¹⁷⁴ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.409.

¹⁷⁵ G.Hazai, *A.g.e.*, s.65.

¹⁷⁶ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.173.

teşebbüsleri, Türklerin dillerine sıkıca sarılmalarından dolayı pek başarılı olmamıştır¹⁷⁷. Türk boylarının Sovyet halkı içinde asimile olmaktan kurtulmaları önce kendi dil, edebiyat ve tarihlerini, kısacası kendi kültürel değerlerini öğrenmeleri ile mümkün olabilir.

Bu Türk boylarında ya şartların gereği ya da kendi arzuları ile Ruslaşma emareleri görünmesine rağmen bu durum çeşitli Türk halklarını yok edecek dereceye ulaşmamıştır. Son dönemdeki bağımsızlık hareketleri, yasaklanan millî şuurun artmasına da neden olmuştur. Türkler, anadilini az bilenler veya hiç bilmeyenler dahil, millî faaliyetlere katılarak, kendi öz benliklerine dönmeye, anadili öğretmek için kurslar düzenlemeye başlamışlardır. Anadile ilgi ve eğitim için güçlü bir mücadele başlatılmıştır¹⁷⁸.

II.4. Ekonomi

Nogaylar bir kaç yüzyıl öncesine kadar, günün birinde ülkelerini terketmek durumunda kalırlarsa kullanmak için panayırlarda hayvan satışı yaparak Hollanda veya Venedik duka altını şeklinde servet yapıp saklardı. Bazen toprağa gömerler, gömdükleri yeri bulamazlardı. Servetleri de heba olur giderdi¹⁷⁹. Ayrıca akınları da birer gelir kaynağı olarak telakki ederlerdi¹⁸⁰.

Genellikle hayvan besiciliği ile uğraşır, bundan ürettikleri ile geçinirler. Bir kısmı bazı yörelerde, son bir iki yüzyıldan beri yerleşik hayat tarzına da geçmeye başlamış ve bahçe tarımı alanında çalışarak geçinmişlerdir. Nitekim bu tarz gittikçe yayıldığından I. Dünya Savaşı'na değin Tuna deltası, Kırım ve kuzeyi, Azak doğusundakilerin bir kısmı tarım ile uğraşırken öteki Nogaylar göçer evli hayat tarzı sürdürüp ehli hayvan besiciliğiyle geçinirlerdi. Çağımızda ise, hepsi artık yerleşik olup, besiciliğin yanı sıra tarım işleri ve el sanatları alanlarında çalışmakta ve şimdi sanayide de iş görmektedirler. Sosyalist ülkedekiler, büyükbaş hayvan besiciliğinde çalıştırılırlar.

¹⁷⁷ Hüsnü E. Bodur, *Eski Sovyetler Birliğindeki Türk Cumhuriyetlerinde Milli Kimliğin Korunmasında Dinin Rolü, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araş.Enstitüsü Dergisi*, S. 1 (1994), s.175.

¹⁷⁸ Nadir Devlet, *A.g.e.*, s.170.

¹⁷⁹ Osman Baybek, *A.g.m.*, s.165.

¹⁸⁰ Osman Baybek, *A.g.m.*, s.165.

Ayrıca büyük tarım çiftliklerinde, bahçecilikte bulunanları da vardır¹⁸¹. Terek deltasında pirinç üretip, Hazar Denizi kıyılarında balıkçılık yaparlar¹⁸².

Akiner'e göre de Nogaylar'ın geleneksel mesleği göçebe hayvancılıktır. Yerleşik hayata adapte olmaya başlayıp çoğunlukla kollektif çiftliklerde çalışırlar. Özellikle semer yapımcılığında ünlüdürler ve bu gelenek bir dereceye kadar halen devam etmektedir. Tüm meslek ve gelir kesimlerinde yer almaktadırlar. Sovyetler Birliği'nin her yerinde olduğu gibi kadınlar da çalışmaktadır¹⁸³.

II.5. Etnik özellikleri

Evliya Çelebi, Nogay halkını orta boylu, geniş omuzlu, ince belli, iri başlı, kaba kulaklı, yassı alınlı küçük ağızlı, seyrek sakallı olarak tarif eder¹⁸⁴. Kafkaslıların eskiden beri dünyanın en güzel insanları olduğu söylenir. Onlar hançerleri için aşk şiirleri yazdılar, sevgiliye seslenir gibi cenge gittiler. Savaş, bu yiğitler için bütün bir ömrü dolduran hayat çabası idi. Cenk için doğduklarına inanır, onu ananevi yarış sayarlar¹⁸⁵. Uzunçarşılı da çok cenkçi ve cesur bir zümre olduklarını belirtir¹⁸⁶.

Kazak Türkleri'nin Er Sayın destanındaki, *Kızıl kaftan giymedik, güzel ata binmedik, Nogaylının hilal yiğitleri gibi devran sürmedik*, şeklindeki ifadelerle Nogayların hilal kaşlı, yakışıklı yiğitlerinden bahsedilir¹⁸⁷.

Çok misafirperver, hırsız ruhlu ve fazla temiz olmayan bir yaşam sürmekteydiler. Birkaç kişi dışında çoğunluğu fakir insanlardan oluşmaktaydı¹⁸⁸. Hiç bir millet onlar kadar kanaatkârâne yaşayamaz.

Tarih-i Cevdet'te Nogaylar'dan şöyle bahsedilir: Rus devletine karşı koyan, disiplin altına alınması mümkün olmayan, yevmiye ile hizmet etmeyen, aşar vermeyen, nehirleri köprü olmadığı halde geçen.....¹⁸⁹ Tam bir tabiat insanıdır¹⁹⁰.

Bağımsızlık ve namuslarına çok düşkündürler. Rus komutan Suvarov ile yaptıkları bir mücadelede kurtuluş umutlarının kalmadığını görünce değerli mallarını

¹⁸¹ M. Kemal Özergin, **A.g.m.**, s.79.

¹⁸² Ali Yiğit, **A.g.m.**, s.61.

¹⁸³ Shirin Akiner, **A.g.e.**, s.161-162.

¹⁸⁴ Osman Baybek, **A.g.m.**, s.165.

¹⁸⁵ İsmet Kalgay, *Kafkasya ve Kafkasyalılar Hakkında*, **Kafkasya**, C.I, S.3 (Eylül-Ekim 1964), s.8.

¹⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **A.g.e.**, C.III, 2.Kısım, s.154.

¹⁸⁷ Abdülkadir İnan, *Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler*, **Makaleler ve İncelemeler 2**, Ankara 1992, s.242.

¹⁸⁸ John F. Baddeley, **A.g.e.**, s.67.

¹⁸⁹ Osman Baybek, **A.g.m.**, s.164.

¹⁹⁰ Saadet Çağatay, *Nogay Atasözlerinden Bir Kaç Örnek*, **TDAY Belleten** (1961), s.47.

yok ederek kadın ve çocuklarını kendi elleriyle öldürmüşlerdir¹⁹¹. Genellikle Kafkasya uzun ömürlüleri ile meşhurdur. Bunların birçokları 100 yaşında olmalarına rağmen iş yapma kabiliyeti olan insanlardır¹⁹².

II.6. Hayat tarzları

Nogaylar, Türk dünyasının Kuzey kuşağında katıksız bir göçer evli toplum olarak bilinir. Eski bozkır kültüründen süregelen içtimaî yapı ve kültür unsurları bu kuşağın hemen bütün topluluklarında ortak veya pek yakındır¹⁹³. Oradaki topluluklar arasında, daha çağımıza değin yaşattıkları katıksız bozkır iktisadî çerçevesindeki üretim ve günlük hayat tarzı, kültür tarihimiz bakımından önemlidir. Nogayların hayat tarzı, geçim yolu, örf ve adetleri yine önceki Kıpçak toplumundan gelen doğu komşuları Kazaklar ile Karakalpaklarınkine pek yakındır. Baddeley'e göre adet ve geleneklerin çoğunu komşuları olan Kabardaylar, Kumruklar ve Çeçenlerden almışlardır¹⁹⁴.

Darı butkası (darı yarması pilavı), et, süt ve ürünleriyle kıymız dışında yiyecek, içecek kullanmazlar. Ekmek ve ağır yemek kesinlikle yemezlerdi¹⁹⁵. Darıdan *burhanı* adında bir yemek yaparlar. Tatlı yemezler. At etini ve kıymızı çok severler¹⁹⁶. Büyük kıtlığın etkisiyle ekmek yemek zorunda kaldıklarını, Kösoğlu zikretmektedir¹⁹⁷. Su içmezler, boza içerler¹⁹⁸.

1552-1558 yıllarında Batı Kazakistan'da Edil ve Yayık havzasında o güne kadar misli hatırlanmayan bir kıtlık olur. İngiliz Jankenson bu faciayı bizzat görmüş olup Rusya'dan gelebilen hiç yenilmiyen ekmeklerden bahseder. Başkırt ve Nogay seçerelerinde açlıktan bahsedilirken halkın ekmek ile geçinmek zorunda kaldığı, Mangıt türkülerinde ise Rusların eline esir düşen askerlere hapisanede ekmek yedirildiği söylenir¹⁹⁹. Yemekleri kısrak sütü, kızarmış darı unu, kısrak sütünden Beğaz peynir, kıymız, ayran ve ettir²⁰⁰.

¹⁹¹ John F. Baddeley, *A.g.e.*, s.70.

¹⁹² Mahmud Kusko, *A.g.m.*, s.13.

¹⁹³ M. Kemal Özergin, *A.g.m.*, s.79.

¹⁹⁴ John F. Baddeley, *A.g.e.*, s.67.

¹⁹⁵ *Görsel Ansiklopedisi*, C. II s.6561.

¹⁹⁶ Rıza Nur, *A.g.e.*, s.156.

¹⁹⁷ Nevzat Kösoğlu, *A.g.e.*, s.288.

¹⁹⁸ Osman Baybek, *A.g.m.*, s.165.

¹⁹⁹ Osman Baybek, *A.g.m.*, s.162.

²⁰⁰ Osman Baybek, *A.g.m.*, s.164.

Misafirlerini muhakkak et yemeği ile ağırlarlar. Bu görüşü destekleyen bir Nogay atasözü şöyledir.

Misafir kelse et pişer

Et pişmese bet pişer

*(Misafir gelse et pişer, et pişmese yüz pişer, kızartır)*²⁰¹.

Kırım Türkleri'nde de aynı geleneği görüyoruz²⁰².

Giyimleri yine Kuzey kuşağı Türklerinkine benzer. Erkekler kuzu derisinden kalpak giyerler. Kadın giyimi ise daha çok İdil boyu Türkleri'ninkine benzer²⁰³. Erkekler üstlerine tilki veya kuzu kürkü giyerler. Çatal atlara binip, kılıç, sadak, kamçı kullanırlar. Başka silahları yoktur²⁰⁴.

Eskilerden beri oba dedikleri keçeden yapılmış çadırlarda yaşayageldiler. Onların öteki Türklerinki kadar güzel ve sağlam çadır yapamadıkları söylenir²⁰⁵. Yerleşik hayat sürenler ise *kara öylü* denilen evlerde otururlar, ziraatle uğraşırlardı²⁰⁶.

Nehr-i İdil kenarında obalar ile sakin olurlar. Nogaylar, Heşdekler gibi sürekli göçüp konarlar²⁰⁷. Nogayların göçebe yaşantısını 1555'lerde Osmanlı denizcisi Seydî Ali Reis ve 1660'larda Nogaylar arasında gezen Evliya Çelebi benzer ifadelerle anlatır²⁰⁸. Göçebe hayatına uygun olarak otlak ve çok yağış alan arazilere yerleşmeyi tercih ederler. Etraflarında başka kavimler de yaşar²⁰⁹.

Kıpçak toplumuyla da adetleri benzeşir. Kıpçaklar tezek yakarlar. Arabaları dört tekerleklidir. Bazen iki bazen daha çok at koşarlar. Bu arabaların ağaçları kayışlarla bağlanır. Üstlerine keçe örterler. Hırsızlar hakkında verilen şiddetli cezadan ötürü hayvanları çalan olmaz. Kadın arabalarına bir arşın uzunluğunda bir değneğin ucuna bir karış keçe asarlar. Böyle bir değnek bin atı olduğuna delalet eder²¹⁰.

²⁰¹ S.A.Kalmıkova, *Nogay Halkının Takpakları Em Aytuvları*, Çerkessk 1963, s.51.

²⁰² Altan Araslı, *Kazan ve Kırım Türkleri'nin Folklor ve Musikisi*, Türk Kültürü, Yıl 13, S.156 (Ekim 1975), s.352.

²⁰³ M.Kemal Özergin, *A.g.m.*, s.78.

²⁰⁴ Osman Beğbek, *A.g.m* s.165.

²⁰⁵ M.Kemal Özergin, *A.g.m.*, s.78.

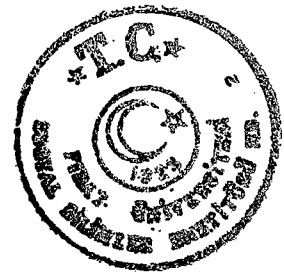
²⁰⁶ *Meydan Lorraine*, C.IX, s.386.

²⁰⁷ Evliya Çelebi, *A.g.e.*, C.VII, s.811.

²⁰⁸ Fuat Bozkurt, *A.g.e.*, s.364.

²⁰⁹ İbn Fazlan, *Seayahatnâme*, Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, s.105.

²¹⁰ Rıza Nur, *Türk Tarihi*, İstanbul 1972, C. II s.156.

II.7. Bazı adet ve inanışlar

II.7.1. Manas Tepesi

Geyik kutsal sayıldığı için avlanılmadığından Nogay halkı ördek, tavşan, kaz ve diğer kuşlarla et ihtiyacını giderir.

Bir zaman sonra ise bu hayvanların sayısı azalır. Yamgırşu adı verilen bir genç avlanmaya çıkar fakat av hayvanı bulamaz. Okla ördeği öldürür. Ördek vurulunca kamışların arasında bulunan yuvasına düşer. Yuvada bulunan küçük yavru ördekler ağızlarını açarak annelerinden karınlarını doyurmak için bir şeyler beklerler . Yamgırşu “ben ne yaptım yavruları öksüz bıraktım” diye üzülür. Yanına atlı olarak Manas gelir. Yamgırşu ile selamlaşır ve hayvanlar bizim düşmanımız değil, bizim düşmanımız bize zarar veren insanlardır. Kötü insanlar kanımızı emiyor. Hayvanlar ise bize zarar vermiyor, der. Yamgırşu arkadaşlarını toplayarak hayvanların öldürülmesini söyler. Orda yaşayan zalim, hiç kimseye faydası olmayan ve bir sürü malı olan kişinin yanına gider ve malının çevrede yaşayan fakir halka dağıtılmasını ister. Buna kızan zalim adam okunu Yamgırşu’ya atar. Bunu gören Manas yardımına koşar. Ok, Manas’ın bindiği ata saplanır. Manas’ın atı ölür. Nogay halkı atı öldüğü yere gömer. Bu tepeye de Manas At Tepesi denilir. Günümüze kadar da bu efsane anlatılır²¹¹.

II.7.2. At

Türkler, ilk ve orta çağlarda, göçebe medeniyetinde atın sütünden, kılından, etinden, yük taşımasından ve savaşlarda binilmesinden istifade etmişlerdir.

Türk muhayyilesinde at, konuşması, düşünmesi, tehlikeyi sezip haber vermesi, sadakati, sevgisi, tenkid kabiliyeti, şefkat ve vefası ile beşerî vasıflar kazanmıştır²¹².

Nogay Türklerinde, matem merasimine her kabile ayrı ayrı iştirak edip birer de at getirirler. Altınordu hanlarından Mamay’ın defin merasimine, On San Nogay ve Yedi San Nogay kabileleri iştirak etmiş ve bunların her biri bir at getirmiştir²¹³.

Aydınlı Mamay öldü dep

Beş avuldıñ şemi yüzü söndü dep

²¹¹ Tair Akmanbetov, *Nogay ve Kırgızların Kardeşlik Bağları Hakkında*, Türk. Türk Aktaran= Maria Bulgarova, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni* (Ankara 21-23 Haziran 1995), Konya (24-26 Haziran 1995), Ankara 1995 s.21 (s.19-22).

²¹² Şükrü Elçin, *Türk Destan, Masal ve Hikâyelerinde Atla İlgili İnanışlar*, *Türk Kültürü*, Yıl 16, S.182 (Aralık 1972), s.107.

Yedi avul yadi argımak at yeteklep

*Yensizlerin ters ilüp sığıştılay kelgen gün*²¹⁴

Türkler, içtimaî hayatlarında önemli bir yeri olan atın, öteki dünyada da arkadaş olacağına inanmışlar ve ondan ayrılmak istememişlerdir. Ölüyü atıyla beraber defin, Türklerde çok eski bir gelenektir. Nogayların hamaset türkülerinde de kahramanlar kıyamet gününde atlarının kendilerine gelmesini temenni ederler²¹⁵.

Kıyamet kün bolganda

Kuyrik yalıñ kınalap

*Sen yollukun yürügüm*²¹⁶.

II.7.3. Geyik

Eskiden Nogaylar geyikleri vurmazdı. Geyikler bu yüzden toplu halde gezerdi. Geyiklerin avlanmamasının sebebi şudur: Savaş sırasında Nogay halkı sayıca az, düşman ise sayıca fazla olduğundan bu gürültüden rahatsız olan geyikler tozu dumana katarak kaçarlar. Bunu gören düşmanlar, Nogay askerine yardım geldiğini sanarak, savaş alanını terk ederler. Bu yüzden geyik eti Nogaylarda insan eti ile denk tutulur ve eti yenilmez. Çölün helal hayvanı denir²¹⁷.

II.7.4. Dağ

XVIII. asrın ortalarında Başkurt ülkesinde seyahat eden akademisyen Lepechin Başkurtların Tura Tav denilen dağı, taparcasına takdis ettiklerini yazmıştır. O burada görüp öğrendiklerini şöyle anlatır: Esterli tamak iskelesinden Akidik'in dağ tarafında yüksek dağlar görünür. Bu dağların sonuncusu Tura Tav denilen dağdır. Başkurtlar bu dağa derin saygı gösterir ve mukaddes sayarlar. Rivayetlere göre bu dağda Nogay hanları yaşamışlar, karargah kurmuşlar. Sonraları bu dağ zahit ve evliyaların sığındıkları yer olmuştur. Buraya yakın bir de Kızlar Tav höyüğü vardır. Bu dağa adak adamadan çıkmak istemezler. Birisi bu mukaddes dağa hakaret etmiş, bir müddet sonra oğlu hastalanmış, hayalinde dağdan inen yırtıcı canavarların kendisine saldırdıklarını,

²¹³ Abdülkadir İnan, *Altayda Pazırık Kazasında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama, Makaleler ve İncelemeler 2*, Ankara 1991, s.264.

²¹⁴ Mehmed Osmanov, *Dialects De Nogay*, SPB 1883 s.61

²¹⁵ Abdülkadir İnan, *A.g.m.*, s.265

²¹⁶ Mehmed Osmanov, *A.g.e.*, s.19

²¹⁷ Tair Akmanbetov, *A.g.t.*, s.21 (s.19-22)

parçaladıklarını görmüş. Adak adamadan dağa çıkan biri tilki avlarken, ayı tarafından parçalanmış²¹⁸.

Yine, burada Kızlar Tav denilen bir höyük var ki, burada ise eski Nogay hanlarının umumî ziyafetleri olurmuş. *Çengizname*'de bu dağlar zikrolunmaktadır²¹⁹.

II.7.5. Oba (Obo)

Oba, Oğuz lehçesinde Kabile, Şemseddin Sami'ye göre "göçebe çadırları, çadırların bulunduğu mahalle" anlamındadır. Moğol alimlerinden Banzarov obo kültü hakkında şöyle der: Hususi ayinlerden biri obo ayinidir. Oboyu her oymak kendine ait olan yerde yapar. Kam, bir ocağın hamisi olan tanrının filan yerde bulunduğunu söyler, oymakta oraya toprak yığıp bir tepecik yapar ve ayin icra ederdi. Bu oba bir mabettir. Her oymak burada koruyucu tanrısına kurban sunardı. Geçen yolcu oboya adak olarak at kılı, paçavra parçası atardı. Belli zamanlarda oboya toplanıp büyük ayin yapar ve kurban keserlerdi. Obo ananesi İslamiyeti kabul eden Türklerde de devam etmiştir. Nogay göçebeleri de oba denilen höyüklere kutsiyet atfetmişlerdir. XIX. asırda Kırım Türkleri hakkında bir papaz tarafından yazılmış hatıralarda, Nogayların Uzuhri bozkırı civarında kaba heykeller bulunan bir obaya toplanıp sohbet ettikleri, ihtiyarların ahlâka dair nasihatlarını dinledikleri yazılmıştır²²⁰.

II.7.6. Ölüm

Nogay Türklerinde ölümle ilgili adetler, diğer Türk boylarındaki gibidir.

Cenaza evinde ağıtlar yakılır. Bazı Nogay köylerinde meslekten ağlayıcılar kullanılır. Bunlara bozlayıcı denir²²¹. Kuzey Kafkasya'da ve Dobruca'da yaşayan Nogaylar ağıtlara bozlau/bozlav adını verirler. Dobruca Nogaylarında ağıtları ölünün yakın akrabası olan kadınlar söylerler²²². Bozlavlar ölen kişinin, öldükten sonra iyiliklerini, ölümünden duyulan acıları dile getirir. Matem toplantılarında ölü çıkan evlerde söylenip, ağlanır²²³.

²¹⁸ Abdülkadir İnan, *Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü, Makaleler ve İncelemeler 2*, Ankara 1991, s.257.

²¹⁹ Abdülkadir İnan, *Destan-ı Nesl-i Cengiz Han Kitabı Hakkında, Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, s.201.

²²⁰ Abdülkadir İnan, *Oba, Obo Sözleri Hakkında, Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara 1987, s.616.

²²¹ Altan Arash, *A.g.m.*, s.352

²²² Mahmud Nedret, *Dobruca ve Kuzey Kafkasya Nogaylarının Folkloru Üzerine Genel Bir Bakış* 3. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1986, C.1, s.188

²²³ İsmail Görkem, *Yukarıova (Çukurova) Ağıtları Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1990, s.77.

*Azrail geldi ağula
Ne kaçmadın ağaca
Akataydın kanını
Ciğerlerini söküp ataydın
Vermeyeydin Azraile canını
İhi, ihi, ihi*

Nogay Türkleri adet ve geleneklerinin çoğunu komşuları olan Kabardaylar, Kumruklar ve Çeçenlerden almışlardır²²⁴. Nogaylar sadece ölenlerin ardından değil, Rus entrikaları karşısında da aciz, çaresiz ve dağılmış olarak ağıtlar yakarlar²²⁵.

II.7.7. Nevruz

Nogaylar, tüm zorluklara rağmen, dillerini, adetlerini, kültürlerini, heyecanlarını canlı olarak günümüze kadar yaşatmışlardır.

Nogaylarda Nevruz bayramı eski zamanlardan beri, yeni yıl ve ilkbahar bayramları olarak kutlanır. İnsanlar bu bayramla bol ürün, yavrularının iyiliği ve barış umut ederler. Nevruz bayramına bütün Nogay köylerinin insanları erkenden hazırlanırlar. Atları, koyunları beslerler, bayramdan bir kaç gün önce keserek çevrede bulunanlara dağıtırlar. Etten bir parça, Nevruz şarkılarını söyleyecekler için saklanır. Bunun dışında, şarkı söyleyecekler için yeni hediyeler de hazırlanır. Hediyelerin bazıları sigaralık, genç kızların elle işlediği mendiller, yüzüklerdir.

Nevruz bayramında çeşitli sportif yarışmaları yapılır. Bunlar, güreş, at yarışları, uzun mesafe taş atma ve yiğitlik gösterileridir. Yarışmada birinci olanlara kuzu, buzağı, para ve çeşitli hediyeler verilir. Nevruz'da halk türküleri söylenir. En iyi Nogay türküsü söyleyene çeşitli hediyeler verilir. Bazı Nogay türküleri şöyledir.

*Ketti kıstın toksanı
Keldi yazdın bostanı
Yuz boldı, yaz keldi,
Üyrek pen kaz keldi*

²²⁴ John F. Baddeley, A.g.e., s.68

²²⁵ N.Kösoğlu, A.g.e., s.380.

Azan, Navruz küni-mübarek!

Yaz keldi dep süyünüz

Yaz opıraq kıyınız

Ay, aybiyke, turıp bak

Ak sandıkka kolım kak,

Azan, navruz küni mübarek!

Üy artında köller

Kakıldaydı kazlar

Bizge yavlık ber anay

Şöbden, Şabden! Azan!Azan!

Navruz keldi, mübarek!

Kara tavık kakıldap,

Batlık tiley turadı

Yas yavkalar şakıldap

Yavlık tiley turadı

Şabden, Şabden

Azan, azan

Navruz, keldi, mübarek!

Bu türküyü önce bir kişi başlatır, sonra gruplar halinde söylerler.

Halk türkülerinde milli çalgıları kobız, kılkobız, zurna, dombra, sıbızgı (kaval) kullanılır. Söylenen türküleri türlü türlü gruplar söyler ve her evde Nevruz bayramını kutlarlar. Bu kutlamalarda insanlara sağlık dilerler. Mahsullerin iyi, hayvanların besili ve sağlıklı olmasını dilerler. O anda türküyü söyleyen kişinin aklına geldiği gibi irticalen ev sahibinin durumuna ve yaşına göre benzetmeler yapılır.

Nogaylar Nevruz bayramına ve danslarına büyük önem verirler. Etkinliklerin her biri dostluk ve kardeşlik için yapılır. Bu oyunların içinde en önemlisi halk danslarıdır. Bu arada genç kızlar ve delikanlılar birbiriyle oynarlar ve karşılıklı konuşurlar.

Mart ayında Nogay çiftçileri, özellikle Çestan ve Comboyluklar “Sabantoy” bayramını çok sevmektedirler. Bu bayramda Nevruz ve Tepreş gibi birlikte kutlanmaktadır. Bayramda çeşitli türküler söylenip, dombra çalınır, pehlivanlar güreşir. Kazanlarda koyun ve at eti pişirilir. At (yılık) etinin dösü insana güç verir derler. Sabandoyu düzenleyen reisi (başkan), halk bu bayramın tek hakimi “han” ilan eder.

Bütün bu bayramlar Türk dünyasının ortak bayramlarıdır²²⁶.

II.7.8. Kopuz

Her milletin ilk nağmelerini terennüm ettiği millî bir sazı vardır. İşte en eski Türk baksı-ozanlarının, sagular, destanlar okunurken veya yarı dinî ayinlerde kullandıkları en eski millî musiki aleti kopuzdur²²⁷. Bu millî aleti asırlardan beri hiç değişmemiş olup, pek çok Türk boyunda halen kullanılmaktadır²²⁸.

Kopuz, Rusya dahilindeki Nogay Türkleri arasında da halen kullanılır²²⁹.

II.7.9. Toy

Toy sözü Nogay Türklerinde düğün eğlencesi, ziyafet dahil, muhtelif münasebetlerle tertiplenen eğlenceleri ifade etmek için kullanılır²³⁰. Mesala; bir çocuk dünyaya geldiği zaman *lokso toy* yapılır. Davetli hanımların yeni doğan çocuğa isim verildiği zaman düzenledikleri ziyafete *at atama toy* denilir. Davetli Beğler, çocuk yürümeye başladığı zaman *tay-tay-toy* yaparlar; komşu ve yakın akrabalar toplanır.

Toy sözünün en geniş anlamı düğündür. Yani evlenme, münasebet ile yapılan ziyafetler ve yemekli eğlencelerdir. Daha doğrusu evlenmek olayına bağlı bir seri toy yapılır. Bunlar sıra ile *tolga toy*, *nişan toy*, *üyken (büyük) toy* dur.

Toyların önemli sosyal fonksiyonları vardır. Bunlar, hele azınlık olarak yaşayan ülkelerdeki Türkleri, zaman zaman bir araya getirmek için, cemaat hayatı yaşamak için vesileleri, hem de hoş vesileleri oluştururlar. İnsan hayatının her önemli anı bir toya vesile olur, aralarındaki bağların devamlı olmasını sağlar.

²²⁶ İsa İndraliyev, *Nevruz Bayramında Nogay Halk Adetleri, Türk Kültüründe Nevruz, Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyum) Bildirileri*, Ankara 20-22 Mart 1995, Ankara 1995 s.151-153

²²⁷ M. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları 1*, İstanbul 1989 s.102

²²⁸ Meserret Diriöz, *Kopuz ve Klasik Edebiyatımız, Türk Kültürü*, Yıl 14 S.168 (Ekim 1976), s.73.

²²⁹ M. Fuad Köprülü, *A.g.e.*, s.104

²³⁰ Toy geleneği Mehmet Ali İlmîye'nin *Nogaylarda Toy* başlıklı bildirisinden özetlenerek alınmıştır. Bkz. *İpekyolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri (1-7 Temmuz 1993)*, Ankara 1995, 263-266.

II.7.10- Tuba Ağacı

Bazı araştırmacılar İslamiyetteki Hızır ile Tûba ağacı arasında ilişki kurmuşlardır. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre Nogay tatarları ile müslüman dağistanlılar bir ağaca tapınıp bazan da bu ağacın içine ibadet için mihrab yapıyorlarmış. Onlara göre bu ağaç İskender'e Cebrail'in eliyle gönderilen Tûbâ ağacının dalından bitmiştir. Bu dal bu yere Hızır eliyle dikilmiştir²³¹.

III. Nogayların Dili ve Edebiyatı

III.1 Nogay Türkçesi

Ramsted linguistik amaçlı araştırmalarda bulunmak üzere bir geziye çıkar. Açıkulak Köyü'ndeki tecrübelerini şöyle anlatır²³². “Yarın buraya geleli iki hafta olacak. Burada Kalmuklar arasında olduğumdan daha iyi durumdayım. Nogaylar, çok başarılı olmasalar da, çiftçilikle uğraşıyorlar. Burada, az bir mesafede bir kaç Ermeni barakası ve bir kaç Rus var. Memurlar için ortak kullanılan bir binada, içinde eski bir piyano bulunan rahat bir salon var. Bu piyano büyük ve yeterince yüksek olduğu için normal yazı masası vazifesi görüyor. Buradaki her şey bayağı. Binaya ayda on ruble karşılığında genç bir tatar bakıyor. Bana dil konusunda nezaretçilik yapıyor ve her bin kelime karşılığında bir ruble alıyor. Daha şimdiden ikibin kelime topladım. Bu Nogay dili Kazan Tatarcası'na çok yakın. Yalnızca biraz daha eski ve belki bir ölçüde de Kazakça'ya benziyor. Burada Kumuk yok ve Nogaylar onları tanıyorlar. Aksine Lezgileri iyi biliyorlar.”

Ramsted 7 Ekimden 24 Kasım 1904'e kadar Nogayların arasında kalır. Nogay masallarını ve şarkılarını derler.

Ramsted'in bulunduğu Açıkulak Köyü'nün ahalisi ona göre Kara Nogay göçer kabilesi olan Yedisianlar'dandır. Ramsted Jediskül Nogayların'dan da bahsetmektedir. Nogayların çoğu Ramsted köylerindeyken yazlık yaylaklarda oldukları için Açıkulak ve çevresinde çok az insan bulunuyordu. Ramsted, buna rağmen bir kaç genç Nogaydan

²³¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi C.II*, TTK Yayını, Ankara 1995, s.479.

²³² Emine Gürsoy Naskali-Harry Halen, *Cumucıca, Nogaıca*, Helsinki 1991, s.104-106.

yeterli oranda dil malzemesi aldığını ve Nogaycanın diğer Türk şiveleriyle ilişkisi hakkında bir fikir edinebildiğini söyler.

Ramsted'e göre Nogayca, Kumukça'nın ve diğer diyalektlerin karışmasından dolayı tahrip olmuştur.

Açıkulak'ı 1912 de ziyaret eden A.N.Samoyloviç ise şunları anlatmaktadır.. "Stavropol Nogaylarının dili stabil olmayan bir görüntü çiziyor. Aynı kelimelerin telaffuzundaki bu değişimler tabiatıyla fonetiktir ve konsonantlarla ilgilidir. Konsonantlar bazen genel Türkçe'ye, bazen de Kazak, Kırgız diline uymaktadır. Nogay dili en çok Kazak Kırgızca'ya yakındır. Nogayca'yı Kumukça'ya yakınlaştıran bu özellikler hiç kuşku yok ki daha sonra Kumukça'dan alınmıştır.

Nogay Türkçesi; Hammer, Berezin, Ligeti, Baskakov, Benzing²³³, Menges²³⁴, Poppe²³⁵, Doerfer²³⁶ ve Wendt'in tasniflerinde Kıpçak (Şimal) grubundandır.

Katanov²³⁷ tasniflerde adı geçen şiveleri tarihî ve canlı olarak ikiye ayırır. Nogay Türkçesi canlı şiveler arasında zikredilmektedir. Malov'un tasnifinde ise en Yeni Türk Dilleri grubuna girmektedir.

Samoyloviç'in tasnifinde tav grubundandır. Tekin'in tasnifinde ise, ag ses grubunun durumuna göre aw grubundan; Kıpçak grubuna giren diyalektleri tasnif etmek için genel Türkçe o ve ş seslerinin durumunu ölçüt olarak kullanıp bu iki fonemi de içinde bulunduran qoş (katmak ilave etmek) fiilinin durumuna göre qoş alt grubundan; söz başındaki y foneminin durumuna göre yıl alt grubundandır²³⁸.

Çağatay'a göre ise Nogayların yazı dilleri önce genel Türk dili, şimdi ise halk dili Kazan, Kırım lehçesine ve Karakalpaklara çok yakındır²³⁹. Kelime zenginliği, fonetiği, gramer kurallarına göre Nogay dili Karakalpak diline çok yakındır²⁴⁰.

Nogay Türkçesi; Kuzey-Batı Kıpçak grubunda, fonetik yönden taw grubunda, yaşayan, canlı en yeni Türk dilleri arasında sayılmaktadır. Kuzey (Kıpçak) şive grubuna giren Nogay Türkçesi Ak Nogay, Nogay ve Kara Nogay ağızlarına ayrılır²⁴¹.

²³³ Reşit Rahmet Arat, *Makaleler 1*, Ankara,1987 s.81, 83 ,115,123

²³⁴ *Classification of the Turkic Languages, Fundamenta*, C. 1, s.1-5

²³⁵ Bkz. Nesrin Güllüdağ, *Nogay Türkleri ve Edebiyatı*, *Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II)*, Yıl 3, S. 16 (Temmuz-Ağustos 1997), s.1989-2002.

²³⁶ *A.g.m.*, s.160

²³⁷ Reşit Rahmeti Arat, *A.g.e.*, s.91.

²³⁸ Talat Tekin *A.g.m.*, s.162

²³⁹ Saadet Çağatay, *A.g.e.*, s.103

²⁴⁰ N.A.Baskakov, *Nogayski Yazık Tyurskie Yazık*, Moskova 1966, s.280.

²⁴¹ Hasan Eren, *Nogay Türkçesi veya Nogayca*, *Türk Ansiklopedisi*, C.XXII, s.311.

Nogayların tümü kendi yazı dillerini kullanmazlar. Astrahan Nogayları Tatarca'yı, Dağıstan Nogaylarının bir bölümü (Hasavyurt ve Babayurt'ta oturanlar) Kumukça'yı yazı dili olarak kullanırlar. Nogayca'nın söz varlığı köken itibariyle Türkçe'den kaynaklanır. Ayrıca Arapça, Farsça ve Kafkas dillerinden sözcükler; Moğolca, Tunguzca öğeler ve Rusça sözcükler bulundurulur²⁴².

III.2. Nogay edebiyatı

Nogay edebiyatında destan, şarkı, türkü gibi çeşitli türler ve nazım şekillerinde mahsuller olmasına rağmen destanlar önemli yer tutar. Nogay halkının şifahî edebiyatı, Nogayların yazılmayan tarihi demektir. Eski, tarihî halk türkülerinde biz, Nogay halkının politikasını, ekonomisini, günlük hayatını görebiliriz. Nogay Türklerinin halk edebiyatı mahsulleri, diğer Türk boylarındaki gibidir. Nogay halk edebiyatı ürünleri; kahramanlık türküleri, lirik aşk türküleri, iş, gelenek üzerine söylenen türküler, destanlar, ninniler, tekerlemeler, bilmeceler, alkış ve kargışlar, masallar gibi türlere ayrılmaktadırlar. Nogay folkloru, Nogay edebiyatının esas olup onu besleyen, yetiştiren bir kaynaktır. Nogay edebiyatının tarihî seyir içindeki belli başlı temsilcileri ve modern edebiyata geçiş sürecindeki meselelerine genel hatlarıyla baktığımızda şifahî edebiyatın yazılı edebiyatı ne ölçüde yönlendirdiği de açıkça ortaya çıkar.

XV. yüzyılda Asan Kaygılı, Şal Kiyiz gibi isimlere rastlıyoruz. Şal Kiyiz'in **Men Köremen, Aspandı Bulıt Kuraydı, Alay Yanım** adlı destanlarında sosyal adaletsizlik teması işlenmiştir. Dosmanbet ile Ciembet XVI. yüzyıl sanatkarlarından. XVII. yüzyılda ise Koztuvgan'ın **Kara Ağaçtan Kalın Nogayım** adlı destanı önemlidir.

XVIII. yüzyılda Nogayların bir kısmı Türkiye'ye göçmüş bazıları da dağıldığı için bu asır Nogay edebiyatı için pek verimli bir dönem değildir.

XIX. yüzyılda Fahrüddin Şeyde, Sıdıkbay, Horzay Tuyaklı adlı şairlere rastlıyoruz. Fahrüddin Şeyde'nin **Gül Envar, Kurdaş Kız**; Sıdıkbay'ın **Gül Perde, Gül Cemal, Kazahtın Kızı**; Horzay Tuyaklı'nın **Gül Ramazan** adlı destanları meşhurdur. Fahrüddin ve Sıdıkbay sanatçılığı pek çok gence öğretmiştir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Kümi Köyü'nden Karaev, Akmoldır, Küler Zuvan, Bekmurza, Ant destanlarının da yazarıdır.

²⁴² Fuat Bozkurt, **A.g.e.**, s.365.

XX. yüzyılın en tanınmış siması ise Karanogay'ın As Köyünde doğan, acı Molla Nogman oğludur. *Gracdonlar Sagısı, Oktyabr, Yıravlar, Ötöbiye* yazdığı şiir ve şarkıları tanınmıştır.

Modern Nogay edebiyatının doğuşu okulların açılıp okur yazarlık oranının artmasıyla başlar²⁴³. 1926 yılında toplanan ilk Türkoloji kongresinde, Arap alfabesi yerine Latin alfabesine geçme kararı alınır. 1928 yılında Dcanibekov, Latin yazısı yardımıyla, Nogay alfabesini hazırlar. 1929'da Dcanibekov ilk alfabe kitabını çıkarır. Kurmanaliev ve Karbaliev Dcanibekov'un yardımı ile kendi yazdıkları şiir, makale ve denemeleri ihtiva eden ders kitapları yazılır.

Hükümet, *Partinin Sanat ve Edebiyat Hakkında Politikası* adlı bir karar yayınlar. Bu kararda, Sovyet Cumhuriyetinde yeni doğup gelişen edebiyatlara önem verilmesi gerektiği vurgulanır. Partinin bahis konusu olan kararlarını başarılı bir şekilde gerçekleştirmek için *Proletar Yazarları Derneği* kurulur. Bu derneğin bölgedeki yazarlara önderlik etmesi hedeflenir. Dernek uluslararası düzeydedir. İnkılabı destekleyen şiirler neşrederler.

Moskova'da *Savlay İttifak Komitesi* kurulur. Aleksey Maksimoviç, Gorki başkan seçilir. Savlay ittifak komitesi yazarları kongre hazırlıklarına başladıkları sırada bölgede Rus dilinde çıkan **Kızıl Şerkeş Gazetesi**'nde şöyle bir haber yayınlanır. "Çerkeslerin yazarlar teşikati dört dilde (Çerkes, Rus, Abaza, Nogay) almanak çıkarıyordu. Bu almanaga, Abukvot'un, Bulatikov'un, Babaevskiy'in makaleleri, piyesleri, Gaşarkov'un Abdulcalilov'un şiirleri girmekteydi. Bu almanak bölgenin kültürel gelişiminde etkili oldu"

Alınan bu kararlar büyüyüp gelişen Nogay edebiyatına yardımcı olur. Nogay alfabesi hazırlandıktan sonra bölgede Nogay dilinde çıkan **Kızıl Şerkeş** (1928), **Kızıl Bayrak** (1931), Açıkulak bölgesinde **Kolpos Provdası** (1932) adlı gazeteleri, Nogay okuyucuları büyük bir sevinç ve onurla karşılarlar.

Yukarıda adı geçen gazetelerde Kurmanaliev, Bulatikov, Kaybaliev, Abdulcalilov, Karasov, Kereytov, Kukoev, Kazakov ve Duatov'un şiirleri, makaleleri ve destanları yayınlanır.

Savlay İttifak Komitesi Yazarları Kongresi 'nde (1933) elli iki Sovyet milletinin delegeleri ve diğer ülkelerin seçkin yazarları Sovyet edebiyatının, millet edebiyatı olarak, çıkışını onaylarlar. Toplantıda Gorkiy bir rapor sunar. Bu toplantıda hangi

²⁴³ M.K. Sultanbekova – Ş.A. Kurmangulova, *Nogay Literatuarası, Çerkesk* 1977, s. 77-91.

temalara ağırlık verilmesi gerektiğini, kardeş halkların birbiriyle kültürel yönden yardımlaşmalarının lüzumunu vurgulayıp, Sovyet edebiyatının metodu, nasıldaki soruları cevaplandırır.

Bu arada Nogay yazarları, kendi edebiyatlarını geliştirmek için sanat değeri olan kitaplar çıkarmaya başlarlar. Kurmanaliev'in **Babalar Üşin Zaman Yırları** (1931) adlı şiir kitabı, **Mektep Faydası** adlı tiyatro oyunu; Abdulcaliov'un **Murat Şaharda Ne Kördi** (1932) ; Bulatukov'un **Fatimat** (1932) adlı tiyatro oyunu, **Eski Yaşav** (1936 adlı hikaye kitabı; Karasov'un *Burin Balalardı Kim Okutkan Em Kaytıp Okutkan* (1933), *Balalar Dinge Karşı Küresediler* adlı makaleleri ayrı basım olarak çıkar.

Nogay yazarları, kongre kararlarını başarıyla yerine getirmek için çalışırlar. Nogay edebiyatını geliştirmek için, öncelikle Nogay halkının aydınlatılması gereği üzerinde dururlar. Bu görevi Abdulhamid Şarşembievîç Dcanibekov üstlenir. Nogay dilinde tiyatro eserleri yazar ve onları sahneler.

Dicanibekov, 1905 yılından itibaren Nogayları'nın şifahî halk ürünlerini, masal, atasözü ve bilmecelerini derler. Dicanibekov, halkın kültürel yönden gelişmesi için sürekli ilk adım atan yazar olmuştur. İlk alfaBeği hazırlayıp alfabe kitaplarını yazan odur. Edebi dilin kaidelerini çıkararak eğitimlik çalışmalarını yürütür. Bu arada öğretmen kadrolarını da yetiştirmeye başlar. 1929'da Nogay okuma kitapları ve Nogay gramerini yazar. 1938'de **Svad Orfagrafiçes Kih Pravil** adlı gramer kitabını çıkarır. Bu eserden okullarda halen faydalanılmaktadır. 1932 yılında terminoloji sözlükleri çıkarır. Bu çalışmada Musa Kurmanaliev ve Zeid Kaybaliev'de görev alır.

Nogay folkloruyla ilgili birikimi onun edebî çalışmalarına da yansır. 1918'de kaleme aldığı *Karagaş Nogay Toyı* adlı tiyatro oyunu, aynı yıl Astrahan kalesinin tiyatrosunda başarıyla sahnelenir. Eserde, yazar Nogayların yeni yaşama uymayan adetlerini eleştirir. Tanınmış Nogay türküsünden esinlenerek yazdığı **Karaydar Man Kızıl Gül** adlı başka bir tiyatro oyunu Kangılı (Kümi) Köyü'nde gösterilir. İlmî çalışmalarında büyük sıkıntılar çeken yazar, **Nogay Edebiyatının Denemeleri** adlı bir eser ve folklor hakkında pek çok makale neşreder.

Çalışmalarından dolayı onuruna 1944'te *Otliçnik Narodnogo Prosvetseniya* adlı rozet verilir. Sovyet bakanının kararı ile adı Nogay şehrinin Terekli Okulu'nun ortaokul bölümüne verilerek okulun önüne taştan heykeli dikilir.

Nogay edebiyatının tarihi, Zeit Abdulhalikoviç Kaybaliev'in adı ile başlar. Sovyet hakimiyetinden sonra okullarda öğretmenlik ve **Kolhoz Pravdası** adlı gazetede editörlük yapmıştır.

Savaştan sonra okula geri dönüp, gençleri eğitmeye devam eder. İlk şiirini inkılaptan önce yazmıştır. Onun pek çok şiiri Nogay gazetelerinde yayınlanır. *Ömür Yerli Boldık* adlı şiirinde şair, kolhozun Nogay halkına hangi yenilikleri getirdiğini gösterir. Şiirlerinin teması çeşitlidir. *Edil Bol* adlı şiiri de, okumanın önemi ve okumaya imkan sağlayanlar hakkındadır. Yazdıklarının tamamını 1973 yılında **Şöllük Tavısı** adlı şiir kitabında toplar. O bu güne dek kaleminden düşürmeden edebiyatla uğraşanlardandır. Şiirleri **Lenin Yolu** ve **Kızıl Bayrak** gazetelerinde yayınlanır.

Otuzlu yıllarda genç yazarlardan Raşid Kareytov, Magomed Kukoev, Ali Kazakov, Şaban Duatov gibi yazarların gazetelerde şiirleri, edebiyat ve kültür hakkında makaleleri çıkar.

Kareytov'un şiirlerinde baş tema halklar arası dostluk ve kardeşliktir. *Kün Ortada Talı Ay* adlı şiirinde ise tarih temasını işler. Bunda şair Nogay, Abaza, Çerkes halklarının inkılabı kadar nasıl zahmetler içinde yaşadıklarını anlatır. *Birinşi Dekabr*, *Ötkir Savıt* adlı şiirleri de vardır.

Yeni doğup gelişen Sovyet-Nogay şiirine büyük yardımları dokunanlardan biri de M.Kukoev'dir. İlk şiirleri Nogay gazetelerinde çıkar. 1937'de *Konstitutsiya*, 1938'de *Prizivnikler Tınşanz*, *Oktyabr*, *Erkinlik Berdi* 1939, *Küz*, *Eki Süygen* 1939 adlı şiirlerinde Nogayların şifahi eserlerinden faydalanır.

Ali Kazakov sanata, şiir yazarak başlar. Bunun yanısıra edebiyat eleştirileri, makaleler de yazar. *On Yetinşi Sentyabr* (1939), *En Yenilmes Armiya* (1940), *Kar Tübinnen Şeşekey* (1940) adlı şiirleri ve politik, ekonomik konular üzerine yazdığı yazılar gazetelerde yayınlanır. Şiirlerinde sıfatlar, tasvirler ve istiareler yer alır.

S.Duatov'un şiirleri Açıkulak şehrinde çıkan **Kolhoz Pravdası** gazetesinde yayınlanır. *Nogay Elinin Kelemlilerine* adlı şiirinde, şair Nogay yazarlarının yeni yaşam karşısındaki mücadelede karşılaştıkları güçlükleri anlatır. Genç yazar, halkı cehaletle mücadeleye çağırır.

Nogay edebiyatının bu asrın il yarısındaki temsilcilerinden biri de S.İ.Kapçev'dir. Makale ve hikayeleriyle dikkat çeken yazar köy okullarında öğretmenlik yapmıştır. Halkın zengin, türkü, masal, efsane ve atasözlerini babasından öğrenerek eserlerinde kullanır. Eserleri arasında **Danıl Uyandı** (1958), **Tav Suvi**

(1957), **Yürek Sırları** (1969) adlı şiir kitapları; **Ötöv** (1957), **Akşakırak Avılında** (1963) adlı makale kitapları, **Eski Üyüdin Sonu** (1962), **Tolkının Tolı Tazasuv** (1964), **Tandır** (1967), **Yuvsan** (1968), **Kırluv** adlı hikaye kitapları ve **Bekbolat** adlı romanı sayılabilir. Yazarın pek çok eseri Moskova'da Rusça olarak yayınlanmış, tenkidçiler ve okuyucular tarafından takdirle karşılanmıştır.

Modern Nogay edebiyatının önemli temsilcilerinden olan F.A. Abdulcalilov'un sanat hayatı gazetelerde küçük haberler ve çocuklar için yazdığı şiirlerle başlar. **Yenilgen Yavlar** (1930) adlı piyesi; **Köpti Körgen**, **Kobansuv** (1955) adlı şiir kitapları; **Asanday**, **Küşlilerdin Eli** adlı hikaye kitapları; **Katı Agın**, **Beş kamış Bereket** adlı romanları eserlerinden sadece bazılarıdır. Ayrıca yazar, Püşkin'in, Gogol'un, Turgenevt'in pek çok eserini Nogaycaya çevirmiştir.

Bulayukov da Nogay edebiyatının esaslarını kuranlardan biridir. **Fatima** (1932) adlı piyesi Nogay köylerinin klüplerinde defalarca sergilenmiştir. Piyenin önsözünde, Nogay dilinin tam bir grameri, belirlenmiş bir imlası, üslup kuralları olmadığı için yazarların çok zahmet çektiklerinden bahseder.

Diğer XX. yüzyıl Nogay edip ve şairleri arasında Orazbaev, Murzabekov, Zalyandin, Bulunçakova, Bulutava, Abcuzeldüev, Kurumov da sayılabilir²⁴⁴.

XX. yüzyıl Nogay edebiyatı daha çok Sovyet rejiminin propogandasını yapan ideolojik bir edebiyattır. Nogay halkının, rejimin temel ilkeleriyle çatışan gelenekleri aşağılanarak yerine rejimin hedeflerine uygun tip ve karakterler oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan Nogay halkının edebî kimliğini, estetik zevk ve tercihlerini şifahî edebiyatında aramak daha doğru olur, kanaatindeyiz.

²⁴⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Nesrin Güllüdağ, *XX. Yüzyıl Nogay Edip ve Şairleri*, I. Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi 11-13 Eylül 1996 Manisa.

NOGAY TÜRKCESİ'NİN ÖZELLİKLERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

SES BİLGİSİ (FONETİK)

Nogay alfabesinde otuz beş harf mevcuttur. Bunların dokuzu vokalleri karşılamak için kullanılırken yirmi altısı konsonları karşılamak için kullanılır. Nogay Türkçesi'nin bazı seslerini ifade etmek için de aşağıda görüldüğü üzere çift harfler kullanılmıştır.

E (Ab), Ē (Yo), III (Şç), IO (Yu), Я (Ya)

E, i, ö, ü ince ünlüleri ile hece kuran ve bir damak ünsüzü olan ñ sesini ifade etmek için Hb işareti kullanılır. Alfabedeki diğer sesler Rus dilinin seslerine uyarlıdır. Eski Türkçe'nin uzun ve kısa vokal hususiyetleri Nogay Türkçesi'nde yoktur.

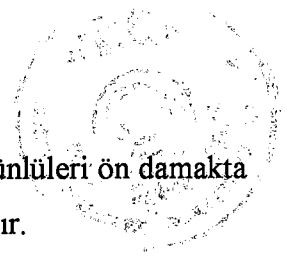
1.1. Ünlüler (Vokaller)

Nogay Türkçesi'nin ünlü sesleri a, e, é, o, ö, u, ü, ı, i olmak üzere dokuz tanedir. Bunları üç grupta inceleyebiliriz.

1- Ön damak sesleri	: e, é, i, ö, ü
Arka damak sesleri	: a, ı, o, u
2- Dudaksı sesler	: o, ö, u, ü
Düz (dudaksı olamayan) sesler	: a, ı, é, i, e
3- Geniş sesler	: a, o, e, é, ö
Dar sesler	: ı, i, u, ü

Nogay Türkçesi'nin vokallerinden olan ı, i, u, ü Kazak-Karakalpak dillerinde kullanılan seslerin aynıdır¹. Tatar-Başkurt dilleri ile mukayese edildiğinde ise bu sesler

¹ N.A.Baskakov, *Nogaysko-Russkiy Slovar*, Moskova 1963, s. 501.

diğer Türk lehçelerine göre daha zayıftır. Dudak ünlüsü olan ö ve ü ünlüleri ön damakta kalınlaşır. Bunun karşılığı olarak arka damakta o ve u kullanılmaktadır.

ekel- (NR-61)	"getirmek"
er (NR-106)	"her"
seat (NR-290)	"saat"

1.1.1. Ünlü uyumu

a- Büyük ünlü uyumu

Bir kelimedede, ilk hecede kullanılan kalın ünlü ise sonraki hecelerde de kalın ünlülerin (a, ı, o, u) ; ince ünlü ile başlamışsa müteakip hecelerin de ince ünlüler ile (e, i, ö, ü) devam etmesi olayıdır. Nogay Türkçesi'nde büyük ünlü uyumu önemli ölçüde kendini muhafaza etmektedir.

tilge (I-41)	"dile"
tildi (I-100)	" dili"
yigit (I-75)	"yiğit"

Yabancı dillerden giren kelimelerin bir kısmında büyük ses uyumu yönünde olumlu bir değişiklik sözkonusudur.

kaznalardan (I-38)	"hazinelerden"
--------------------	----------------

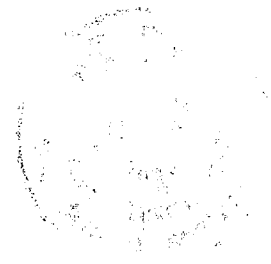
Bir kısmında ise bu uyum yoktur.

jalovanie (NR-108)	"maaş, aylık"
ökimetten (I-38)	"hükümetten"

b- Küçük ünlü uyumu

Düz ünlüleri düz ünlülerin, yuvarlak ünlüleri ise dar-yuvarlak veya düz-geniş ünlülerin takip etmesi olayı olan küçük ünlü uyumu Nogay Türkçesi'nde tam değildir.

yigit (I-75)	"yiğit"
yuvık (I-96)	"yakın"
tildi (I-100)	"dili"

Yabancı dillerden giren kelimelerde küçük ünlü uyumu yoktur.

samolet (III-151)	"uçak"
telefon (NR-344)	"telefon"
televizor (XIX-61)	"televizyon"

c- Eklerde ünlü uyumu

Türkçe'de bazı ekler (-lık/-lik, -sız/-süz) daha Eski Türkçe devrinde ünlü uyumuna tabi olmaya başlamışlardır. -mış/-miş, -duk/-dük gibi ekler ise uzun zaman bu gelişmenin dışında kalmışlardır.

Nogay Türkçesi'nde kelimelerin küçük ünlü uyumunu bozan bazı ekler vardır. Bu eklerden sadece düz-dar ünlü ile kullanılanlardan bazıları şunlardır:

-sız	suvsız (XV-80)	"susuz"
-niñ	köziniñ (XII-237)	"gözünün"
-dı	undı (XV-113)	"unu"
-i	küşü (I-41)	"gücü"
-miz	sözimiz (XVIII-244)	"sözümüz"
ñiz	söziñiz (XI-158)	"sözünüz"
-m	tüşim (V-8)	"düşüm"
-di	kördik (XII-170)	"gördük"

1.1.2. Ünlü türemesi

Ses özelliklerine veya birbirleri ile birleşme şartlarına bağlı bazı sebeplerle kelimenin ön, iç ve sonuna ünlü getirilmesi olayıdır. Genellikle başka dillerden gelen kelimelerde görülür.

a- Başta ünlü türemesi

Türkçe'de r ve l ünsüzleri ile kelime başlamaz. Bu seslerle başlayan bazı yabancı kelimelerin önüne bir ünlü getirilir.

Orıs (XII-167)	"Rus"
arakı (NR-44)	"alkol, rakı"

b- İç seste ünlü türemesi

Türkçe'de genellikle çok heceli kelimelerde, ayrı hecelere ait iki ünsüzün yan yana bulunması halinde söyleyişi kolaylaştırmak için bu iki ünsüz arasında bir ünlü türetilir.

ET	ters	KB	ters	NT	teris (XII-271)	"ters"
DLT	toprak	İM	toprak	NT	topırak (XI-84)	"toprak"

Sonu çift ünsüzle biten bazı alıntı kelimelerde araya dar ünlüler girer.

FD	şükr (a)	İM	şükr	NT	şükir (III-96)	"şükür"
FD	hayr (a)	İM	hayr	NT	kayır (XIV-74)	"hayır"
FD	vakt (a)			NT	vakit (XIII-279)	"vakit"
GT	borç			NT	borış (XVIII-42)	"borç"

Türkçe kelimelerde olduğu gibi ilk hecesi ünsüzle bitip ikinci hecesi ünsüzle başlayan çok heceli alıntı kelimelerde araya dar ünlü girer.

FD	dünya (a)	KB	dünya	NT	dunıya (XII-245)	"dünya"
----	-----------	----	-------	----	------------------	---------

1.1.3. Ünlü düşmesi

Türkçe'de ilk hecedeki ünlü sağlam bir unsura sahiptir. Bu yüzden kolaylıkla düşmez². Kelimelerin iç ve son seslerinde bulunan bazı ünlüler düşebilir. Ortada vurgusuz hece durumuna düşen hecenin dar ünlüsü düşer.

ET boyun KB boyun NT moyın>moynın (IV-30) "boynun"
DLT kayt NT kayıt>kaytip (IV-156) "geri dönüp"

Aşağıdaki kelimelerde ünlü düşmesine rastlanmaktadır.

FD hazîne (a) NT kazna (II-108) "hazine"
FD hıyânet (a) İM hıyânat NT(NR-198) kıynat "hıyanet"
ET yalañuz DLT yalñuz İM yalguz NT yalgız (I-93) "yalnız"

Nogay Türkçesi'nde -agu/-egü ses grubunun -av/-ev şekline dönüşmesi dolayısıyla grubun sonundaki -u/-ü ünlüsü düşmüş gibi görünür.

ET buzağı DLT buzagu İM buzağı NT buzav (XX-243) "buzacağı"
ET kırağı DLT kıragu NT kırav (NR-201) "kıracağı"
DLT bilegü NT bilev (NR-80) "bileği taşı"

Bir kelimedede de sondaki ü ünlüsü düşer.

ET kovı DLT kovı NT kuv (NR-184) "kav, kof, içi boş"

1.1.4. Ünlü Benzeşmesi

a- İlerleyici ünlü benzeşmesi

Ünlü bir sesin kendinden sonraki bir ünlüyü kendisine benzetmesi olayıdır.

² Jean Deny, **Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları**, Çev. Oytun Şahin, Ankara 1995, s.102.

ET teriñ	DLT teriñ	GT teren	NT teren (VIII-92)	"derin"
FD nâmerd (f)			NT namart (VIII-164)	"namert"
FD âlet (a)			NT alat (XX-16)	"alet"

b- Gerileyici ünlü benzeşmesi

Ünlü bir sesin kendinden önceki sesi kendisine uydurması olayıdır. Bu özellik alıntı kelimelerde görülür.

FD âdem (a)		NT edem (V-27)	"adem, insan"
FD selâm (a)		NT salam (X-18)	"selam"
FD meydân(a)		NT maydan (IV-35)	"meydan"
FD helâl (a)		NT alal (XVII-52)	"helal"
FD hareket (a)	GT hareket	NT ereket (XVII-167)	"hareket"
FD ezan (a)		NT azan (NR-27)	"ezan"
FD âlamet (a)		NT elemet (V-103)	"alamet, iz"

1.1.5. Ünlü Değişmeleri

a- Geniş ünlülerin daralması

Yanlarındaki geniş ünlülere daraltma etkisi yapan bazı ünsüzlerin etkisi altında geniş ünlülerin a>ı, o>u, e>i, ö>ü biçiminde daralması olayıdır.

ö>ü

ET bökün		NT bugün (I-13)	"bugün"	
ET öğret	DLT öğret	İM öğret	NT üyret (XX-364)	"öğret"

o>u

ET soğık	KB soğık	İM savuk	NT suvık (IV-19)	"soğık"
ET oğlan	DLT oğlan		NT ulan (I-50)	"oğlan"

e>i

ET	edgü	DLT	edgü	İM	edgü	NT	iygi (IV-50)	"iyi"
ET	ked	KB	ked	İM	key	NT	kiy (V-102)	"giy"

Bilindiği gibi y ünsüzü inceltici ve daraltıcı etkisiyle geniş ünlülere etki ederek düz-dar ünlüler meydana getirir.

b- Dar ünlülerin genişlemesi

Kelime içindeki dar sıradan ünlülerin boğumlanma özellikleri bakımından geniş sıradan ünlülere dönüşmesi olayıdır.

ü>ö

Yabancı dillerden geçen bazı kelimelerin başındaki ünsüz düşerken yanındaki ü ünlüleri de ö'ye dönüşür.

FD	hürmet (a)	GT	hurmet	NT	örmet (XII-194)	"hürmet"
FD	hükm (a)	İM	hükm	NT	ökim (NR-256)	"hüküm"
FD	hükümet			NT	ökimet (XI-90)	"hükümet"

i>e

Bazı iki heceli Türkçe kelimelerin dar ünlüyle biten ikinci hecesindeki ünlü genişler.

ET	teriñ	DLT	teriñ	GT	tereñ	NT	teren (VIII-92)	"derin"
----	-------	-----	-------	----	-------	----	-----------------	---------

i>é

ET	in-	DLT	in-	İM	in-	NT	én- (I-101)	"in-"
----	-----	-----	-----	----	-----	----	-------------	-------

c- Kalın ünlülerin incelmesi

Kelimede türlü hecelerde bulunan kalın ünlülerin incelmesi olayıdır. Çoğunluğu alıntı kelime olmak üzere bazı kelimelerde a ünlüsü incelerek e olur.

a>e

y, s, ş, c, ç, z, l, m, n, h, t gibi ünsüzler, kalın ünlüleri kendi boğumlanma sınırlarına doğru çekerek türlü hecelerde onların incelmelerine yol açarlar.

FD	aziz (a)			NT	eziz (I-105)	"aziz"		
FD	sâat (a)	İM	sâat	NT	seat (V-125)	"saat"		
FD	nasîb (a)	GT	nasîb	NT	nesip (VI-128)	"nasip"		
ET	tatıglığ	KB	tatıglığ	GT	tatlı	NT	tetli (IX-10)	"tatlı"

d- İnce ünlülerin kalınlaşması

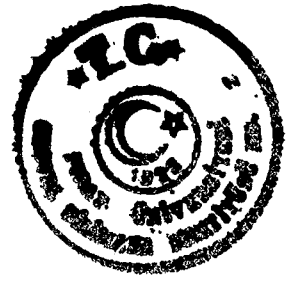
Hem ünlü benzeşmesiyle hem de belirli ünsüzlerin kalınlaştırma etkilerine bağlı olarak ön, iç ve son seslerde ince ünlülerin kalınlaşması olayıdır. E>a, i>ı, ö>o, ü>u

ü>u

UT	üzüm, üsüm	İM	üzüm	NT	yuzım (NR-446)	"üzüm"
KB	yüz	İM	yüz	NT	yuz (III-105)	"yüz"
DLT	yüzük	İM	yüzük	NT	yuzik (NR-446)	"yüzük"
FD	düşman (f)	İM	düşman	NT	duşpan (IV-15)	"düşman"
FD	dürüst (a)	İM	durust	NT	duris (XII-247)	"dürüst"
FD	dünya (a)			NT	dunıya (I-21)	"dünya"

e>a

Alıntı kelimelerde görülür.

FD	âlet (a)	NT	alat (XIX-16)	"alet"
FD	tâze (f)	NT	taza (IX-51)	"taze"
FD	terbiye (a)	NT	terbiya (XVIII-90)	"terbiye"

i>1

Ünlü ve ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle oluşur.

FD	dakika (f)	NT	takıyka (IV-43)	"dakika"
----	------------	----	-----------------	----------

e-Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi

Bazı kelimelerdeki yuvarlak ünlülerin düzleşmesi olayıdır. İlerleyici ve gerileyici benzeşme yoluyla veya bazı dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlak bir ünlünün düzleştiği görülür.

u>1

ET yağmur, yamğur DLT yağmur, yamğur GT yağmur NT yamgır (XX-346)

							"yağmur"	
ET	uzun	DLT	uzun	İM	uzun	NT	uzın (VIII-85)	"uzun"
ET	kadgu	KB	kadgu	İM	kadgu	NT	kaygı (VI-136)	"kaygı"
ET	toñuz	DLT	toñuz	İM	toñuz	NT	doñız (XX-121)	"domuz"
ET	yalañuz	DLT	yalñus	İM	yalguz	NT	yalgız (I-93)	"yalnız"
ET	yaruk	DLT	yaruk	İM	yaruk	NT	yarık (VIII-88)	"yarık"
ET	tolu	KB	tolı	İM	tolu	NT	tolı (VI-64)	"dolu"
DLT	takuk	İM	tavuk, tafuk			NT	tavık (XIX-39)	"tavuk"
FD	hâtun (a)					NT	hatın (I-93)	"hatun"
FD	nâmus					NT	namıs (XX-48)	"namus"
FD	murâd					NT	mırad (VI-87)	"murad"

ü>i

ET küntüz	KB kündüz	GT kündüz	NT kündiz (VI-53)	"gündüz"
ET kümüş	KB kümüş	İM kümüş	NT kumis (X-158)	"gümüş"
ET edgü	DLT edgü	İM edgü	NT iygi (XII-264)	"iyi"
ET küçlüg	DLT küçlig	İM kiçlik	NT küşli (XIII-176)	"güçlü"
ET türlüg	DLT türlüg	İM türlüg	NT türli (IX-3)	"türlü"

u>i

ET bugday KB bugday İM bugday NT biyday (XX-270) "buğday"

f- Düz ünlülerin yuvarlaklaşması

Daha çok dudak ünsüzlerinin ünlülere etki etmesiyle düz sıradan ünlülerin yuvarlak sıraya geçmesi olayıdır. A>o, a>u, e>o, e>ö, i>u, ı>u . Örnekleri azdır.

e>ö

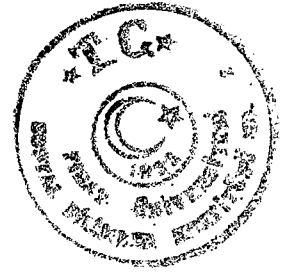
ET keç KB keç GT kiç NT köş (XII-5) "geç"

1.2. Ünsüzler (Konsonantlar)

Nogay Türkçesi'nde yirmi altı ünsüz vardır. Bunları türeme yerlerine göre şöyle sınıflandırabiliriz³.

1. Çift dudak ünsüzleri : b, p, m, v
2. Diş-dudak ünsüzleri : f
3. Diş-diş dibi ünsüzleri : d, t, z, s, ts, n, l
4. Ön damak ünsüzleri : c, ş, şç, r
5. Orta damak ünsüzleri : y
6. Arka damak ünsüzleri : h, ħ, k, g

³ N.A. Baskakov, *Nogayskiy Yazık İ Ego Dialekt*, Leningrad 1940, s.282.

Ünsüzler türeme yöntemine göre ise şu gruplara ayrılır.

1- Geniz sesleri

a-Kapalı burun sesleri : m, n, ñ

b-Akıcı sesler : r, l

2- Patlamalı sesler

a- Patlamalı sesler : b, p, d, t, g, k

b- Akıcı sesler : v, f, z, s, ş, şç, y, g, h

c- Sürtünen sesler : ts, ç

Nogay Türkçesi'nde v, f, ts, şç, ç sesleri yalnız alıntı kelimelerde kullanılır.

Nogay Türkçesi'nde altı çeşit hece vardır.

a- Açık heceler

1- V e

2- K+V de (I-12)

b- Kapalı heceler

3- V+K ot (IV-132)

4- K+V+K köz (V-110)

5- V+K+K üst (XX-355)

6- K+V+K+K kart (XI-62)

Nogay Türkçesi'nde vurgu genellikle kelimenin son hecesinde görünür. Ancak, ifade olunan fikirlerle ilgili olarak onaylama, haykırma, soru, karşılaştırma anlamlarında vurgunun yeri değişir.

Vurgunun genellikle kelimenin son hecesinde görülmesine rağmen kural dışı olarak ilkhecede görüldüğü durumlar da vardır.

Sayı isimlerinde ; altı (XIII-381), iki, sekiz

Soru zamirlerinde; **kaysı** (XII-124) "hangi" **kayda** (XVIII-82) "nerede"
Eklerle kullanılan kelimelerde; **Orıssa** (NR-252) **Rusşa**

1.2.1. Ünsüz uyumu

Kelimelerin eklerle genişletilmesi sırasında, tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra tonlu, tonsuz ünsüzlerden sonra genellikle tonsuz ünsüzlerin gelmesi temeline dayanan uyumdur.

basta (IX-103)	"başta"
berdi (XI-2,18)	"verdi"
bizge (XI-118)	"bize"

Yabancı dillerden geçen kelimelerde ünsüz uyumu aranmaz.

Epdes (NR-62)	"abdest"
---------------	----------

Nogay Türkçesi'nde bazı ekler bu uyumu bozarlar.

birinşi (I-28)	"birinci"
Nogayşa (NR-237)	"Nogayca"

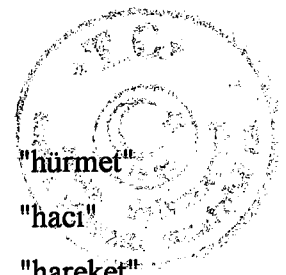
1.2.2. Ünsüz düşmesi

Kelimenin ön, iç ve son seslerinde bulunan ünsüzlerden birinin yitirilmesi olayıdır.

a- Başta ünsüz düşmesi

Nogay Türkçesi'nde h sesi sızıcı ve tonsuz özelliğinden dolayı kolayca düşer. Kelime başındaki h sesinin düşmesi yalnız alıntı kelimelerde görülür. Örnekleri çoktur.

FD	harâm (a)	NT	aram (XX-233)	"haram"
----	-----------	----	---------------	---------

FD	hürmet (a)	GT	hurmet	NT	örmet (XII-194)	"hürmet"
FD	hâcı (a)	İM	hâci	NT	eci (I-33)	"hacı"
FD	hareket (a)	GT	hareket	NT	ereket (XI-72)	"hareket"
FD	hesâp (a)			NT	ésap (XVII-112)	"hesap"
FD	hakikat (a)	İM	haikat	NT	akıykat (IX-58)	"hakikat"
FD	hayvan (a)	İM	hayavân	NT	ayvan (XV-10)	"hayvan"

b- Ortada ünsüz düşmesi

İç seste iki ünlü arasındaki ünsüz düşerken ikiz ünlü oluşmasına sebep olur.

ET	oğlan	DLT	oğlan	NT	ulan (I-50)	"oğlan"		
ET	yapırgak, yalçırgak	DLT	yapurgak	İM	yaparak	NT	yaparak (XIII-209)	"yaparak"
ET	süñük, siñük	DLT	süñük	İM	süñek	NT	süek (VI-113)	"kemik"
FD	niyet (a)	İM	niyyet	NT	niet (I-54)	"niyet"		
FD	bahâ (f)	İM	bahâ	NT	baa (XIII-8)	"paha"		

c- Sonda ünsüz düşmesi

Alıntı kelimelerde son sesteki h sesi sızıcı tonsuz özelliğinden dolayı düşer.

FD	maşallah (a)	NT	maşalla (XII-191)	"maşallah"
FD	günah (f)	NT	küna (XIII-64)	"günah"
FD	Allah (a)	NT	Alla (XII-124)	"Allah"
FD	estağfirullah (a)	NT	astopiralla (XIII-61)	"estağfirullah"

"s" sesi genellikle kendisinden sonra gelen ünsüzlerin düşmesine sebep olur.

Alıntı kelimelerde görülür. "t" sesi diş-diş eti, patlayıcı özelliklerinden dolayı son seste kolaylıkla düşer.

FD	dost (f)	İM	dost	NT	dos (I-87)	"dost"
FD	dürüst (f)	İM	durist	NT	durıs (XII-247)	"dürüst"

Eski Türkçe'de isimden isim yapma eki olan -lığ/-liğ ekinin Nogay Türkçesi'nde -lı/-li şekline dönüşmesi sonucu aşağıdaki örneklerde görülen durum ortaya çıkar. Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi iki veya daha fazla heceli kelimelerin sonundaki -g/-ğ ünsüzleri düşer.

ET	türlüg	DLT	türlüg	İM	türlüg	NT	türli (II-23)	"türlü"
ET	küçlüg	DLT	küçlig	İM	küçlik	NT	küşli (V-117)	"güçlü"

1.2.3. Ünsüz türemesi

Kelimenin ön, iç ve son seslerinde kelimenin aslında olmayan bir ünsüzün türemesi olayıdır.

a- Başta ünsüz türemesi

Örnekleri azdır. Y sesi yarı ünlü akıcı, yarı ünlü bir ünsüz olması sebebiyle kelime başında ve kelime ortasında kolaylıkla türeyen bir sestir⁴.

UT	üzüm, üsüm	İM	üzüm	NT	yuzim (NR-446)	"üzüm"
----	------------	----	------	----	----------------	--------

b- Ortada ünsüz türemesi

Orta hecede ünsüz türemesi özellikle iç seste iki ünlü arasında veya bünyesinde ayın bulunduran kelimelerde görülür. Bu kurala uymayan örnekler de vardır. Bunu da diğer ünsüzlerin etkilerine veya kelimenin söyleyiş biçimine bağlanabilir.

FD	dâima (f)	İM	dayım	NT	dayım (VII-12)	"daima"
FD	kanâat (a)	İM	kanâat	NT	kanagat (NR-143)	"kanaat"
FD	imân (a)	İM	imân	NT	iyman (XIII-59)	"iman"
FD	dakika (a)			NT	takıyka (IV-43)	"dakika"
FD	inâd (a)			NT	inyat (NR-118)	"inat"
DLT	inan-			NT	ıynan- (XIII-213)	"inanmak"

⁴ Jean Deny, A.g.e., s.66.

DLT bit İM bit NT biyt (NR-80)
 ET it KB it İM it NT iyt (XX-57)

"bit"
 "it"

c- Sonda ünsüz türemesi

Örnekleri azdır.

DLT aba NT abay (XI-82) "anne"

1.2.4. Ünsüz tekleşmesi

Yalnız şeddeli Arapça alıntı kelimelerde iç ses ünsüzlerindeki aslî ikizliğin tekleşme yoluyla kaybolması olayıdır. Kelimeleri kolay telaffuz etme nedenine bağlanabilir.

FD kuvvet (a) İM kuvvet NT kuvat (XVI-38) "kuvvet"
 FD evvel (a) NT evel (I-123) "evvel"
 FD dükkân (a) NT tüken (VI-7) "dükkan"

1.2.5. Ünsüz değişimleri

Bir ünsüzün yerini kendisine çok yakın bir ünsüze bırakması olayıdır.

a- Tonlulaşma

Tonsuz ünsüzlerin tonlu karşılıkları haline gelmesidir.

t>d

ET күntүз KB күндүз GT күндүз NT күндіз (VI-53) "gündüz"
 ET тоғуз DLT тоғуз İM тоғуз NT доғуз (XX-121) "domuz"

k>g

ET bokün, bökün NT bugün (I-13)

b- Tonsuzlaşma

Tonlu ünsüzlerin kendi karşılıkları durumunda olan tonsuz ünsüzlere dönüşmeleridir.

d>t

Alıntı kelimelerde rastlanır.

FD	dakika (a)	NT	takıyka (IV-43)	"dakika"
FD	namerd (f)	NT	namart (I-71)	"namert"
FD	dükkan (a)	NT	tüken (VI-7)	"dükkan"
FD	inâd (a)	NT	ıynat (NR-118)	"inat"

g>k

ET	kısğa	DLT	kısğa	İM	kıska	NT	kıska (X-62)	"kısa"
ET	yumurtğa	DLT	yumurtğa	İM	yumurtğa	NT	yumurtka (XX-286)	"yumurta"
DLT	ölüg			İM	ölüg	NT	ölik (XIII-60)	"ölü"
FD	günah (f)					NT	küna (XIII-82)	"günah"

b>p

ET	bıçak	DLT	bıçguç	İM	bıçak	NT	pışak (XV-107)	"bıçak"
ET	öbke, övke	DLT	öpke			NT	öpke (XI-46)	"öfke"

Alıntı kelimelerde bazı kelimelerin sonundaki b ve d ünsüzleri sert karşılıkları olan p ve t sesine dönüşür.

FD	nasıb (a)	GT	nasıb	NT	nesip (VI-128)	"nasip"
FD	ayb (a)			NT	ayıp (XI-115)	"ayıp"

c- Süreklileşme

Süreksiz ünsüzlerin sürekli ünsüzler haline gelmesi olayıdır.

b>m

Çift dudak, patlayıcı, tonlu olan b sesi, çift dudak, genzel m sesine dönüşmüştür.

ET boyun	KB boyun	GT boyun	NT	moyın (XX-234)	"boyun"
FD kurbân (a)			NT	kurmân (I-7)	"kurban"

ç>ş

ET keç	KB keç	GT kiç	NT	köş (XII-5)	"geç"
ET aç-	KB aç-	İM aç-	NT	aş- (VI-147)	"açmak"
ET küçlüğ	DLT küçlig	İM küçlik	NT	küşli (XX-255)	"güçlü"
ET çeçek	DLT çeçek	İM çiçek	NT	şeşekey (IX-95)	"çiçek"
ET kuçakla	DLT kuçakla	İM kuçakla	NT	kuşakla (II-119)	"kucaklamak"
ET üç	DLT üç	İM üç	NT	üş (VI-3)	"üç"
ET saç	DLT saç	İM saç	NT	şaş (XVIII-242)	"saç"

d- Diğer ünsüz değişimleri

ğ > v

ET bağır	DLT bağır	İM bağır	NT	bavır (III-18)	"bağır"
ET ağız	DLT ağız	İM ağız	NT	avız (XI-3)	"ağız"
ET soğık	KB soğık	İM savuk	NT	suvık (IV-19)	"soğuk"
ET bağ	KB bağ	İM bağ	NT	bav (I-3)	"bağ"
ET ağır	KB ağır	İM ağır	NT	avır (VI-176)	"ağır"
ET tağ	KB tağ	GT tağ	NT	tav (VII-114)	"dağ"

f>p

Diş-dudak, sızıcı ve tonsuz bir ses olan f sesi, alıntı kelimelerde p'ye dönüşür.

FD sıfat (a)	İM sıfat	NT	sıpat (I-6)	"sıfat"
FD fâide (a)	İM fâyide	NT	payda (I-34)	"fayda"
FD fitne (a)	İM fitne	NT	pitne (NR-269)	"fitne"
FD ziyafet (a)		NT	ziyapet (XIII-120)	"ziyafet"

c>y

c ön sesi ile başlayan alıntı kelimelerin tamamı Nogay Türkçesi'nde y ile başlar.

FD	cuma (a)	İM	cum'e	NT	yuma (XIV-67)	"cuma"
FD	cennet (a)			NT	yennet (IX-55)	"cennet"
FD	ceza (a)	İM	cez'â	NT	yaza (NR-455)	"ceza"
FD	cömert (a)	İM	cömert	NT	yumart (I-42)	"cömert"
FD	cân (f)	İM	cân	NT	yan (II-43)	"can"

d>y

Eski Türkçe'de ortada ve sondaki aslî d ünsüzü Kıpçak Türkçesi döneminde y ünsüzüne dönüşmüştür.

ET ked-	KB ked-	İM key-	NT	kiy- (V-102)	"giymek"
ET kadgu	KB kadgu	İM kadgu	NT	kaygı (VI-136)	"kaygı"
ET edgü	DLT edgü	İM edgü	NT	iygi (XII-264)	"iyi"
ET bedük	DLT bedük, bedhük		NT	biyik (V-50)	"büyük"
ET adak	DLT ayak, adhak	İM ayak	NT	ayak (IV-152)	"ayak"

h>k

Alıntı kelimelerde kelime başındaki h harfleri ya düşer ya da yerini k sesine bırakır.

FD hayr (a)	İM hayr	NT	kayır (XIV-74)	"hayır"
FD hıyânet (a)	İM hıyânat	NT	kıynat (NR-198)	"hıyanet"
FD hırsız (a)		NT	kırsız (XIX-49)	"hırsız"

FD hazine (a)	NT kazna (I-38)	"hazine"
FD hayran (a)	NT kayran (NR-138)	"hayran"

ş>s

Eski Türkçe'deki kelime başında, iç seste ve son sesteki tüm ş sesleri Nogay Türkçesi'nde s olmuştur.

ET kümüş	KB kümüş	İM kümüş	NT kumis (V-100)	"gümüş"
ET taş	KB taş	İM taş	NT tas (VII-114)	"taş"
ET yumşak	KB yumşak	İM yumşak	NT yumsak (VI-22)	"yumşak"
ET tüş	KB tüş	İM tüş	NT tüs (V-8)	"düş"
ET boş	KB boş	İM boş	NT bos (IX-89)	"boş"
ET iş	KB iş	İM iş	NT is (XI-116)	"iş"
ET yaş	DLT yaş	İM yaş	NT yas (I-127)	"genç"

g>y

ET bugday	KB bugday	İM bugday	NT biyday (XX-270)	"buğday"
ET öğret-, örget-KB öğret-	İM öğret-	NT üyret- (XI-141)		"öğretmek"

v>y

ET sev-, sef-	KB sev-	GT sev-	NT süy- (II-27)	"sevmek"
ET eb, ev	KB ev	GT öv	NT üy (II-55)	"ev"

s>ş

ET saç	KB saç	İM saç	NT şaş (XVII-65)	"saç"
DLT suç			NT şüş (XX-255)	"suç"

n>y

ET kanyu, kayu	DLT kayu	İM kayı	NT kaysı (XII-124)	"hangi"
----------------	----------	---------	--------------------	---------

ET kanta DLT kanda İM kayda NT kayda (XI-8) "nerede"
n>m

ET unit- KB unit- İM unut- NT umıt- (NR-382) "unutmak"
ñ>g

ET yalañuz DLT yalñuz İM yalguz NT yalgız (I-93) "yalnız"
m>p

FD düşmân (f) İM düşman NT duşpan (XIII-245) "düşman"
z>m

FD zevk NT mavk (NR-208) "zevk"
y>ş

DLT yarış- İM yarış- NT şabıs- (XII-39) "yarışmak"
k>v

DLT takuk İM tavuk, tawuk NT tavık (XX-286) "tavuk"

1.3.0. Göçüşme (Metatez)

Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır. Ünsüzlerin birbiri ile karşılaşmasından doğan telaffuz zorluklarını giderme amacına dayanır. Genellikle komşu iki ses arasında görülür⁵.

⁵ Talat Tekin, *Türk Dillerine Önses y- Türemesi*, *Türk Dilleri Araştırmaları- IV*, Ankara 1994, s.51-66.

ET yağmur, yamğur DLT yağmur, yamğur GT yağmur NT yamğır (V-72)

DLT	samursak, sarmusak	NT	sarımsak (NR-289)	"sarımsak"
KB	müslüman(a)	NT	müsülman (NR-228)	"müslüman"
KB	koşnı	NT	koñsı (V-70)	"komşu"
FD	la'net (a)	NT	nelet (NR-235)	"lanet"

1.4.0. Hece yutumu (Haploloji)

Genellikle benzer sesli hecelerden birinin telaffuz veya değişik sebeplerle düşüp yutulması olayıdır⁶.

DLT	almıla, alma	NT	alma (XX-23)	"elma"
ET	tatıglıg, tatağlağ KB tatıglıg	GT	tatlı	NT tetli (II-23) "tatlı"
FD	estağfirullah (a)	NT	astopiralla (XIII-61)	"estağfirullah"

1.5.0. Hece Kaynaşması

Bir kelimedede yan yana bulunan iki veya daha çok hecedeki seslerin veya yan yana bulunan iki kelimededen birincinin son sesi ile ikincinin ön sesinin birleşip kaynaşması ve dolayısıyla hece sayısının azalması olayıdır⁷.

ET	yıgrmi, ygrmi	DLT	yıgirmi, yigirme	İM	yıgirmi	NT	yırma (XVI-31)	"yirmi"
ET	sekiz	DLT	sekiz on	İM	seksen	NT	seksen (NR-293)	"seksen"

NT	alıp kel> ékel (VIII-32)	"getirmek"
NT	alıp ber> eper (NR-62)	"geçirmek"
NT	alıp ket> eket (XVI-6)	"götürmek"

⁶ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara 1996, s.10.

⁷ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 79.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEKİL BİLGİSİ (MORFOLOJİ)

Nogay Türkçesi'nde kelimeler kuruluşuna göre şu gruplara ayrılır⁸.

1-Basit kelimeler

avız (XI-6)	"ağız"
köz (II-57)	"göz"
mıyığ (XII-103)	"bıyık"

2-Birleşik kelimeler

belbav (XII-134)	"kemer"
bügün (I-13)	"bugün"
karaguş (XX-346)	"kartal"
küntuvar (XI-185)	"doğu"

3-Pekiştirmeli kelimeler

apak (I-7)	"apak"
sapsarı (XI-187)	"sapsarı"

4-İkilemeli kelimeler

a-Aynı kelime tekrarı ile kurulanlar;

topar topar (VII-31)	"sürü sürü"
türli türli (XVIII-33)	"türlü türlü"

b-Eş veya yakın anlamlı kelimelerle kurulanlar;

⁸ N.A. Baskakov, *Nogayskiy...*, s. 83.

ata ana (NR-52)	“ana baba”
kurt kumırsga (NR-189)	“kurt kuş”

c-Aynı kelimenin önsesinin değiştirilerek tekrarı ile kurulanlar;

at mat (NR-53)	“at mat”
şay pay (NR-513)	“çay may”

5-Yansılmalı kelimeler

lev lev (NR-206)	“ninni ninni”
mıyav mıyav (NR-231)	“miyav miyav”

2.1. İsim

2.1.1. İsimden isim yapan ekler

-ş/-şi

Türkçe'nin çok işlek eklerinden biri olan –cı/-ci ekinin karşılığıdır. Meslek, durum, herhangi bir işle uğraşma, meşguliyet ifade eder.

Kök veya gövdedeki kavramın meslek haline geldiğini belirtir.

küzetşi (XX-344)	“bekçi”
temirşi (XX-337)	"demirci"
yazuvşısı (XI-103)	"yazar"
kazanşısı(XX-182)	"ahçı"
işşi (XVII-120)	"işçi"
éginşısı (XI-70)	"çiftçi"
tükenşısı (XIV-55)	"dükkançısı"
koyşısı(VII-39)	"çoban"

Kök ya da gövdedeki kavramın sürekli olarak meydana geldiğini gösteren, alışkanlık ve davranış bildiren sıfatlar yapar.

yolavşı (XX-361)	"yolcu"
yalganşı (NR-460)	"yalancı"
yardamşı (NR-468)	"yardımcı"

Getirildiği ismin ifade ettiği şeyi seven ve ona taraftar anlamları veren isim ve sıfatlar türetir.

Leninşi (XVII-51)	"Leninci"
-------------------	-----------

-şık/-şik, -şak/-şek

Küçültme ekidir. Kelimeye küçültme, azlık,sevgi, şefkat, acıma anlamları katmak üzere ad soylu sözcüklere getirilir. Türkiye Türkçesi'ndeki -cık/-cik ekinin karşılığıdır.

bebeşik (NR-75)	"bebekcik"
kapşık (NR-146)	"torbacık"
kelinşek(NR-159)	"gelin"
kızşık (NR-510)	"kızcağız"
oyınşık(NR-243)	"oyuncak"
töbeşik (NR-359)	"tepecik"

-çık/-çik

İsimlerden genellikle küçültme bildiren isimler türetir. Türkiye Türkçesi'ndeki -cık/-cik ekinin karşılığıdır.

Muslimçik (XIII-80)	"Müslümcük"
Lifçik (XIII-143)	"Lifçik"

-lav/-lev

Genellikle görev bakımından yer gösteren adlar türetir.

kışlav (NR-203)

“kışlak”

kumlav (NR-187)

“kumluk, kumlu”

-ker

Kök veya gövdedeki kavrama sahip olunduğunu bildiren sıfatlar türetir.

namısker (XX-335)

“namuslu”

-das/ -des

Aynı özelliklere sahip veya bağlı olma, beraberlik durumu gösterir. Ad soylu sözcüklerin kök anlamında ortaklık, eşitlik belirten adlar yapar.

imildes (XVIII-85)

“kardeş”

yoldas (I-43)

“yoldaş”

karındas (XIII-126)

“kardeş”

avıldas (VI-57)

“hemşehri”

-şa/-şe

Millet ve boy adlarına gelerek dil adları türetir.

Nogayşa (NR-237)

"Nogayca"

Orışşa(NR-252)

"Rusça"

Kumıkşa (NR-187)

"Kumukca"

Karaşayşa (NR-149)

"Karaçayca"

-y

Ad köküne gelerek kökteki kavrama bağlı ad soylu kelimeler üretir veya anlamı pekiştirir.

abay (NR-17) "anne"
agay (XI-79) "amca"

-lı/-li

Ad soylu sözcüklere gelerek kök veya gövdedeki kavrama sahip olduğunu bildiren sıfatlar yapar. Örnekleri çoktur.

akıllı (XIII-180) "akıllı"
arbalı (XII-25) "arabalı"
bilimli (XII-31) "bilimli"
borışlı (II-107) "borçlu"
boylı (XI-125) "boylu"
esaplı (XX-122) "hesaplı"
kuvatlı (XI-180) "kuvvetli"
küşli (V-13) "güçlü"
yashı (XI-208) "yaşlı"

İkilemeler kurar.

türli türli (XVIII-33) "türlü türlü"
agalı inili (XII-244) "analı babalı"

-şıl/-şil

İsim soylu sözcüklerin kök anlamına azlık, benzerlik kavramları katan ad ya da sıfat kurar.

akşıl (NR-34) "akça, beyazımsı"
kökşil (NR-178) "mavimsi"
sözşil (NR-306) "geveze"

-ger

Kökteki anlama sahip olduğunu bildiren sıfatlar yapar. Örnekleri azdır.

sözger (XX-275) "geveze"

-ka; -ge

Sadece birkaç kelimedede görülen isimden isim yapma ekidir.

başka (III-56) "başka"

özge (NR-255) "başka"

-lık/-lik

Bir yere, nesneye mensubiyet, aitlik ve nesnenin varlığını yahut çokluğunu bildiren isimler türetir. Soyut ve somut alet, yer isimleri yapar. Nogay Türkçesi'nin en işlek ekidir.

İsim, sıfat kök ve gövdesine gelerek soyut ad kurar.

abaylık (NR-17)	"dikkatlilik"
aşlık (XII-10)	"açlık"
betirlik (XVI-79)	"kahramanlık"
biyiklik (NR-80)	"büyüklük"
doslık (IX-12)	"dostluk"
iyilik (XIII-165)	"iyilik"
yalgızlık (VI-70)	"yalnızlık"
yarlılık (XII-10)	"fakirlik"

İsim kök veya gövdesine gelerek üveylik anlamı verir.

agavlık (XII-288) "amcalık"

analık (NR-42) "analık"

atalık (XVIII-86)	"babalık"
kardaşlık (XII-278)	"kardeşlik"

Somut adlara gelerek yer adı bildiren sözcükler yapar.

agaşlık (VII-114)	"ağaçlık"
kumluk (NR-187)	"kumluk"
şöplük (NR-416)	"çöplük"
taşlık (NR-339)	"taşlık"

Renk bildiren ada gelerek o rengin yaygın olarak bulunduğunu bildiren sözcükler oluşturur.

aklık (NR-33)	"aklık"
kızılık (NR-197)	"kızılık"
sarılık (NR-289)	"sarılık"

İsim kök veya gövdesine gelerek alet isimleri yapar.

başlık (NR-73)	"başlık"
közlük (NR-177)	"gözlük"
sözlük (NR-306)	"sözlük"

Sayı adlarına gelerek o sayının toplu olarak bulunduğunu gösterir.

beşlik (NR-79)	"beşlik"
toguzluk (NR-354)	"dokuzluk"
yuzluk (NR-446)	"yüzlük"

Getirildiği ismin ifade ettiği şeyi seven ona taraftar anlamı veren isim ve sıfatlar türetir.

halklık (NR-396)	"halklık, millî"
hozyaystvolık (XVII-127)	"ekonomik"

politikalık (XVII-3) "politik"

Kök ya da gövdedeki anlama bağlı olarak ölçü bildiren sözcükler kurar.

aylık (NR-30) "aylık"
 dayımlık (V-77) "daimî"
 künlik (NR-194) "günlük"
 litrlik (NR-207) "litrelik"
 yüzyıllık (XVIII-2) "yüzyıllık, asırlık"

Kendisinden sonra gelen isimleri niteleyerek sıfat tamlamaları oluştururlar.

kışlık börk (NR-514) "kışlık börk"
 kışlık zaman (XII-94) "kışlık zaman"
 köyleklik kumaş (NR-514) "gömlekklik kumaş"
 yazlık iyis (V-112) "yazlık meyve"

-av/-ev

Topluluk sayı isimleri yapar.

birev "bir"
 besev (NR-78) "beş"
 onav (NR-246) "on"

-lap/-lep

Üleştirme bildiren sayı sıfatları türetir.

onlap (NR-246) "onar"
 togızlap (NR-354) "dokuzar"
 beserlep (NR-78) "beşer"
 ékiserlep (NR-432) "ikişer"

-nşı/ -nşi

Sıra sayı sıfatları türetir.

birinşi (VII-28)	"birinci"
ékinşi (XI-56)	"ikinci"
üşinşi (XIII-115)	"üçüncü"
onınşı (XVII-71)	"onuncu"

-sız/-siz

İsimlere gelerek o ismin ifade ettiği nesnenin yokluğunu veya çok az olduğunu bildiren olumsuz sıfatlar yapar. Örnekleri çoktur.

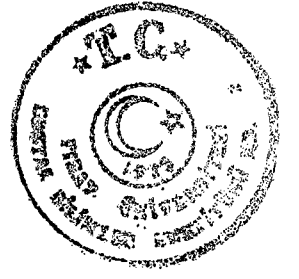
akşasız (XX-98)	"akçesiz"
iesiz (XII-167)	"sahipsiz"
namıssız (I-73)	"namussuz"
ogırsız (XVI-15)	"uğursuz"
orınsız (XI-150)	"yersiz"
oysız (IX-2)	"düşüncesiz"
paydasız (XI-142)	"faydasız"
suvsız (XV-80)	"susuz"
yansız (IX-75)	"cansız"

-şan/-şen

Kişinin bir işe uygunluğunu, yatkınlığını gösteren sıfatlar türetir.

aşuvşan (NR-55)	"hiddetli, öfkeli"
sözşen (NR-306)	"geveze"

Şahsın isim tabanında ifade edilen nesneye veya özelliğe sahip olduğunu gösteren zarf fonksiyonunda isimler türetir.

köylekşen (NR-177) “gömelekli halde”

-gı/-gi, -kı/-ki

kıskı (NR-203) “kışlık”

küzgi (NR-191) “güzlük”

tömengi (NR-361) “aşağılık”

Genellikle sıfat köklerine gelerek yeni isimler kuran diğer isimden isim yapma ekleri şunlardır:

-ıldı/-ildi

Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder. Örnekleri oldukça azdır.

kök “mavi” kögildiy (NR-176) “mavimsi”

-ılcır/-ilcir

ak “ak” agılcır (NR-26) “beyazımsı”

-ıldım/-ildim

kök “mavi” kögildim(NR-176) “mavimsi”

-gılt/-gilt

kızıl kızgılt (NR-197) “kızılımsı”

sarıg sargılt (NR-288) “sarımsı”

-şıl/-şil

ak akşıl(NR-34) “beyazımsı”

-goşkı

kara karagoşkı (NR-148)

“siyahımsı, boz”

-sımal

Anlama azlık katan bir ektir.

biyiksimal (NR-514) "yüksekçe, yükselti"

arıksimal (XIV-76) "hafif temiz"

kaygısimal (VIII-84) "kaygılı"

-gana/-gene, -kana/-kene

kişig "küçük" kiş(ik)kene>kişkene (NR-514) "küçükce"

-duruk/-dürük

mayındırık (NR-225) "boyunduruk, tasma"

2.1. 2. Fiilden isim yapan ekler

-ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe

Fiil tabanlarına gelerek somut anlamlı kalıcı nesne isimleri yapar.

bölme (VI-141) "bölme, oda"

köşpe (XII-71) "göçebe"

süzbe (NR-314) "süzgeç"

yazba (XVIII-94) "el yazması"

-n

Fiilin ifade ettiği anlamda yapılanı veya olanı bildiren isimler türetir.

égın (XII-249)	“ekin, buğday”
kelin (XX-87)	“gelin”
yıyın (XVIII-124)	“toplantı”

-ıř

Dönüşlü fiil gövdelerine gelerek aşırılık bildiren isimler türetir.

korkınış (NR-173)	“korkunç”
-------------------	-----------

-ım/-im, -m

Fiil kök ve gövdelerinin ifade ettiği anlamda yapılanı, olanı bildiren isimler yapar.

ölüm (XI-29)	“ölüm”
söylem (NR- 307)	“nutuk, konuşma”
bilim (XIV-5)	“bilim”
körüm (V-133)	“örnek”
kiyim (VII-50)	“giyim”

Ölçü bildiren isimler yapar.

bölüm (NR-86)	“bölüm, bölme”
tilim (NR-351)	“dilim”
şakırım (XV-18)	“verst, kilo, metre”

-m tıpkı bir ön ek gibi m’li ikileme kurmada kullanılır.

sokır mokır (NR-302)	“kör mör”
köylek möylek (NR-177)	“gömlek mömlek”

-ak/-ek, -k

Fiilin ifade ettiği harekete uygun özellikte mekan isimleri yapar.

otlak (I-21)	“otlak”
yaylak (XII-72)	“yaylak”

Fiilin gösterdiği hareketin sonucu olan isim ve sıfatlar türetir.

konak (II-131)	“misafir”
kurık (NR-139)	“sırık”
ölik (XIII-50)	“ceset”
tilek (XII-124)	“dilek”
uzak (II-109)	“uzak”

Fiilin etkisinde kalan çeşitli nesne isimleri türetir.

tekerlek (XIII-48)	“tekerlek”
pışak (XV-107)	“bıçak”
-dık/-dik, -tık/-tik	

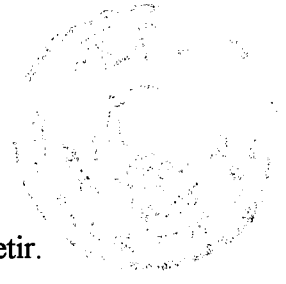
Aşlında sıfat fiil eki olmasına rağmen aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi isimden isim yapma eki olarak da kullanılır. Örnekleri çok azdır.

kaldık (NR-141)	“miras, yadigâr”
-----------------	------------------

-s

Fiil tabanına gelerek hareket isimleri yapar.

urıs (XVII-11)	“savaş, döğüş”
yuris (NR-451)	“yürüyüş”

-gış/-giş, -vış/-viş, -kış/-kiş

Fiilde belirtilen hareketin yapılmasını sağlayan nesne isimleri türetir.

aşkış (XIII-6)	“anahtar”
baskış (NR-73)	“merdiven”
kırış (NR-201)	“balta”
oltırış (XI-186)	“sandalye”
sıprış (NR-322)	“süpürge”
tırnavış (NR-375)	“tırmık”

-gın/-gin, -kın/-kin

Genellikle tek heceli fiillere gelir. Fiilin ifade ettiği gibi yapını ve yapılığını bildiren isim ve sıfatlar türetir.

azgın (NR-28)	“azgın”
kaşkın (NR-156)	“kaçak, firari”
tutkın (NR-366)	“esir, tutsak”
uşkın (NR-385)	“kavalcım, parıltı”

-gır/-gir, -kır/-kir

Fiillerde belirtilen hareketin yapılmasını sağlayan nesne isimleri türetir.

kazgır (XX-230)	“kürek”
kepkir (NR-161)	“kevgir”

Fiil köküne uygun sıfatlar türetir.

algır (NR-515)	“hilekâr”
sezgir (NR-515)	“hassas”
ötkir (XI-134)	“keskin”

-uv/-üv

Fiillerde belirtilen hareketlerden isimler yapar.

satuv (NR-290)	“satış”
külöv (VIII-64)	“kahkaha”

-mak/-mek, -bak/-bek, -pak/-pek

Tüm fiil tabanlarına gelerek o fiillerin isimlerini yapar.

batpak (NR-73)	“bataklık”
sokpak (VII-91)	“yol, patika”
oymak (NR-242)	“yüzük”
ilmek (NR-119)	“askı”

-gak/-gek

Bazı fiil kök ve gövdelerine gelerek fiillerin bildirdiği harekete uygun özellik taşıyan çeşitli nesnelere karşılar.

ilgek (NR-119)	“tığ, çengel, olta”
pisgek (NR-268)	“bulamaç, çalkama”

-av/-ev, -v

Fiil tabanlarına gelerek o fiillerin isimlerini yapar.

sorav (XII-119)	“soru”
söylev (XII-137)	“konuşma, söylev”
saklav (XIII-174)	“koruyucu, bekçi”
añlav (IV-143)	“zeki, anlayışlı”

-şak/-şek, -sak/-sek

Fiilin ifade ettiği harekete uygun özellik bildiren sıfatlar türetir.

erinşek (XX-151)	“tembel”
kızganşak (NR-197)	“kıskanç”
maktanşak (NR-212)	“övüngen”
emşek (VII-18)	“meme”

-gış/-giş, -kış/-kiş

küldirgiş (NR-192)	“gülünç”
yırtkış (NR-129)	“yırtıcı”
bezdirgiş (II-120)	“can sıkıcı”

-gın/-gin , -kın/-kin

Fiil tabanına uygun sıfatlar yapar.

ötkin (NR-514)	“bitişik”
kızgın (NR-197)	“kızgın”

-ak/-ek

Fiil tabanına uygun sıfatlar yapar.

korkak (XX-107)	“korkak”
ürkek (XX-45)	“ürkek”

-k/-k

Fiil tabanına uygun sıfatlar yapar.

aşık (XIII-415)	“açık”
buzık (NR-89)	“bozuk”
şirik (NR-413)	“çürük”

-in/-in

yasırın (NR-472)	“gizli”
------------------	---------

-kay/-key

urlakay (NR-383)	“hırsız”
tislekey (NR-353)	“dişlek”

-dık/-dik, -tık/-tik

taslandık (NR-339)	“bırakılmış, terkedilmiş”
yıyıntık (XVIII-231)	“kitap, dergi”

-vık/-vik

dirildevik (NR-515)	“titrek”
bakıravık (NR-515)	“gürültücü, şamatacı”

-ınkı/-inki

sozınkı (NR-301)	“tekdüze, yeknesak”
basınkı (NR-73)	“boğuk”

2.1.3. İyelik ekleri⁹

1. Şahıs teklik: -m

⁹ Şeref Yılmaz, *İyelik Ekinin Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi'ndeki Şekilleri ve Kullanımları*, **Türk Dili**, S.543 (Mart 1997), s.285-288.

anam (II-102)	"anam"
atım (II-106)	"atım"
tilim (I-78)	"dilim"
yaşavım (II-109)	"yaşamım"
yureğim (I-4)	"yüreğim"

2. Şahıs teklik: -ñ

atñ (X-82)	"adın"
bavırñ (III-18)	"bağrın"
mezarñ (I-92)	"mezarın"
sıpatñ (I-6)	"sıfatın"
şagñ (II-47)	"çağın"

3. Şahıs teklik: -ı/-i , -sı/-si

başşısı (XI-73)	"başcısı"
ereketi (XII-8)	"hareketi"
küşü (I-41)	"gücü"
yılları (XIV-74)	"yılları"

1. Şahıs çokluk : -mız/-miz

avıldasımız (XVI-83)	"hemşerimiz"
konagımız (II-220)	"misafirimiz"
halkımız (XI-131)	"halkımız"
babalarımız (XIII-150)	"babalarımız"

2. Şahıs çokluk : -ñız/-ñiz

zamanñız (II-88)	"zamanınız"
sözñiz (X-58)	"sözünüz"

kıyınıfız (XI-81)	"eziyetiniz"
asıfız (XI-200)	"yemeğiniz"

3. Şahıs çokluk : -ı/-i, -sı/-si, leri

antları (I-51)	"sözleri"
avızları (XI-24)	"ağızları"
ataları (IV-135)	"ataları"
balası (VI-87)	"yavrusu"
bası (VI-141)	"başı"

2.1.4- İsim çekimi (Hal ekleri)

Cümle içinde isimleri başka kelimelerle olan ilişkilerine göre çeşitli hallere sokan eklerdir. Nogay Türkçesi'ndeki isim çekim ekleri şunlardır:

a- Yalın hal (nominative)

İsimlerin her hangi bir çekim eki almadan kullanılmasıdır. Yani eksizdir. Yalın hal esas olarak cümlenin öznesidir.

akıl (I-41)	"akıl"
at (I-68)	"at"
keşe (II-19)	"gece"
köz (II-57)	"göz"
üy (II-134)	"ev"

b- İlgı hali (genitive)

Eklendiği isim ile başka bir isim arasında ilgi bağı kurar. Genellikle belirtili isim tamlaması yapar. İlgı hali kimin, neyin, nerenin sorularından birine cevap verir.

Ünlü harfle ve sedalı sessizlerle biten köklerden sonra : -dın/-dın .

anadıñ (X-175)	"ananın"
dünyadıñ (X-149)	"dünyanın"
kıskayaklıdıñ (XIII-111)	"kadının"
terezediñ (VI-71)	"pencerenin"
üydüñ (VI-76)	"evin"

Nazal geniz sesleriyle (-m, -n, ñ) biten köklerden sonra: -nıñ/-niñ

divannıñ (VI-18)	"divanın"
edemniñ (XI-2)	"insanın"
kimniñ (XII-57)	"kimin"
künniñ (X-153)	"günün"
oylarımniñ (I-3)	"düşüncelerimin"

Sedasız sessizlerden sonra biten köklerden sonra: -tıñ/-tiñ

istiñ (VII-168)	"işin"
karttıñ (XIII-29)	"yaşlının"
komitettiñ (XVI-110)	"komitenin"
tabiattıñ (V-131)	"tabiatın"
yastıñ (XV-87)	"gencin"

1. ve 2. tekil şahıs iyelik ekinden sonra -nıñ/-niñ

dosımniñ (VII-115)	"dostumun"
kızınıñ (XV-94)	"kızının"
kulağınıñ (V-68)	"kulağının"
şaşlarımniñ (II-6)	"saçlarımın"
terezemniñ (X-30)	"penceremin"

1. ve 2. çoğul şahıs iyelik eklerinden sonra -dıñ/-diñ

atañızdıñ (XIII-296)	"atanızın"
----------------------	------------

avılıımızdıñ (XIV-73)	"köyümüzün"
babalarımızdıñ (XVIII-179)	"babalarımızın"
halkımızdıñ (XV-4)	"halkımızın"
magnitofonımızdıñ (XIII-70)	"mikrofonunuzun"

3. tekil ve çoğul şahıs iyelik eklerinden sonra -nıñ/-niñ

ayaklarınñ (II-28)	"ayaklarının"
inileriniñ (XII-271)	"kardeşlerinin"
köñiliniñ (XIII-171)	"gönülünün"
köziniñ (XII-237)	"gözünün"
közleriniñ (X-77)	"gözlerinin"

c-Yükleme hali (accuzative)

Bu ekle isim soylu sözcükler belirtme durumuna girer. Cümle içerisinde o ismi cümlenin nesnesi yapıp belirtili nesneyi oluşturur. İlgı hali kimin, neyin, nerenin sorularından birine cevap verir.

Ünlü harfle ve sedalı sessizlerle biten köklerden sonra : -dı/-di

yılduzdı (VII-55)	"yıldızı"
baktıdı (V-1)	"talihi"
tildi (I-24)	"dili"
buzdı (VII-29)	"buzu"
yırlardı (IV-149)	"türküleri"

Nazal geniz sesleriyle (-m,-n,-ñ) biten köklerden sonra : -dı/-di

undı (XV-113)	"unu"
zamandı (VIII-44)	"zamanı"
mıñdı (XII-31)	"bini"
yanıñdı (VII-70)	"canını"
magnitofondı (XIII-119)	"mikrofonu"

Sedasız sessizlerle biten köklerden sonra : -tı/-ti

emşekti (VII-18)	"memeyi"
meyitti (XIII-27)	"ölüyü"
bereketti (VI-37)	"bereketi"
attı (I-141)	"atı"
dostı (XII-54)	"dostu"

1. ve 2. çoğul şahıs iyelik ekinden sonra: -dı/-di

anañızdı (XIII-62)	"ananızı"
asıñızdı (XI-200)	"aşınızı"
malımızdı (XII-219)	"malımızı"
halkımızdı (XI-131)	"halkımızı"
avıllarımızdı (XII-220)	"köylerimizi"

3. tekil ve çoğul şahıs iyelik ekinden sonra: ñ

mıyığın (XII-159)	"bıyığını"
basın (II-78)	"başını"
kuyrığın (XIII-227)	"kuyruğunu"
toyların (I-73)	"düğünlerini"
yigitliğin (I-77)	"yiğitliğini"

d. Yönelme hali (dative)

Eşyanın iş, hal ve hareketin yönünü, öznenin nesneyle olan ilişkisini, zaman, miktar, sebep ve nisbeti bildirir. Yönelme halindeki isimler tümleç, zarf ve yüklem görevinde bulunurlar. Türk lehçelerinde görülen çeşitli yönelme hali ekleri -ga unsurunun varyantlarından ibaretken günümüz Yakut Türkçesi'nde yirmi varyantı vardır¹⁰.

¹⁰ Ferhat Zeynalov, A.g.e., s.85.

Ünlü harfle ve sedalı sessizlerle biten köklerden sonra: -ga/-ge

eskerge (XV-113)	"askere"
kitaplarga (VI-48)	"kitaplara"
üyge (II-55)	"eve"
yerge (II-79)	"yere"

Nazal geniz sesleriyle (-m,-n,-ñ) biten köklerden sonra: -ga/-ge

insanga (I-82)	"insana"
yardamga (VII-102)	"yardıma"
edemge (VI-150)	"insana"
divanga (VI-38)	"divana"

Sedasız sessizlerle biten köklerden sonra: -ka/-ke

terekke (V-50)	"ağaca"
tögerekke (III-21)	"etrafına"
sogıska (IV-12)	"savaşa"
otlakka (III-21)	"otlağa"
doska (IV-7)	"dosta"

1. ve 2. tekil şahıs iyelik ekinden sonra: -a/-e

közlerime (III-68)	"gözlerime"
ésime (V-83)	"hatırıma"
namısıña (VI-124)	"namusuna"
kulağıña (II-70)	"kulağına"
kasıña (I-31)	"önüne"

1. ve 2. çoğul şahıs iyelik ekinden sonra : -ga/-ge

oylarımızga (XIII-405)	"düşüncelerimize"
------------------------	-------------------

uvılıñızga (XIII-393)	"oğlunuza"
tilimizge (XVIII-238)	"dilimize"
ésimizge (XVII-83)	"hatırımıza"

3. tekil ve çoğul şahıs iyelik ekinden sonra: -na/-ne

konaklarına (XI-141)	"misafirlerine"
avızlarına (XI-24)	"ağızlarına"
inilerine (XII-92)	"kardeşlerine"
tizlerine (XIII-312)	"dizlerine "
ereketlerine (XI-137)	"hareketlerine"

e. Bulunma hali (locative)

İş, hal ve hareket ile eşyanın yerini ve zamanı bildirir. Bulunma halindeki kelimeler cümlede genellikle yüklem, zaman zaman da zarf ve tümleç olurlar.

Ünlü harfle ve sedalı sessizlerle biten köklerden sonra : -da/-de

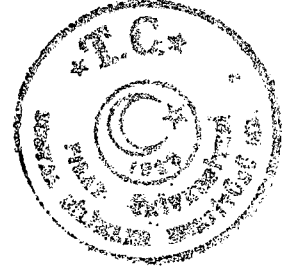
dunüyada (VII-60)	"dünyada"
tilde (I-121)	"dilde"
elde (XII-12)	"ülkede"
kıskayaklıda (XIII-108)	"kadında"

Nazal geniz sesleriyle (-m, -n, -ñ)biten köklerden sonra: -da/-de

Kırımıda (XII-145)	"Kırımıda"
zamanda (II-115)	"zamanda"
sonda (IV-32)	"sonda"
maydanda (IV-35)	"meydanda"

Sedasız sessizlerle biten köklerden sonra: -ta/-te

sogısta (III-162)	"savaşta"
-------------------	-----------

avlakta (II-72)	"köyde"
otlakta (VII-36)	"otlakta"
şakta (IV-145)	"çağda"

1. ve 2. tekil şahıs iyelik ekinden sonra: -da/-de

uykımda (V-9)	"uykumda"
tüsimde (V-8)	"düşümde"
başımında (III-85)	"başımında"
ésimde (III-58)	"hatırımında"
kaslarında (IV-13)	"önlerinde"

1. ve 2. çoğul şahıs iyelik ekinden sonra: -da/-de

yurtımızda (XV-101)	"yurdumuzda"
kasımızda (XI-75)	"önümüzde"
sözümüzde (XVIII-246)	"sözümüzde"
söziñizde (XI-158)	"sözünüzde"

3. tekil ve çoğul şahıs iyelik ekinden sonra : -nda/-nde

kolında (VI-168)	"elinde"
yasavında (IX-21)	"yaşamında"
közinde (VI-17)	"gözünde"
yüreginde (I-68)	"yüreginde"

f. Ayrılma hali (ablative)

İş ve hareketin başlangıcını, çıkış noktasını, vaktini ve sebebini bildirir. Nesneden uzaklaşma ve istikamet anlamını taşır. Ayrılma hali cümlede genellikle yer tümleci görevini yüklenir.

Ünlü harfle ve sedalı sessizlerle biten köklerden sonra : -dan/-den

terezeden (VII-128)	"pencereden"
kaznalardan (I-38)	"hazinelerden"
añsızdan (VI-167)	"ansızdan"
şölden (II-108)	"çölden"
koñsıdan (V-70)	"komşudan"

Nazal geniz sesleriyle (-m, -n, -ñ) biten köklerden sonra : -nan/-nen

tükennen (XIII-118)	"dükkandan"
yunnen (VII-51)	"yünden"
hatınnan (I-105)	"hatundan"
insannan (I-55)	"insandan"
Kırmnan (XVI-101)	"Kırından"

Sedasız sessizlerle biten köklerden sonra : -tan/-ten

ökimetten (I-38)	"hükümetten"
aşlıktan (XII-10)	"açlıktan"
tüsten (III-33)	"düşten"
emşekten (XVIII-89)	"memeden"
yurekten (II-230)	"yürekten"

1. ve 2. tekil şahıs iyelik ekinden sonra: -nan/-nen

üstifninen (III-55)	"üstünden"
yasavınnan (VIII-13)	"yaşamından"
barmagınnan (XIII-212)	"parmağından"
işninen (XIII-415)	"içinden"
moynınnan (VI-169)	"boynundan"

1. ve 2. çoğul şahıs iyelik ekinden sonra : -dan/-den

ızımızdan (XIII-42)	"izimizden"
---------------------	-------------

akılmızdan (XIII-177)	"akılmızdan"
berimizden (XIII-176)	"tümümüzden "
birimizden (XVII-81)	"birimizden"

3. tekil ve çoğul şahıs iyelik ekinden sonra: -nnan/ -nnen

kasınnan (VI-98)	"önünden"
avızınnan (XI-135)	"ağızından"
sıntasınnan (I-56)	"heykelinden"
uykınnan (X-154)	"uykusundan"
ökımetinnen (XV-110)	"hükümetinden"

g. Vasıta hali (instrümental)

İsmin belirttiği nesnenin vasıta olarak kullanıldığını, fiile vasıta olduğunu belirtmek için kullanılan haldir. Eski ve Orta Türkçe'de +ln/ +un ekiyle karşılanan bu hal Nogay Türkçesi'nde şu eklerle karşılanır:

-ñ, -ıla/-ile, -nan/-nen, -lan, -man/-men, -pan/-pen, -ban/-ben

sabın man yuvsañ (XX-25)	"sabunla yıkasan"
bir şeşekıy men (XX-112)	"bir çiçekle"
zor man yarab bolmas (XX-366)	"zorla güzellik olmaz"
bulıt pan kaplıansa (XII-96)	"bulutla kaplıansa"
kalın mıyığı man (XII-103)	"kalın bıyığıyla"
sovhoz ban dogovor (XVII-137)	"devlet çiftliği ile anlaşma"

2.1.5. Çokluk eki

İsim soylu sözcüklerde çoğul kavramı -lar/-ler eki ile yapılır.

sıyırlar (I-35)	"inekler"
kazınalar (I-38)	"hazıneler"

yollar (I-70)	"yollar"
namıssızlar (I-73)	"namussuzlar"
doslar (I-87)	"dostlar"
edemler (I-76)	"insanlar"

2.1.6. Aitlik eki

İsimlerden zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapan, bulunma, bağlılık ve aitlik görevleri taşıyan bir ektir. Nogay Türkçesi'nde aitlik eki -kı/-ki, -gı/-gi eki ile karşılanır.

şöldegi (XI-169)	"çöldeki"
tögerektegi (XIII-21)	"etraftaki"
tenizdegi (XII-295)	"denizdeki"
işindegi (II-189)	"içindeki"
tepşeklerdegi (XIII-120)	"tepsilerdeki"
alıstagı (IV-90)	"uzaktaki"

Yer ve zaman isimlerine gelerek ona aitliği bildiren sıfatlar türetir.

kıskı (NR-203)	"kışlık"
buringı (NR-79)	"önceki"

Ekin bulunma ve ilgi hali ekleriyle kullanılışı da yaygındır.

aldındagı (XI-62)	"öndeki"
alıstagı (IV-90)	"uzaktaki"
siziñki (NR-296)	"sizinki"
sizdegi (NR-296)	"sizdeki"
stoldagı (XIII-120)	"masadaki"

Nogay Türkçesi'nde, Türkiye Türkçesi'ndeki "ki" nin anlamını veren diğer ekler ise şunlardır¹¹:

da, -şı/-şi, -şa/-şe, -tap

saldım da (XIX-75)	"bıraktım ki"
kelşi (X-165)	"gel ki"
tap solay (XI-158)	"şöyledir ki"
turmaydışa (XVII-106)	"durmazdı ki"
sizinşe (NR-296)	"sizinki"

2.1.7. Soru eki

Nogay Türkçesi'nde soru anlamı veren ek -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe'dir. Bu ek ilgili olduğu kelimedenden ayrı yazılır.

yas pa (XIV-397)	"genç mi"
söylestik pe (XIII-392)	"anlaştık mı"
tuvıl ma (XI-157)	"değil mi"
ésiñde me (XI-32)	"hatırında mı"

2.1.8. Benzerlik eki

İsimlerde ve isim soylu kelimelerde benzerlik derecesi gösteren ektir. Eki -day/-dey'dir. Nogay Türkçesi'nde çok sık kullanılır.

şöldey (XIII-172)	"çöl gibi"
betirdey (V-14)	"kahraman gibi"
buzday (IX-91)	"buz gibi"
edemlerdey (XIII-232)	"insanlar gibi"
atañızday (XIII-296)	"atanız gibi"
zemzemdey (VII-19)	"zemzem gibi"

¹¹ N.A.Baskakov, *Nogayski...*, s.294.

2.1.9. Eşitlik eki (ekvatif)

Eşitlik, gibilik, görelilik, kadarlık gibi fonksiyonlarıyla isimlere gelirler ve bunları diğer bir isme veya fiile bağlarlar¹². Nogay Türkçesi'nde isimlerde ve isim soylu kelimelerde eşitlik derecesi gösteren ek -şa/-şe'dir.

ömirinşe (IX-20)	"ömrünce"
menşe (IX-45)	"bence"
boyınşa (IX-50)	"boyunca"

2.1.10. Sayı isimleri

a- Asıl sayı isimleri

bir (I-81)	"bir"	yırma (XVI-31)	"yirmi"
éki (II-76)	"iki"	otız (XII-20)	"otuz"
üş (VI-3)	"üç"	kırk (IV-9)	"kırk"
dört (XII-9)	"dört"	élli (XVIII-155)	"elli"
bes (XIII-141)	"beş"	alpıs (XV-77)	"altmış"
altı (XIII-381)	"altı"	yetpis (XIII-343)	"yetmiş"
yeti (IX-64)	"yedi"	seksen (NR-293)	"seksen"
segiz (XX-341)	"sekiz"	toksan (NR-355)	"doksan"
togız (XVI-2)	"dokuz"	yuz (III-105)	"yüz"
on (IV-4)	"on"	mıñ (VII-49)	"bin"

b- Sıra sayı isimleri

-nşı/-nşi, -ınşı/-inşi ekleriyle yapılır.

birinşı (II-28)	"birinci"
onınşı (XVII-71)	"onuncu"

¹² Vedat Uygur, *Eşitlik Eki ve Eşitlik Grubu Üzerine*, *Türk Dili*, S.546 (Haziran 1997), s.547. Ekin diğer fonksiyonları için bkz. Zeynep Korkmaz, *Türk Dilinde -ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme*, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Ankara 1995, s.12-84.

yırmanşı (XVI-2)	"yirminci"
yırma birinşi (XVI-31)	"yirmi birinci"

c-Üleştirme sayı isimleri

-ar/-er , -sar/-ser, -lap/-lep, -arlap/-arlep eklerinin yardımıyla yapılır.

onlap (XI-123)	"onar"
segizlep (NR-292)	"sekizer"

d-Kesir sayı isimleri

altıdan bir (NR-518)	"altıda bir"
yuzden bes (NR-518)	"yüzde beş"
dörtte tam (IX-89)	"dörtte dört"
yarım (NR-469)	"yarım"
şerik (NR-410)	"çeyrek"

e-Topluluk sayı isimleri

Birden sekize kadar -av/-év ekleri ile yapılır. Sekiz sayısı da dahil olmak üzere bundan sonraki topluluk sayı isimleri -lık/-lik ekleri ile yapılır.

birév (I-118)	"beraber"
ekev (XI-24)	"ikisi birlikte"
segizlik (NR-292)	"sekizi birlikte"

2.2.0. Sıfat

Sıfatlar tek başlarına birer isim olan kelimelerdir. Her sıfat aynı zamanda bir isimdir. Ancak cümle içerisinde kendilerinden sonra gelen bir ismi nitelediklerinde sıfat vazifesini üstlenirler.

Sıfatları işaret, niteleme, sayı, soru ve belirsizlik olmak üzere beş grupta inceleyebiliriz.

2.2.1. İşaret sıfatları

Somut ve soyut varlıklarla türlü nesne ve kavramları yer, zaman ve tasavvurda uzaklığına göre belirten, işaret eden sıfatlardır. Bunlar yalnız başlarına işaret zamiri olan isimlerdir¹³.

bu dünya (I-21)	"bu dünya"
bu bölme (VI-6)	"bu oda"
bu hatın (I-106)	"bu hatun"
bu yaşav (I-53)	"bu yaşam"
bu ant (I-51)	"bu söz"
sol tūs (III-33)	"şu rüya"
sol terek (XI-62)	"şu ağaç"
sol zaman (V-115)	"şu zaman"
sol kız (VIII-31)	"şu kız"
sol dünya (XI-12)	"şu dünya"
ol muzey (IV-64)	"o müze"
ol kız (VIII-16)	"o kız"
ol yurek (VIII-140)	"o yürek"
ol zaman (III-98)	"o zaman"
ol bala (XIV-27)	"o çocuk"

2.2.2. Niteleme sıfatları

Varlıkları durum, biçim ve renk bakımlarından niteleyen sıfatlara denir. Kendilerinden sonra gelen isimleri nitelerler.

yigit at (II-106)	"yiğit at"
katı kıs (X-54)	"katı kıs"

¹³ Muharrem Ergin, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1993, s.235.

biyik kalın terek (V-50)	"büyük kalın ağaç"
kalın mıyık (XII-103)	"kalın bıyık"
uzun sakal (XII-104)	"uzun sakal"
yas kıskayaklı (XIII-108)	"genç kadın"
yas yigit (XI-151)	"genç yiğit"
kuvatlı bilekleri (XI-180)	"kuvvetli bilekli"

Renk isimleri de sıfat olarak kullanılır.

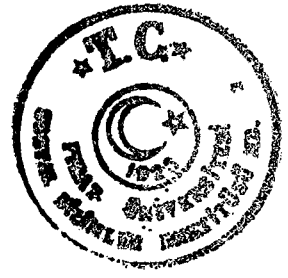
kara mısıık (XIII-97)	"kara kedi"
kara kus (X-52)	"kara kuş"
kara toprak (V-109)	"kara toprak"
ak tas (XI-167)	"ak taş"
yasıl vagon (XI-170)	"yeşil vagon"
yasıl bav (IX-80)	"yeşil bahçe"
kara bulut (VII-170)	"kara bulut"
kara kaşlı (XI-125)	"kara kaşlı"
kızıl bet (III-22)	"kızıl yüz"
kızıl kerbiş üy (XI-74)	"kızıl kerpiç ev"
kızıl yıldız (XVI-86)	"kızıl yıldız"
ak köylek (XI-180)	"ak gömlek"

Pekiştirilmiş renk isimleri de sıfat olarak kullanılır.

apak (XI-7)	"apak"
sapsarı (XI-187)	"sapsarı"

2.2.3. Sayı sıfatları

Varlıkları miktar, sıra, üleştirme, birliktelik bakımlarından belirten sıfatlardır. Sayı sıfatları, sıra sayı, üleştirme sayı, kesir sayı, topluluk sayı sıfatı olmak üzere beş grupta incelenir.

a- Asıl sayı sıfatları

Nesnelerin sayısını gösteren sıfatlardır.

bir kün (XIII-100)	"bir gün"
altı inisi (XIII-381)	"altı kardeşi"
éki kol (II-76)	"iki kol"
on éki edem (XVI-15)	"on iki adam"

b- Sıra sayı sıfatları

Sayı adlarından kurulan ve sıra kavramı bildiren sıfatlardır.

onınşı klas (XVII-72)	"onuncu sınıf"
birinşi kere (II-28)	"birinci kere"
ontoguzınşı yıрманşı sene (XVI-2)	"on dokuzuncu, yirminci sene"
segizinci étac (VI-2)	"sekizinci kat"
birinşi sekretar (XI-102)	"birinci sekreter"

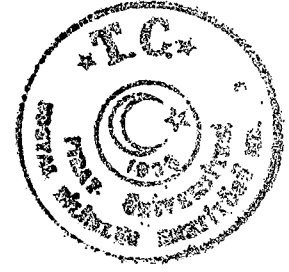
c-Üleştirme sayı sıfatları

İlgili olduğu nesneyi sayı bakımından paylaşırma, dağıtma, bölük bölük gösterme yönlerinden açıklayan sıfatlardır.

beser kün (NR-78)	"beşer gün"
onar takıyka (NR-246)	"onar dakika"
üşer kniga (NR-392)	"üçer kitap"
seksener yas (NR-293)	"seksener genç"
segizer bala (NR-292)	"sekizer çocuk"

d- Kesir sayı sıfatları

Nesnelerin sayıca bir parçasını belirten sıfatlardır.

dörtte tamı bos üy (IX-89)	"dörtte dördü boş ev"
yüzden bes (NR-518)	"yüzde beş"
altıdan bir (NR-518)	"altıda bir"

2.2.4. Soru sıfatları

İsimleri soru yoluyla niteleyen ve belirten kelimelerdir.

kaysı edem (XII-124)	"hangi adam"
kaysı yer (II-133)	"hangi yer"
kaysı oy (VIII-168)	"hangi düşünce"
kaysı til (II-131)	"hangi dil"
kayday kazna (I-108)	"nerede hazine"
kayday payda (XIII-321)	"nerede fayda"
kayday tavarıh (XIII-369)	"nerede tarih"
kayday zaman (XIV-79)	"nerede zaman"
kayda nesip (VI-148)	"nerede nasip"
kayda dos (IX-1)	"nerede dost"

2.2.5. Belirsizlik sıfatları

Şahısları, nesnelere ve diğer kavramları karşılayan isimleri sayı, miktar bakımından kabataslak belirten sıfatlardır.

köp zatlar (I-83)	"çok şeyler"
köp kün (X-96)	"çok gün"
köp yıllar (IX-35)	"çok yıllar"
köp yigitlik (XVII-28)	"çok yiğitlik"
az sıdıra (XVIII-181)	"az sıra"
az halk (IV-151)	"az halk"
az zaman (XI-88)	"az zaman"
biraz tuvar (XII-72)	"biraz davar"
biraz kün (XVI-53)	"biraz gün"

2.2.6. Sıfatların dereceleri

Nogay Türkçesi'nde sıfatların derecelenmesi ya ek ya da zarf yardımıyla yapılır¹⁴

1- Ek yardımıyla;

a- Fazlalık derecesi : Sıfat durumundaki söze -rak/-rek eklerinin getirilmesiyle "daha" anlamı verilir.

katırak (NR-515)

"daha sertçe"

b- Azlık derecesi : Sıfatlarda azlık ifadesi -gana/-gene, -kana/-kene, -kay/-key ekleri ile sağlanır.

kişkene (NR-515)

"küçücük"

azakay (NR-27)

"azıcık"

2- Zarf yardımıyla;

Asıl sıfatın önüne éñ, bek, daha gibi kuvvetlendirici bir zarfın getirilmesiyle oluşur.

éñ éšli (XIV-73)

"en yaşlı"

éñ nesipli (III-100)

"en nasipli"

éñ taza (IX-51)

"en taze"

éñ yumart(IX-52)

"en cömert"

én yigerli (XVI-96)

"en değerli"

bek tınık (VI-63)

"pek sessiz"

bek iygi (IV-50)

"pek iyi"

bek yaman (IX-177)

"pek kötü"

bek erüv (XIV-22)

"pek güzel"

¹⁴ N.A. Baskakov, Nogayskiy... , s.284.

2.2.7.Sıfatlarda pekiştirme

Asıl sıfatın ilk hecesinin sonuna -p ilave edilerek sıfatın başına getirilmesiyle yapılır.

apak (XI-7)	"apak"
sapsarı (XI-187)	"sapsarı"
yapyasıl (NR-516)	"yemyeşil"

2.3.0. Zarf

Fiilerin, sıfatların, sıfat fiillerin ve görev bakımından zarf niteliğindeki kelimelerin anlamlarını zaman, ölçü, niteleme, yer ve yön gibi çeşitli bakımlardan etkileyerek daha belirgin duruma getiren veya sınırlayan kelime türüdür¹⁵. Nogay Türkçesi'nde zarf sayısı oldukça sınırlıdır. Zarflar yer, zaman, tarz, miktar, olumsuzluk ve tasdik zarfları olmak üzere beşe ayrılır.

2.3.1.Yer zarfları

Fiilin gösterdiği oluş veya kılışın mekân içinde yerini ve yönünü belirten zarflardır.

keri (VIII-43)	"geri"
yuvık (XI-183)	"yakın"
alıs (I-130)	"azık"
tömen (V-62)	"aşağı"
armagan (XIII-387)	"ileri"
tuvra (XII-48)	"doğru"
karsı (V-113)	"karşı"
tıs (XIII-67)	"dış"
iş (XVIII-140)	"iç"
burın (XV-71)	"ileri"

¹⁵ Muharrem Ergin, A.g.e., s.374-378.

2.3.2. Tarz zarfları

Bir iş veya oluşun yapılış biçimini belirtmeye yarayan zarflardır. Bu zarflar hal, duru sebep, netice, beraberlik veya ayrılık ifade ederler.

yaman (IX-177)	"kötü"
şalt (XI-174)	"tez"
erüv (VIII-55)	"güzel"
iygi (IV-50)	"iyi"
tez (II-16)	"tez"
yalgız (I-93)	"yalnız"
az (NR-27)	"az"

2.3.3. Miktar zarfları

Bir sıfatta, bir oluş veya kılıfta azlık çokluk gösteren ne kadar, ne derece sorularını karşılayan miktar ve derece bildiren zarflardır.

az (IV-151)	"az"
köp (XI-200)	"çok"
üyken (III-28)	"büyük"
uvak (XIII-181)	"ufak"
siyrek (XIII-96)	"seyrek"
biraz (XIV-14)	"biraz"
éş (XI-68)	"hiç"

2.3.4. Zaman zarfları

Cümlede fiilin karşıladığı oluş ve kılışı zaman bakımından belirgin duruma getiren ve sınırlandıran zarflardır.

kece (XIX-36)	"gece"
kündiz (VI-53)	"gündüz"

kıs (X-60)	"kış"
yaz (V-121)	"yaz"
küz (XVII-105)	"güz"
erte (XX-152)	"önce"
éndigi (XVII-142)	"şimdiki"
aldın (VII-7)	"önce"
éndi (VI-138)	"şimdi"
dayım (III-138)	"daima"
sonıñda (XVIII-158)	"sonunda"
siyrek (XIII-96)	"seyrek"
evel (XVI-59)	"evvel"
értengi (III-12)	"önceki"
bügün (I-13)	"bugün"
soñıra (XVI-46)	"sonra"
soñ (III-33)	"son"
aldıngı (XI-46)	"önceki"

2.3.5. Olumsuzluk ve tasdik zarfları

élbette (XIII-136)	"elbette"
eşe (XIII-64)	"evet"
éş (XVII-169)	"hiç"
yok (I-63)	"yok"
onday (XII-119)	"öyle"
bunday (V-44)	"böyle"
durıs (XI-144)	"doğru"
belki (III-37)	"belki"

2.3.5. Pekiştirme zarfları

Önüne geldiği sıfat ve fiilin nitelik veya kılışını yoğunluğu bakımından kuvvetlendiren zarflardır.

éñ (XIII-343)	"en"
bek (VI-63)	"pek"
aylak (XIII-379)	"özellikle"

2.4.0. Zamir

İsmin yerini tutan, isim gibi kullanılan, isimleri temsil veya işaret eden kelimelerdir. Zamirleri sekiz grupta inceleyeceğiz¹⁶.

2.4.1. Şahıs zamirleri

Şahıs isimlerinin yerini tutan kelimelerdir. Eski Türkçe'den bugüne dek kullanılmış olan şahıs zamirleri altı tanedir. Bunlar tarihî seyir içerisinde ufak tefek ses değişikliklerine uğrayarak bu güne gelmiştir. Nogay Türkçesi'nde kullanılan şahıs zamirleri şunlardır.

1. teklik şahıs	:	men (I-7)	(I-89)
2. teklik şahıs	:	sen (I-26)	(II-122)
3. teklik şahıs	:	ol (II-34)	(IV-64)
1. çokluk şahıs	:	biz (IX-54)	(VIII-158)
2. çokluk şahıs	:	siz (XII-152)	(XII-215)
3. çokluk şahıs	:	olar (IV-68)	(V-28)

Şahıs zamirlerinin hallere göre çekimi ise şöyledir:

	<i>1. tekil şahıs</i>	<i>2. tekil şahıs</i>	<i>3. tekil şahıs</i>
<i>Yalın</i>	men (I-7)	sen (I-26)	ol (I-128)
<i>İlgi</i>	menim (I-30)	seniñ (I-115)	oniñ (VIII-104)
<i>Yönelme</i>	meni (III-38)	seni (I-87)	onı (II-27)
<i>Yükleme</i>	maga (I-27)	saga (II-107)	oga (II-25)

¹⁶ Muharrem Ergin, A.g.e., s.379.

<i>Bulunma</i>	mende (XIII-400)	sende	onda (XII-165)
<i>Ayrılma</i>	mennen (X-70)	sennen (XIII-322)	onnan (VI-16)

1. çoğul şahıs

2. çoğul şahıs

3. çoğul şahıs

<i>Yalın</i>	biz (VIII-158)	siz (XII-215)	olar (IV-68)
<i>İlgi</i>	bizim (X-92)	sizin (XIII-308)	olardın (XII-4)
<i>Yönelme</i>	bizge (VI-119)	sizge (XI-85)	olarga (XII-77)
<i>Yükleme</i>	bizdi (IV-145)	sizdi (IX-42)	olardı (XI-94)
<i>Bulunma</i>	bizde (I-120)	sizde (NR-296)	olarda (NR-245)
<i>Ayrılma</i>	bizden (I-113)	sizden (NR-296)	olardan (XI-100)

Şahıs zamirlerinin iyelik ekleriyle çekimi şöyledir:

Menim, seniñ, onıñ, bizim, siziñ, olardıñ

Benzetme bildiren şahıs zamirleri ise şunlardır:

mendey	"menim gibi"
sendey (II-68)	"senin gibi"
onday (III-8)	"onun gibi"
bizdey (XI-162)	"bizim gibi"
sizdey	"sizin gibi"
olarday	"onlar gibi"

Bu zamirler, üzerine aitlik eki "ki" yi alarak çekime girerler¹⁷.

meniki	"benimki"
seniki	"seninki"
oniki	"onunki"
bizdiki	"bizimki"

¹⁷ N.A.Baskakov, *Nogaysko-Russkiy...* s. 520.

sizdeki	"sizinki"
olardaki	"onlarınkı"

2.4.2. İşaret zamirleri

Nesnelere işaret gösterme yoluyla karşılayan kelimelerdir. Nogay Türkçesi'nde kullanılan işaret zamirleri bu, sol, ol olmak üzere üç tanedir.

İşaret zamirlerinin hallere göre çekimi şöyledir:

<i>Yalın</i>	bu (I-48)	sol (I-105)	ol (II-25)
<i>İlgi</i>	munıñ (II-34)	sonıñ (XII-15)	onıñ (VIII-104)
<i>Yönelme</i>	buga (XIV-54)	soga (XII-69)	oga (II-25)
<i>Yükleme</i>	munı (XI-7)	sonı (IV-123)	onı (II-27)
<i>Bulunma</i>	munda (VI-23)	sonda (III-125)	onda (XII-165)
<i>Ayrılma</i>	munnan (XII-273)	sonnan (XIII-170)	onnan (XI-56)

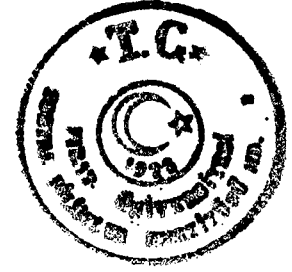
2.4.3. Dönüşlülük zamirleri

Söz içinde yapılan işin yapana döndüğünü anlatan ve şahıs kavramını pekiştirerek belirten kendi anlamına gelen "özi" zamiridir. Bu zamir iyelik ekleri olarak bütün şahısları karşılar.

Özi zamirinin şahıslara göre çekimi şöyledir.

özim (I-13)	"kendim"
öziñ (I-88)	"kendin"
özi (IV-8)	"kendisi"
özimiz (XVII-141)	"kendimiz"
öziñiz (XII-245)	"kendiniz"
özleri (XIII-29)	"kendileri"

Dönüşlülük zamiri iyelik eklerinin üzerine tüm hal eklerini alarak çekime girer. Metnimizde rastladığımız örnekler şunlardır:

özime (III-6)	"kendime"
özimdi (II-39)	"kendimi"
özimnen (XIII-414)	"kendimden"
özimniñ (XII-197)	"kendimin"
özine (XII-231)	"kendine"
özinnen (XIII-212)	"kendinden"
özinde (IX-184)	"kendinde"
öziñdi (XI-144)	"kendini"
öziniñ (XIII-107)	"kendisinin"
özinniñ (XII-211)	"kendinin"
özimizge (XIV-7)	"kendimize"

İyelik ekleriyle beraber "ki" aitlik ekini de üzerine alır¹⁸.

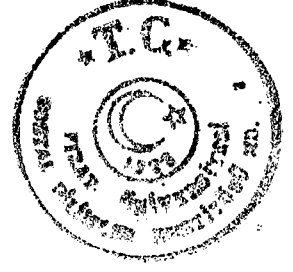
özimdiki	"kendimdeki, bendeki"
öziñdiki	"kendindeki"
özindiki	"kendisindeki"
özimizdiki	"kendimizdeki"
öziñizdiki	"kendinizdeki"
özlerindiki	"kendilerindeki"

Benzetme bildiren dönüşlülük zamirleri şunlardır¹⁹.

özimdey	"kendim gibi"
öziñdey	"kendin gibi"
özindey	"kendisi gibi"
özimizdey	"kendimiz gibi"
öziñizdey	"kendiniz gibi"
özlerindey	"kendileri gibi"

¹⁸ N.A.Baskakov, *Nogayskiy...*, s.285.

¹⁹ N.A.Baskakov, *Nogaysko-Russkiy....*, s. 501.

2.4.4. Belirsizlik zamirleri

Belirsiz bir kimse veya nesneyi temsil eden zamirlere belirsizlik zamirleri denir.

biri (V-29)	"biri"
birisi (XI-55)	"birisi"
baskası (III-96)	"başkası"
bir zat (IX-142)	"bir şey"

2.4.5. Olumsuzluk zamirleri

Çeşitli türdeki zamirlerin başına "eş" (hiç) ve "tuvıl" (değil) gibi olumsuz kelimelerin getirilmesiyle oluşur.

eş bir (XI-68)	"hiç bir"
eş bir zat (XII-154)	"hiç bir şey"
özimdi tuvıl (XIII-389)	"kendimi değil"
eş kaşan (NR-523)	"hiç bir zaman"
eş kayda (NR-523)	"hiçbir yerde"
birev de tuvıl (NR-523)	"hiç kimse"

2.4.6. Benzetme zamirleri

aldınsıday (NR-529)	"önceki gibi"
munavday (XV-30)	"bunun gibi"
onday (III-8)	"onun gibi"
sosınday (V-63)	"öylece, onun gibi"
bulay (V-44)	"bunun gibi"
solay (XV-83)	"şunun gibi"
olay (XVIII-126)	"onun gibi"
sonday (VII-80)	"öyle gibi "

2.4.7. Soru zamirleri

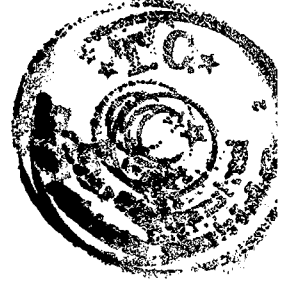
Yerini tuttuğu varlığı soru yoluyla temsil eden zamirlerdir.

kim (VI-36)	"kim"
kimdiki (XVII-140)	"kiminki"
kimniñ (XII-59)	"kimin"
kim üşin (XII-53)	"kim için"
sonniñ üşin (XII-29)	"onun için"
kaysı (I-31)	"hangi"
kalay (V-43)	"nasıl"
kaşan (X-162)	"ne zaman"
kayda (VI-132)	"nerede"
kayday (VI-21)	"nasıl"
kaybir (XIII-168)	"kimi, bazı"
kayzaman (XI-34)	"ne zaman"
kişkey (II-10)	"nasıl"
ne (I-34)	"ne"
neşe (III-105)	"nice"
nege (III-97)	"niye"
ne üşin (VIII-157)	"ne için, niçin"
neden (III-145)	"neden"
neşeser (NR-237)	"ne kadar"
nede (NR-236)	"nerede"

2.4.8. Belirtme zamirleri

Belirle bir kimse veya nesneyi temsil eden zamirlerdir.

beri (VI-88)	"tüm"
bütün (NR-93)	"hepsi"
belenşakay (NR-74)	"o kadar"

birden (II-133)	"birden"
belen (NR-74)	"çok, tüm"
sonnan beri (XVI-88)	"bundan beri"
savlay (IV-74)	"tüm"
er bir (V-86)	"her bir"
bir neşe (XI-100)	"birkaç"
belenşe (NR-74)	"çok"

2.5.0. Fiil

2.5.1. İsimden fiil yapan ekler

-la/-le

Ad soylu kök ve gövdelere gelerek eylem gövdesi kurar. Çok işlek bir ektir. Hareket bildiren geçişli fiiller teşkil eder.

işle- (XVI-110)	"işlemek"
toyla- (I-73)	"düğün yapmak"
kuşakla- (I-116)	"kucaklamak"
adımla- (V-14)	"adımlamak"
oyla- (VI-131)	"düşünmek"
sıyla- (VII-9)	"ikram etmek"
yırla- (VII-39)	"türkü söylemek"

Ses yansıtan kök ya da gövdelere getirilerek eylem gövdesi kurar.

zırtla (XIII-376)	"zırtlamak"
-------------------	-------------

-laş/-leş

Bu ek bugünkü Türk lehçelerinin güney-batı grubuna giren Azerbaycan, Türk, Türkmen ve Gagavuz lehçelerinde de çok işlektir²⁰. Birleşik bir ektir. İsteş ve karşılıklı fiiller türetir.

Bu ekin -la, -le ve -ş unsurlarından türediği iddia edilir. -ş ögesi işteşlik çatısını oluşturan ek olarak kabul edilir. Mekan ilişkisi bildiren fiiller türetir.

yakınlas- (NR-458)	"yaklaşmak"
orınlas- (XI-164)	"yerleşmek"

Hareket birliğini aksettiren türemiş fiiller oluşturur.

amanlas- (XI-108)	"selamlaşmak"
habarlas- (XIII-89)	"haberleşmek"
kollas- (VII-47)	"yardımlaşmak"
şagalas- (VIII-59)	"şakalaşmak"

-lan/-len

İşlek bir ektir. Bu ek ile oluşan fiiller genellikle geçişsiz ve dönüşlü fiiller olur. Birleşik bir ektir. Meydana geldiği kökte mekanla ilişki bildiren fiiller türetir. -laş/-leş ekine yakın bir fonksiyonu vardır.

uzaklan- (NR-380)	"uzaklaşmak"
yuvıklan- (NR-445)	"yakınlaşmak"

Hareketin sebebini, sonucunu bildiren fiiller türetir.

azlan- (VII-63)	"zevklenmek"
dertsizlen- (NR-100)	"dertsizlenmek"
kaygılan- (XII-8)	"kaygılanmak"
küezlen- (XII-36)	"neşelenmek"

²⁰ Ferhat Zeynalov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, Türkiye Türkçesi'ne Aktaran: Yusuf Gedikli, İstanbul 1993, s.231.

şamlan- (V-69) "öfkelenmek, üzülme"

Durum bildiren fiiller türetir.

altınlan- (VII-138) "altınlanmak"

bulutlan- (XI-49) "bulutlanmak"

keseklen- (NR-163) "parçalanmak"

-ar/-er, -r

Genellikle renk bildiren sıfatlara gelerek dönüşlü fiiller yapar.

agar (XI-79) "ağarmak"

Ünlü ile biten kelimelere -r, ünsüz ile bitenlere -ar/-er şeklinde getirilir.

kıskar (NR-203) "kısaltmak"

-ay/-ey

Genellikle sıfatlara gelerek az kullanılan, oluş bildiren geçişsiz fiiller yapar.

sargay (VII-15) "sararmak"

köbey (XVIII-12) "çoğalmak"

azay (XVIII-207) "azalmak"

-da/-de

Ses yansıtan sözcüklerden geçişli ve geçişsiz fiiller yapar. Genellikle sonu ünsüzle biten heceli kelimelere getirilir.

tarsıl-da- (VI-114) "kahkaha atmak"

ay-da- (XV-65) "dürtmek, kovalamak"

alda- (NR-37) "aldatmak"
 ünde(VI-69) "çağırarak"

-gar/-ger, -kar/-ker, -r

İsim kök ya da gövdesine gelerek genellikle oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil eder.

suvgar- (XI-92) "sulamak"
 ésker- (XV-5) "hatırlamak"
 kıskar- (XX-15) "kısalmak"
 éskir- (NR-441) "yıpranmak"

-u/-i

Oluş bildiren geçişsiz fiiller yapan işlek bir ektir.

kemi- (NR-160) "azalmak"

-ıra/-ire

Taklidî kelimelerden geçişsiz fiiller türeten bu ekin örnekleri çok azdır.

yaltıra – (NR-461) "ışıldamak"

-a/-e

Tek heceli isim soylu sözcüklerden geçişli ve geçişsiz eylem gövdeleri kurar.

sana- (I-82) "saymak"
 tile- (XII-79) "dilemek"
 kıyna- (XVI-19) "eziyet çekmek"
 aş- (XIV-15) "yemek yemek"

karta- (NR-151) "yaşlanmak"

-ılda/-ilde

Sonu ünsüzle biten tek heceli taklidî kelimelerden geçişsiz fiiller türetir.

gürilde- (V-11)	"gürüldemek"
ızıl-da- (NR-425)	"vızıldamak"
sarsıl-da- (XI-7)	"sarsılmak"
kurıl-da- (XIV-16)	"guruldamak"
bülkil-de- (XVIII-196)	"gürp gürp çarpmak"
düril-de- (XI-162)	"tangırdamak"

-ık/-ik

İsim kökünden kök anlamı pekiştiren dönüşlü fiil gövdeleri kurar.

yolık- (XVIII-112)	"karşılaşmak"
birik- (XIII-293)	"birikmek"
keşik- (XX-139)	"gecikmek"

-sa/-se

Genellikle ismin ifade ettiği nesneye karşı istek ve arzu bildiren fiiller teşkil eder.

suvsa- (XV-81) "susamak"

-sın/-sin

Duygu, niyet ve tavır ifade eden fiiller türetir.

eceyipsin- (NR-59) "şaşırmak"

2.5.2. Fiilden fiil yapan ekler

-s

İşteşlik ekidir. İşteş fiiller; bir hareketin, bir oluş ve kılışın birden fazla kişi tarafından karşılıklı veya toplu olarak yapıldığını gösterir.

kelis- (XIII-153)	“karşılaşmak”
alıs- (XX-46)	“savaşmak”
yarıs- (XII-69)	“yarışmak”
söyles- (XII-163)	“söyleşmek”

-n

Dönüşlülük ekidir. Dönüşlü fiiller; fiildeki oluş ve kılışın doğrudan doğruya özneye dönüşünü gösteren fiillerdir.

yuvın- (VII-180)	“yıkanmak”
körin- (VII-59)	“görünmek”
kiyin (II-16)	“giyinmek”
aşuvlan- (III-25)	“öfkelenmek”

Ek sonu –l veya ünlü ile biten bazı fiillerde –l eki gibi edilgenlik anlamı verir.

alın- (XVIII-131)	“alınmak”
başlan- (XV-14)	“başlanmak”

-l

Pasiflik (edilgenlik) ekidir. Edilgen fiiller; geçişli ve geçişsiz fiillerden kurulan ve öznesi belli olmayan yani fiilin gösterdiği işi yapan şahsın veya nesnenin açıkça bildirilmediği fiillerdir.

atıl – (II-67)	“atılmak”
tabıl- (I-50)	“bulunmak”
aşıl- (XVIII-242)	“açılmak”
avdarıl- (NR-21)	“döndürülmek

Ettirgen fiiller; hareketin her zaman özne dışındaki bir varlığa yöneldiği, geçişli veya geçişsiz fiil kök ve gövdelerine ettirgenlik eklerinden birinin veya ikisinin getirilmesiyle kurulan fiillerdir.

Ettirgen fiiller şu eklerle yapılır:

-dır/-dir, -tır/-tir

aldır- (XV-106)	"aldırmak"
bildir- (IV-38)	"bildirmek"
suklandır- (I-24)	"büyülemek"
bardır- (XII-192)	"vardırmak"
sındır- (V-74)	"kırılmak"
tuvdır- (VII-139)	"doğurmak"
kiydir- (XIII-134)	"giydirmek"

-gar/-ger, -kar/-ker

yatkar- (NR-472)	"uzandırmak"
kutkar- (XX-214)	"kurtarmak"
ötker- (XI-97)	"geçirmek"
yetker- (XIII-261)	"yetişmek"

-gır/-gir, -kır/-kir

sızgır- (V-72)	"ıslık çalmak, vızırdamak"
kaygır- (I-72)	"kederlenmek"

-ar/-er , -r

şıgar- (XI-86)	"çıkarmak"
işir- (XIV-38)	"içirmek"
bitir- (IX-126)	"bitirmek"
tüsir- (XI-4)	"düşürmek"
batır- (XIII-353)	"batırmak"

-gıst/-gist, -kıst/-kist

emgist- (NR-575)	"emzirmek"
kirgiz- (XII-89)	"girdirmek"
kiygist- (XX-197)	"giydirmek"
küygist- (XIII-355)	"yaktırmak"
toygıst- (XIII-123)	"doyurmak"
turgıst- (XIV-17)	"yerleştirmek"

-kız/-kiz, -z

kirgiz- (NR-526)	"girdirmek"
ötkiz- (II-50)	"geçirmek"

-t

azayt- (XI-47)	"azaltmak"
bosat- (XIII-403)	"serbest bırakmak"
kıdırt- (II-111)	"gezdirtmek"
oltırt- (XIII-42)	"oturtmak"
şakırt- (XVI-72)	"çağdırtmak"
uzayt- (X-110)	"uzatmak"

Birleşik çatılı fiiller; fiilin, belirtilen oluş ve kılışın başka bir nesneye aktarıldığını gösteren, geçişsiz fiilleri geçişli fiile dönüştüren geçişli fiillerden asıl

hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren çift geçişli fiiller kuran ve ettirgenlik eklerinden biriyle veya ikisinin üst üste getirilmesiyle oluşturulan fiil çatısıdır²¹.

-ındır/-indir , -ındırt/-indirt

yuv- (NR-445)	"yıkamak"
yuvın- (VII-180)	"yıkamak"
yuvındır- (NR-445)	"yıkandırmak"
yuvındırt- (NR-445)	"yıkandırtmak"

-ndırıl/-ndiril

aylan- (VI-96)	"dönmek"
aylandır- (VIII-4)	"döndürmek"
aylandırıl- (NR-30)	"döndürülmek"

-gıla/-gile, -kıla/-kile

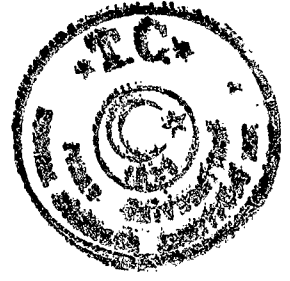
İşin birkaç defa yapıldığını ifade etmek için bu ekler kullanılır.

atkıla- (NR-52)	"bir kaç kez ateş açmak"
iyiskile- (XV-82)	"algılamak, birkaç kez almak"
keskile- (NR-163)	"doğramak, parçalamak"
silkele- (NR-297)	"silkelemek"
şıbırtkıla (II-163)	"dökülmek"
tepkile-(NR-527)	"çiğnemek"
yırtkıla-(NR-526)	"parça parça etmek"

-iñkıra/-iñkire

İşin peş peşe yapıldığını ifade etmek için kullanılır.

²¹ N.A. Baskokov, A.g.c., s.288.

basıfıkıra- (NR-527)	"biraz daha basmak"
köteriñkire- (NR-527)	"biraz daha kaldırmak"

-ımsıra/-ımsire, -sıra/-sire

Fiilin zayıf yapıldığını göstermek için kullanılır. ET'de ek -sıra/-sire şeklindedir²².

külımsire- (XII-264)	"gülümsemek"
uykısıra- (NR-381)	"uyuklamak"
yılamsıra- (NR-128)	"hıçkırarak ağlamak"

-ıstır / -istir

avıstır- (XIII-37)	"değiştirmek"
bölistir- (XVIII-99)	"bölüştürmek"
kunıstır- (XIII-196)	"büzüştürmek"
tüyistir- (XIII-256)	"döğüştürmek"

-gıst/-gist

kırgıst- (XII-89)	"girdirtmek"
küygıst- (XIII-355)	"yandırtmak"
tiygıst- (NR-526)	"dokundurtmak"
toygıst- (XIII-125)	"yedirtmek"
turgıst- (XIV-17)	"durdurtmak"
yurgıst (XVIII-38)	"yürüttürmek"

²² A. Von Gabain, *Eski Türkçe'nin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara 1988, s.99.

2.5.3. Şahıs ekleri

Cümlede yüklem görevinde bulunan fiil veya isim soylu kelimelerin zaman, şahıs, teklik ve çokluk kavramı veren eklerin girdiği şekildir. Şahıs eklerinin tam ve kısaltılmış şekilleri şunlardır.

	<i>Tam</i>	<i>Kısaltılmış</i>
Teklik 1. şahıs	-man/-men	-m
Teklik 2. şahıs	-sın/-sin	-n
Teklik 3. şahıs	-----	-----

-man/-man

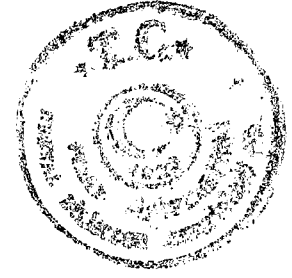
alaman (II-9)	"alırım"
koyarman (I-29)	"koyarım"
akılıman (I-40)	"akılıyım"
aytpayman (I-89)	"söyleyemem"
bölermen (I-11)	"bölerim"
ölermen (I-13)	"ölürüm"
köremen (IV-80)	"görürüm"
bilemen (V-37)	"bilirim"

-m

yabıstım (II-49)	"yarıştım"
mindim (III-9)	"bindim"
tüstüm (III-26)	"düştüm"
bolayım (I-7)	"olayım"
östim (II-59)	"büydüm"

-sın/-sin

kıdırtsın (II-111)	"dolaşsın"
bolsın (III-134)	"olsun"

tursın (IV-50)	"dursun"
aytpasın (IV-63)	"söylemesin"
yursın (IX-128)	"yürüsün"
kiyinsin (VI-91)	"giyinsin"
işsin (VI-90)	"içsin"

-n

keldin (X-10)	"geldin"
---------------	----------

	<i>Tam</i>	<i>Kısaltılmış</i>
Çokluk 1. şahıs	-mız/-miz	-ımız/-imiz -mız/-miz -k/-k

Çokluk 2. şahıs	-sız/-siz	-iñiz/-iñiz -nız/-niz
Çokluk 3. şahıs	-lar/-ler	-lar/-ler

-mız/-miz

yaşaymız (XII-163)	"yaşarız"
bolmaymız (XII-154)	"olmayız"
köterermiz (XV-101)	"kaldırırız"

-ñız/-ñiz

bolıñız (XI-76)	"olunuz"
koyıñız (XI-172)	"koyunuz"
söndiriñiz (XIII-70)	"söndürünüz"
keşiriñiz (XIII-296)	"geçiriniz"
keldiñiz (XII-92)	"geldiniz"
aytasıñız (XI-175)	"söyleyesiniz"

berseñiz (XIII-393)
bolsañız (XI-172)
mutpañız (I-124)
etpeñiz (XIII-310)

"verseniz"
"olsanız"
"unutmayınız"
"etmeyiniz"

-sız/-siz

ketersiz (IX-65)
bilesiz (XII-245)
bolasız (XII-130)
oylaysız (XII-60)
barasız (IX-11)

"gidersiniz"
"bilirsiniz"
"olursunuz"
"düşünürsünüz"
"varırsınız"

-k/-k

bardık (XIII-155)
ayırıldık (XIII-3)
anladık (XII-224)
söylestik (XIII-387)
toylamadık (I-73)
ülgirmedik (XVII-77)

"vardık"
"ayırıldık"
"anladık"
"anlaştık"
"ziyafet vermedik"
"yetişmedik"

-lar/-ler

öttiler (VIII-18)
silkindiler (VII-167)
sordular (XIII-18)
abaladılar (XII-282)

"geçtiler"
"silkindiler"
"sordular"
"havladılar"

2.5.4. Bildirme kipleri

a. Görülen geçmiş zaman

Hareketin görülen geçmiş zamanda ortaya çıktığını haber veren bir şekil ve zaman ekidir. Hareketin olup bittiğini belirtir. Görülen geçmiş zaman eki -dı/-di, -tı/-ti 'dir.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

bardım

barmadım

bardıñ

barmadıñ

bardı

barmadı

Çoğul/Olumlu

Çoğul / Olumsuz

bardık

barmadık

bardıñız

barmadıñız

bardılar

barmadılar

Örnekler:

aştım (II-45)

"aştım"

yürmediñ (III-32)

"yürümediñ"

oltırdık (XIII-405)

"oturduk"

ettiñiz (VIII-34)

"ettiniz"

öttiler (VIII-18)

"geçtiler"

inanmadım (I-73)

"inanmadım"

söylestik (XIII-387)

"anlaştık"

kayttık (XIII-156)

"geri döndük"

yabıstım (II-49)

"yarıştım"

b. Öğrenilen geçmiş zaman

Görülmeyen geçmiş zamanda yapılan bir hareketi haber veren şekliyle zaman ekidir. Eki -gan/-gen'dir.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

barganman

barganman

bargansıñ

barmagansıñ

bargan

barmagan

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

barganmız

barmaganmız

bargansız

barmagansız

barganlar

barmaganlar

Örnekler:

alğanman (XIII-118)

"almışım"

toktagansıñ (III-15)

"karar vermişsin"

bolgansıñ (III-99)

"olmuşsun"

yayılgan (I-58)

"yayılmış"

yaşagan (I-84)

"yaşamış"

bargan (XX-241)

"varmış"

kalganmız (XII-131)

"kalmışız"

alğanmız (X-23)

"almışız"

bolganlar (III-163)

"olmuşlar"

turganlar (XII-137)

"durmuşlar"

kalganlar (IV-108)

"kalmışlar"

mupaganman (III-49)

"unutmamışım"

tappaganman (VIII-91)

"bulmamışım"

almaganlar (XVIII-105)

"almamışlar"

barmaganlar (XII-231)

"varmamışlar"

Bir de geniş zamanın ifade ettiği anlamların geçmiş zamanda olduğunu gösteren -p zarf fiil ekiyle teşkil edilen geçmiş zaman şekli vardır. Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

barıppan

barmappan

barıpsıñ

barmapsıñ

barıptı

barmaptı

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

barıppız

barmappız

barıpsız

barmapsız

barıptılar

barmaptılar

Örnekler:

kalıppan (XIII-199)

"kalmışım"

barıptı (VII-108)

"varmıştı"

aylanıptı (XI-112)

"düşünmüştü"

ülgiripti (XI-184)

"yetişmişti"

c. Geniş zaman

Her zamanı içine alan fiilin her zaman ortaya çıktığını ve çıkacağını ifade eden zamandır. Eki -ar/ -er, r' dir.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

bararman

barmaspan

bararsıñ

barmassıñ

barar

barmas

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

bararmız

barmaspız

bararsız

barmassız

bararlar

barmaslar

Örnekler:

aytarman (XIII-279)

"söylerim"

şıgarman (XIII-408)

"çıkarım"

tabarsıñ (XIX-31)

"bulursun"

alarsıñ (XIX-78)

"alırsın"

öler (XX-107)

"ölür"

tanısar (XX-130)

"tanışır"

ketermiz (VIII-169)

"gideriz"

köterermiz (XV-101)

"kaldırırız"

ketersiz (IX-65)

"gidersiniz"

bolarlar (XI-121)

"olurlar"

turmas (VI-133)

"durmaz"

almassıñ (XX-202)

"almazsın"

bolmaslar (VII-68)

"olmazlar"

d. Geniş zaman

Geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman gibi bütün ana zamanları içine alan fiilin gösterdiği oluş ve kılışın her zaman yapıldığını veya yapılacağını gösteren zamandır. -a / -e, -y ekleri ile yapılır. İşin yakın gelecekte yapılacağını bildirir²³. Yukarıdaki geniş zamana göre daha sınırlı bir zaman ifade eder.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

baraman

barmayman

barasıñ

barmaysıñ

baradı

barmaydı

²³ N.A.Baskakov, Nogayski... , s.292.

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

baramız

barmaymız

barasız

barmaysız

baradılar

barmaydılar

Örnekler:

kalaman (II-133)

"kalırım"

karayman (II-137)

"bakarım"

bağışlaydı (XVIII-165)

"bağışlardı"

berediler (XVII-110)

"verirler"

sıydıradı (XVIII-157)

"sığdırır"

algıslaymız (XVI-114)

"alkışlarız"

karaysın (VI-45)

"bakarsın"

almaymız (XIII-9)

"almayız"

anlamaysız (XIII-146)

"anlamazsınız"

tiñlamaydılar (XVIII-44)

"dinlemezler"

ınanmayman (I-79)

"inanmam"

sanamayman (I-82)

"saymam"

e. Gelecek zaman

İşin mutlaka gelecekte yapılacağını bildirir. Eki -ayak / -eyek'tir.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

Barayakpan

barmayakpan

Barayaksın

barmayaksın

Barayak

barmayak

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

Barayakpız

barmayakpız

Barayaksız
Barayaklar

barmayaksız
barmayaklar

Örnekler:

bolayakpan (XIII-18)	"olacağım"
bolayaksıñ (XIV-21)	"olacaksın"
turayak (IV-66)	"kalkacak"
bolayakpız (XVII-145)	"olacağız"
tutayaklar (XII-138)	"tutacaklar"
aytayaklar (XII-138)	"söyleyecekler"
bolmayak (III-156)	"olmayacak"
bolmayakpız (XII-259)	"olmayacaksınız"

f. Şimdiki zaman

Hareketin şimdiki zamanda ortaya çıktığını bildirir. -a / -e ekiyle düzenlenen zarf fiilin yardımcı "yat" fiili ve -ır ekleriyle birleşerek konuşulan zamamı ifade eder.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

barayatırman

barmay yatırman

barayatırsın

barmay yatırsın

barayatır

barmay yatır

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

barayatırmız

barmay yatırmız

barayatırsız

barmay yatırsız

barayatırlar

barmay yatırlar

Örnekler:

keleyatırsıñ (XIV-62)

"geliyorsun"

barayatır (XVII-90)

"varıyor"

keleyatırsız (XII-215)

"geliyorsunuz"

keleyatırlar (XII-187)

"geliyorlar"

2.5.5. Tasarlama kipleri

a. İstek

Fiile, iste niyet ve arzu kavramlarını katan tasarlama kipidir. Fiil kök ve gövdelerine -gay ekinin getirilmesiyle kurulur.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

bargayman

barmagayman

bargaysıñ

barmagaysıñ

bargay

barmagay

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

bargaymız

barmagaymız

bargaysız

barmagaysız

bargaylar

barmagaylar

Metnimizde örnekleri azdır:

keşirgeysıñ (XIII-81)

"geçiresin"

mutpagayman (III-45)

"unutmayayım"

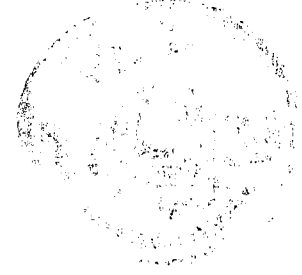
mutpagaysız (XII-250)

"unutmayasınız"

b. Emir

Tasarlanan, yapılması istenen işi emir veya dilek şeklinde ifade eden, zaman ve şahıs kavramının aynı ekle verildiği tasarlama kipidir.

Tekil / Olumlu

barayım

bar

barsın

Çoğul / Olumlu

barayık

barıñız

barsınlar

Örnekler:

bolayım (I-7)	"olayım"
tolayım (I-9)	"dolayım"
aytayım (XII-210)	"söyleyim"
kurısın (XIII-358)	"kurusun"
şıkpasın (XIII-32)	"çıkmasın"
alayık (X-102)	"alınız"
barayık (XI-16)	"varalım"
ozayık (XVII-36)	"geçelim"
tabılsınlar (VII-66)	"bulsunlar"
saklasınlar (X-114)	"saklasınlar"
tabıñız (XV-34)	"bulunuz"
koyıñız (XI-172)	"bırakınız"

c. Şart

Bir oluş ve kılışın şart şeklinde düşünüldüğünü anlatan, aynı zamanda dilek görevi de yapan tasarlama kipidir. Nogay Türkçesi'nde şart eki -sa / -se'dir.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

barsam

barmasam

barsañ

barmasañ

brsa

barmasa

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

barsak

barmasak

barsañız

barmasañız

barsalar

barmasalar

Örnekler:

alsam (I-10)

"alsam"

aytsam (I-131)

"söylesem"

tursam (II-109)

"kalksam"

aytsañ (V-67)

"söylesen"

kaytsañ (XII-239)

"geri dönsen"

bolsañız (XI-254)

"olsanız"

koymasañız (XII-168)

"bırakmasanız"

salsak (X-108)

"göndersek"

bolsak (XII-137)

"olsak"

barmasak (XIII-146)

"varmasak"

tabılsalar (VII-67)

"bulunsalar"

2.5.6. Fiillerin birleşik çekimleri

a. Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi

Daha önce yapılmış bir işi ifade eden -gan / -gen ekli sıfat fiil ekinin édi edatı ile birlikte kullanılmasıdır. Yapılan işe kadarki zamanı bildirir.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

bargan édim

barmagan édim

bargan édiñ

barmagan édiñ

bargan édi

barmagan édi

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

bargan édik

barmagan édik

bargan édiñiz

barmagan édiñiz

bargan édiler

barmagan édiler

Örnekler:

başlangan édi (XI-58)

"başlanmıştı"

bolgan édi (XV-95)

"olmuştı"

başlangan édi (XII-172)

"başlamıştı"

kalgan édi (XIII-417)

"kalmıştı"

oylamagan édi (XII-90)

"düşünmemiştı"

oylagan édim (VIII-118)

"düşünmüştüm"

b. Şartın hikâyesi

Bir oluş veya kılışın şart şeklinde düşünüldüğünü, aynı zamanda dilek görevi de yapan, geçmişte süren bir hareketin gerçekleşmediğini belirten birleşik zamandır.

Şart eki -sa/-se ile édi veya éken bağlacının birleşmesinden oluşur.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

barsam édi (éken)

barmasam édi (eken)

barsañ édi "

barmasañ édi "

barsa édi

barmasa édi "

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

barsak édi "

barmasak édi (éken)

barsañız édi "

barmasañız édi "

barsalar édi "

barmasalar édi "

Metnimizde örnekleri azdır.

karasa éken (XI-31)

"baksa idi"

bolsañız éken (XIII-261)

"olsanız idi"

işsem éken (III-72)

"içsem idi"

c. Öğrenilen geçmiş zamanın şartı

-gan / -gen sıfat fiil eki ile bol yardımcı fiiline şart ekinin -sa / -se birleşmesinden oluşan bu kipin çekimi ise şöyledir.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

bargan bolsam

barmagan bolsam

bargan bolsañ

barmagan bolsañ

bargan bolsa

barmagan bolsa

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

bargan bolsak

barmagan bolsak

bargan bolsañız

barmagan bolsañız

bargan bolsalar

barmagan bolsalar

Örnekler:

bolgan bolsa (XVIII-72)

"olmuş olsa"

kormegen bolsañız (XI-172)

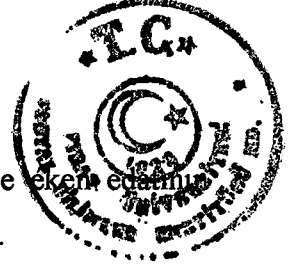
"görmemiş olsanız"

bolmagan bolsa (XV-323)

"olmamış olsa"

d. Öğrenilen geçmiş zamanın rivâyeti

Geçmiş zaman anlamı ifade eden -gan / -gen sıfat fiil eki ile eken ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Bilinmeyen zamanda yapılmış işi ifade eder.

Tekil / Olumlu

Tekil / Olumsuz

bargan ékenmen

barmagan ékenmen

bargan ékensîñ

barmagan ékensîñ

bargan éken

barmagan éken

Çoğul / Olumlu

Çoğul / Olumsuz

bargan ékenmiz

barmagan ékenmiz

bargan ékensiz

barmagan ékensiz

bargan ékenler

barmagan ékenler

Metnimizde az sayıda örneği vardır.

bolgan éken (VI-127)

"olmuş imiş"

söylegen éken (XIII-278)

"söylemiş imiş"

usagan éken (XIV-70)

"benzemiş imiş"

oylamagan ékenler (XIII-306)

"düşünmemiş imişler"

2.5.7. Birleşik fiiller

Bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubudur. İsim veya fiil unsuru önce, yardımcı fiil sonra getirilir²⁴. Yardımcı fiilin başına getirilen unsurun isim veya fiil olmasına göre birleşik fiiller ikiye ayrılır. Bu iki çeşit birleşik fiilin yardımcı fiilleri de ayrı ayrıdır.

²⁴ Metin Karaörs, *Türkçe'nin Sözdizimi ve Cümle Tahlilleri*, Kayseri 1993, s.18.

2.5.7.1. İsimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller

İsim soylu veya isimleşmiş fiil soylu kelimelerle etmek, bolmak, berrmek, kılmak yardımcı fiillerinin birleşmesinden veya iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türüdür.

kullık et- (XIII-99)	"kulluk etmek"
yok et- (XVI-41)	"yok etmek"
şükir et- (X-95)	"şükür etmek"
sav bol- (XI-113)	"sağ olmak"
şayıt bol (XIII-125)	"şahit olmak"
bereket ber- (XI-202)	"bereket vermek"
ésap ber- (VI-55)	"hesap vermek"
yavap ber- (XIV-23)	"cevap vermek"
namaz kıl- (XIII-342)	"namaz kılmak"

Anlamalarını muhafaza eden iki fiilin birleşmesinden oluşan fiiller şunlardır.

alıp kel > ekel (XII-84)	"getirmek"
alıp ket > eket (XII-220)	"götürmek"
alıp kaş > akaş (XII-290)	"kaçırmak"
alıp ber > eper (NR-62)	"geçirmek"

2.5.7.2. Fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller

Zarf fiil biçimindeki bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiildir. Bunlar *süreklilik*, *tezlik*, *yaklaşma* ve *yeterlik* gösteren tasvir fiilleridir.

a- Süreklilik fiili

Tur-, yat-, oltur-, yur- gibi tasvirî yardımcı fiillerle kurulan, oluş ve kılışa süreklilik özelliği katan birleşik fiildir. İşin bitmediğini, devamlılık, süre ve deneme ifade eder.

kızıp tur- (II-81)	"kızıp durmak"
uşıp tur- (II-136)	"uçup durmak"
karap tur- (III-112)	"bakıp durmak"
alıp tur- (VII-5)	"alıp durmak"
bilip tur- (IV-92)	"bilip durmak"
kaynap tur- (IX-119)	"kaynayıp durmak"
yaza tur (NR-528)	"yaza durmak"
kayta tur- (NR-528)	"geri döne dur-"
barayat- (XI-22)	"vara durmak"
kireyat- (XII-98)	"gire durmak"
karayat- (XIII-21)	"baka durmak"
keleyat- (XII-86)	"gele durmak"

b- Tezlik fiili

-ıp, -ip'li zarf fiilin üzerine tezlik, çabukluk gösteren ber- yardımcı fiilinin getirilmesiyle kurulan birleşik fiildir. Bu yardımcı fiil anlama tezlik, kolaylık, çabukluk, birden birelik verir.

sogıp ber- (XX-272)	"sokuvermek"
tüzetip ber- (XIX-68)	"düzeltivermek"
berkitip ber- (XI-93)	"sağlamlaştırıvermek"

c- Yaklaşma fiili

-ıp/-ip zarf fiil biçimindeki bir esas fiille bu esas fiildeki oluş ve kılışın, istenmediği halde gerçekleşmesine çok yaklaşıldığı kavramını veren şık-, kör-, kara-,

tüs-, yaz- yardımcı fiillerden birinin kullanılmasıyla oluşmuş fiillerdir. Yaklaşma anlamı ifade eder.

barıp tüs- (XII-239)	"varıp düşmek"
ayırılıp şık- (XVIII-5)	"ayrılıp çıkmak"
yığıla yaz- (NR-528)	"yığıla kalmak"
ala kör- (NR-528)	"almaya çalışmak"
okıp şık- (NR-528)	"okuyup çıkmak"
yasırıp kal- (NR-528)	"gizlenip kalmak"

d- Yeterlik fiili

Zarf fiil biçimindeki bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam oluşturacak şekilde birleşmesiyle meydana gelir. Bu yapılırken al-, bar-, ber-, kel-, ket- yardımcı fiilleri kullanılır.

aytıp al- (III-95)	"söyleyebilmek"
okıp al- (NR-529)	"okuyabilmek"
yurip al- (XIV-75)	"yürüyebilmek"
yetip al- (XIII-230)	"yetebilmek"

2.5.8. İsim fiiller

Fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları şahıs ve zamana bağlı olmadan göstermek üzere çeşitli eklerle kurulan fiil isimdir. Nogay Türkçesi'ndeki isim fiiller şunlardır:

-mak/-mek, -bak/bek, -pak/-pek

almak (XV-137)	"almak"
bolmak (XV-123)	"olmak"
demek (XVIII-126)	"demek"

-is/-is, -s

bilis (XX-110)	"bilmek"
éris (XII-140)	"yetişmek"
kelis (XIII-153)	"gelmek"

-uv/-üv, v

kelüv (X-23)	"gelmek"
turuv (XI-142)	"kalkmak"
yaşav (XII-19)	"yaşamak"
yazuv (XIII-125)	"yazmak"

2.5.9. Sıfat fiiller

Sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen fakat aldığı eklerle fiilin zamanına bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şeklidir. Sıfat fiiller; fiil kök ve gövdelerine sıfat fiil ekleri getirmek suretiyle yapılır.

Nogay Türkçesi'nin sıfat fiil ekleri şunlardır.

-ar/ér, -ır/-ir, -r

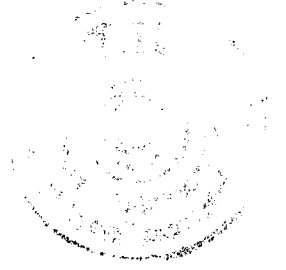
Olumsuzu -mas/-mes, -bas/-bes, -pas/-pes

bolmas zaman (III-148)	"olmaz zaman"
tüzetilmez hete (X-119)	"düzeltilmez hata"
sönmes benim (X-84)	"sönmez inanç"

-ayak/-éyek, -eek

Olumsuzu ise -mayak/-meyek, peek şeklindedir.

Gelecek zaman sıfat fiil ekidir. Türkiye Türkçesi'ndeki -acak/-ecek partisibi ile aynı görevdedir.

barayak yol (XII-182)	"varacak"
keleek söz (XI-10)	"gelecek"
köreek kün (XI-17)	"görecek"
bolayak geroy (XVIII-161)	"olacak kahraman"
atayak er (XX-119)	"atacak yer"
soyayak pışak (XX-291)	"soyacak bıçak"

-atagan, -ytagan

Olumsuzu -maytagan/-meytagan

Bu ek zarf fiil eki olan a, é, y ile sıfat fiil eki -gan ile yardımcı fiil tur'un birleşmesinden doğmuştur.

baratagan yol (XIII-50)	"varan yol"
bolatagan tehnika (XI-94)	"olan teknik"
söyleytagan pişe (XII-82)	"söylenen kadın"
şıgatagan gazeta (XVIII-159)	"çıkan gazete"
yatatagan bölme (XI-50)	"yatılan oda"

-agan/-égen

Genetik bakımdan yukarıda bahsi geçen ekler ile aynı kökten gelmektedir. Devamlılık anlamı ifade eden bu ek Kara Nogay ağzında kullanılır.

baragan (NR-532)	"varan"
biylegen (XVIII-11)	"hep bilen"
kaşagan (NR-532)	"kaçan"
kelegen (NR-532)	"gelen"

-uvşı/ -üvşi, -vşı/-vşi

Fazla işlek olmayan bir ektir.

köşirüvşi (XVIII-238)	"geçiren"
öştirüvşi (XIII-159)	"besleyen"
tüzüvşi (XVIII-74)	"hazırlayan"
yazuvşu (XI-103)	"yazan"

-makşu/-mekşu , -bakşu/-bekşu

Fazla işlek olmayan bir ektir. Niyetinde olma anlamı ifade eder.

barmakşu (NR-532)	"varmak niyetinde olan"
yazmakşu (NR-532)	"yazmak niyetinde olan"

-gan/- gen, -kan/-ken, -magan/-megan

Bu sıfat fiil genellikle özne ve yüklem görevinde kullanılır.

ötken yıllar (VIII-123)	"geçen yıllar"
yırlaygan yırlardı (V-3)	"söylenen türküleri"
üylenmegan Oktaydı (XIII-299)	"evlenmeyen Oktay'ı"
şeksinmegan yigit (XI-20)	"çekinmeyen yiğit"
şıkkan yarık (VIII-88)	"çıkan ışık"

-uvlu/-üvli, -ıs/-is, s

aytuvlu (NR-31)	"söylenilen"
tiyisli (XI-175)	"lazım olan"

-gay/-gey, -kay/-key

Olumsuzu -magay/-megey şeklindedir.

algay (NR-533)	"alacak"
bargay (NR-533)	"varacak"

2.5.10. Zarf fiiller

Hareket hali ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar ne fiil çekimleri gibi nesnelere zamana ve şahsa bağlanmış bir hareket ne de sıfat fiiller gibi nesne ifade ederler. Şahsa ve zamana bağlı olamayan mücerret bir hareket hali karşılarlar. Nogay Türkçesi'ndeki zarf fiil ekleri şunlardır.

-a / -é, y

Geniş bir kullanım alanı vardır. İkilemeli zarf fiiller de yapar.

bara (XX-44)	"vararak"
kele (V-104)	"gelerek"
yırlay yırlay (XIX-22)	"söyleye söyleye"
yure (III-65)	"yürüyerek"
yure yure (XV-2)	"yürüye yürüye"

-ıp/ -ip, p

barıp (III-61)	"varıp"
dep (II-46)	"diyip"
karap (XI-196)	"bakıp"
ketip (X-109)	"gidip"
kızıp (IX-81)	"kızıp"
körüp (XIII-206)	"görüp"
minip (VIII-51)	"binip"
ölüp (XI-83)	"ölüp"
turıp (XI-124)	"durup"

Her iki zarf fiilin de olumsuzu şöyledir.

-may/-mey, -bay/-bey, -pay/-pey

bermey (III-124)	"vermeyerek"
bolmay (IV-28)	"olmayarak"
kıymıldatpay (IX-145)	"kıymıldatmayarak"
oynamay (VII-86)	"oynamayarak"
sezbey (XIII-25)	"sezmeyerek"
şaşpay (XI-89)	"dağıtmayarak"
tökpey (XI-89)	"dökmeyerek"
tüspey (XI-24)	"düşmeyerek"
üzbey (XI-72)	"üzmeyerek"
yolığıspay (XI-43)	"karşılaşmayarak"
yoymay (I-75)	"yayılmayarak"

Az işlek olan diğer zarf fiil ekleri ise şunlardır:

-galı/-geli

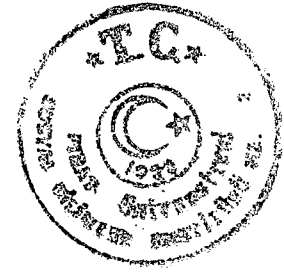
Süre ve mesafe bildirir. Türkiye Türkçesi'ndeki -alı/-eli zarf fiil ekiyle aynı köktendir ve aynı işlevde zarf fiil yapar.

kelgeli (NR-534) "geleli"

-ganda/-gende

Bu ek -gan eki ile lokatif ekinin birleşmesinden oluşur. Aynı zaman içerisinde yapılan iş ve hareketi bildirir.

bolganda (III-152)	"olunca"
kızganda (VI-113)	"kızınca"
kirgende (IV-112)	"girince"
körgende (II-66)	"görünce"
süygende (V-7)	"sevince"
toyganda (VII-176)	"doyunca"
urganda (X-2)	"vurunca"

-gannan/-gennen

Bir işin devamlılığını bildiren bu ek -gan/-gen sıfat fiil eki ile ayrılma hali ekinin birleşmesinden oluşur.

bilmegennen (XIII-278)	"bilmeyenden"
bolmagannan (XIII-413)	"olmayandan"
kışkırgannan (I-46)	"bağırandan"
ölgennen (XIII-340)	"ölenden"
söylegennen (XX-212)	"söylenenden"
suklangannan (III-111)	"büyülenenden"
tıñlagannan (XIII-370)	"dinleyenden"

-ganday/-gendey

alganday (XI-168)	"almışçasına"
barganday (IV-149)	"varmışçasına"
bolmaganday (I-94)	"olmayacağına"
körgendey (II-29)	"görmüşçesine"
süygendey (II-33)	"sevmişçesine"

-ganşa/-genşe

Gelecekte yapılacak bir işin son haddini bildirir. Türkiye Türkçesi'ndeki -ınca zarf fiilinin vazifesindedir²⁵.

alganşa (V-55)	"alınca"
barganşa (XX-98)	"varınca"
bergenşe (XX-272)	"verince"
kelgenşe (VI-109)	"gelince"
ketkenşe (II-89)	"gidince"

²⁵ Muharrem Ergin, A.g.e., s.322.

ölgenşe (VI-107)	"ölünce"
tilegenşe (XX-200)	"dileyince"
yaşaganşa (XIII-237)	"yaşayınca"

2.6. Bağlaç

Söz içinde iki kelimeyi, aynı değerde iki cümle unsurunu, iki yargıyı birbirine bağlayarak aralarında çeşitli yönlerden ilgiler kuran ve söz içindeki iki kavram veya düşünceyi bütünleştiren görevli kelimelerdir. Nogay Türkçesi'deki bağlaçlar şunlardır.

2.6.1. Sıralama bağlaçları

Arka arkaya gelen kelimeleri, kelime gruplarını cümleleri birbirine bağlamak için kullanılır. Bunlar ile anlamına gelen -man/-men, -pan/-pen, -ban/-ben; ve anlamına gelen ém bağlaçlarıdır.

-man/-men

yel men yamgır (V-72)	"yel ile yağmur"
sen men benim aramda (IV-141)	"sen ile benim aramda"

-pan/-pen

alıs pan yuvıktı (XX-20)	"uzak ile yakını"
Yanmanbet pen Yamgışı (XII-62)	"Yanmenbet ile Yamgışı"

ém

öş ém öpke (XIII-111)	"öç ve öfke"
200 kün ém keşe (XVI-84)	"200 gün ve gece"
atam ém anam (XIII-226)	"babam ve anam"
işki ém tıskı (XVIII-122)	"içte ve dışta"

2.6.2. Karşılaştırma bağlaçları

Karşılaştırılan iki veya daha fazla unsuru birbirine bağlayan edatlardır. Bunlar karşılaştırılan unsurların başına gelir.

da/ de, ta/te

biz de kaytamız sen de kayt (NR-537) "biz de döneriz sen de dön"

ne.....ne

ne uvılı ne kızı bir zatı da yok (NR-537) "ne oğlu ne kızı bir şeyi de yok"

ya.....ya

biz şkolada ya okıyımız ya yazamız (NR-537)

"biz okulda hem okuyoruz hem yazıyoruz"

2.6.3. Cümle başı bağlaçları

Cümleleri anlam bakımından birbirine bağlayan edatlardır. Başında buldukları cümleyi önceki ya da sonraki cümleye bağlarlar. Fonksiyon bakımından şu gruplara ayrılırlar.

1- "Fakat" anlamı verenler

ama (VI-62)

"ama"

yalgız (VII-65)

"yalnız"

2-"Eğer" anlamı verenler

éger (I-128)

"eğer"

3-"Çünkü" anlamı verenler

nege deseñ (XIII-180)

"çünkü"

sonıñ üşin (XII-126)

"şunun için"

2.6.4. Netice ve izah bildiren bağlaçlar

belki (III-144)

"belki"

hatta (XVIII-67)

"hatta"

demek (XVIII-126)

"demek"

aylak (IV-80)

"bilhassa"

bile (III-48)

"bile"

2.7.0. Edat

Yalnız başına bir anlam taşımayan, ancak isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki başka kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran gramer görevli müstakil kelimelerdir²⁶.

baska (I-56)

"başka"

deyim (XI-54)

"kadar"

üşin (VII-65)

"için"

soñ (VI-95)

"sonra"

köre (XII-18)

"göre"

kader (XIX-52)

"kadar"

şaklı (XI-91)

"kadar"

karsı (V-113)

"karşı"

Son çekim edatı görevi yapan manalı kelimeler şunlardır:

soñında (XV-37)

"sonunda"

aldında (III-133)

"önünde"

²⁶ Necmettin Hacıeminoğlu, **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul 1984, s.4.

tübünde (XII-228)	"dibinde"
üstünde (II-69)	"üstünde"
ortasında (XV-43)	"ortasında"
artında (XIV-50)	"arkasında"
yanında (VI-178)	"yanında"
işinde (V-125)	"içinde"
astında (VIII-53)	"altında"
arasında (XI-82)	"arasında"
beri (III-135)	"bu tarafta"
arasınnañ (XIII-77)	"arasından"
üstinnen (XV-90)	"üstündan"
üstine (II-69)	"üstüne"

"Değil" anlamına gelen "tuvıl" edatı isim cümlelerinde oluş ve kılışın olumsuz olarak gerçekleştiğini gösterir.

künler tuvıl aylar (VI-134)	"günler değil aylar"
uzın tuvıl yırımdı (VIII-85)	"uzun değil kısaydı"
tek sen tuvıl (IX-22)	"tek sen değil"
küna tuvıl (XIII-5)	"günah değil"

2.8. Ünlem (nida)

İnsanların korku, sevinç, acıma, şaşkınlık gibi her türlü duygu ve heyecanını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya, seslenmeye, çağırmaya yarayan kelimelerdir. Nogay Türkçesi'nde ünlemler şu gruplara ayrılır.

2.8.1. Duygu ünlemleri

Hoşlanma, memnuniyet, sevinç, korku, ağrı, acı, bezginlik gibi duyguları ifade eden ünlemlerdir. İfade ettikleri duygular karşılarında yazılmıştır.

oh (I-2)

"rahatlama"

töh (XIII-11)	"pişmanlık"
ah (VII-150)	"hasret"
tfu (XII-45)	"beğenme"
toba toba (XIII-239)	"kızgınlık"
astopiralla (XIII-59)	"memnuniyetsizlik"
maşalla (XI-191)	"beğenme"
baa (NR-94)	"acıma"

2.8.2. Seslenme ünlemleri

Seslenme ve hitap bildiren ünlemlerdir.

ay (NR-29)	"ey"
ayda (NR-29)	"hayda"

2.8.3. Yönlendirme ünlemleri

Hayvanları çağırma, kovma, yürütme, durdurma gibi yönlendirmeler için kullanılır.

kış (NR-519)	"kuşları kovmak için"
pişt (NR-269)	"kediye kovmak için"
tüv (NR-519)	"atı depretmek için"
şüv (NR-519)	"atı durdurmak için"
küş küş (NR-519)	"kuşu çağırma için"
me me (NR-519)	"köpeği çağırma için"
piş piş (NR-519)	"kediye çağırma için"

2.9. Yansımalar

Tabiattaki sesleri yansıtmaya yönelik, bu bakımdan dilin kabul ettiği ses birleşimiyle gösterilen arasında yakın bir bağ bulunan dolayısıyla oluşması bir sebebe dayanan dil birlikleridir.

şıyk şıyk (NR-519)

sıbir sıbir (NR-519)

garg garg (NR-519)

barg barg (NR-519)

mıyav mıyav (NR-519)

kıt kıt (NR-519)

mö mö (NR-519)

tıñ tıñ (VI-66)

"cıvıl cıvıl"

"fısır fısır"

"kahkaha"

"köpek havlaması"

"kedi miyavlaması"

"tavuk gıdaklaması"

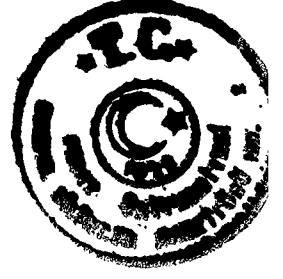
"inek mölemesi"

"tın tın"

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÖZ DİZİMİ (CÜMLE BİLGİSİ)

3.1. Kelime Grupları

Cümle, içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ile yan yana getirilmesinden oluşan yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğudur .

Başlıca kelime grupları şunlardır.

3.1.1. Tekrar grubu

Aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesidir.

Cümlede anlamı güçlendirmek üzere kullanılan tekrar grubu dörde ayrılır²⁷.

a- Aynı kelimenin tekrarı ile kurulanlar

türlü türlü (XVIII-33)	"türlü türlü"
kayta kayta (XI-44)	"döne döne"
tez tez (XII-71)	"tez tez"

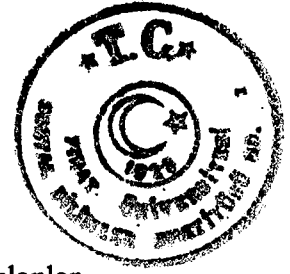
b- Eş veya yakın anlamlı kelimelerle kurulanlar.

yanıp küyip (XI-28)	"yanıp yakılıp"
oynap külip (IX-2)	"oynayıp gülüp"

c- Zıt anlamlı kelimelerle kurulanlar.

keşe kundiz (X-138)	"gece gündüz"
---------------------	---------------

²⁷ Muharrem Ergin, A.g.e., s.356.

kele kete (XVII-88)	"gele gide"
köşip komp (XII-201)	"göçüp konup"

d- Aynı kelimenin önsesinin değiştirilerek tekrarlanması ile kurulanlar.

yapyalgız (XI-74)	"yapyalınız"
eri beri (XI-41)	"oraya buraya"
apak (XI-7)	"apak"
sapsarı (XI-187)	"sapsarı"

3.1.2. İsim tamlaması

İyelik bağlantısı ile birbirine bağlanmış iki veya daha çok isimden oluşan tamlamadır. Tamlayanı ilgi eki almış isim tamlamasına belirle isim tamlaması, tamlayanı ilgi hali eki almamış olan isim tamlamasına ise belirsiz isim tamlaması denir. İsim tamlamaları cümlede dolaylı tümleç olabilirler²⁸.

esger başlığı (VII-180)	"asker başlığı"
yazuvşıdın ustalığı (XVIII-152)	"yazarın ustalığı"
Kultaevt'iñ proizvedenieleri (XVIII-235)	"Kultaevt'in nesirleri"
közleriniñ alavı man oynaklap (IX-160-61)	"gözlerinin alevi ile oynatıp"
Azraildiñ azabı (VI-108)	"Azrail'in azabı"

3.1.3. Sıfat tamlaması

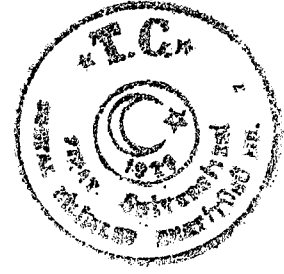
Bir isim unsuru ile onu tamlayan sıfat unsurundan meydana gelir. Sıfat tamlaması kelime gruplarında ve cümle de isim, sıfat ve zarf olarak kullanılır.

kara bulıt (VII-180)	"kara bulut"
ak ayuvlar (VIII-9)	"ak ayılar"
bir kızdıñ (IX-35)	"bir kızın"
kızıl kerbiş üy (XI-74)	"kızıl kerpiç ev"

²⁸ Hikmet Dizdaroğlu, *Tümcebilgisi*, Ankara 1976, s.107.

kart terek (XI-62)

"yaşlı ağaç"

3.1.4. Bağlama grubu

İki veya daha fazla isim unsurunun bağlaçlarla birbirine bağlanmasıyla oluşur. Eğer bağlama grubunda ikiden fazla isim unsuru varsa bağlaç, son iki isim unsuru arasında yer alır. Bağlama grubu kelime gruplarında ve cümlede isim, sıfat ve zarf olarak kullanılır.

tehnikumlarga ém baskalay yerlere (XVII-97)

liselere ve başka yerlere

yaslar ém kızlar (XVII-65)

gençler ve kızlar

Ural'da ém Sibir'de, Ukraina'da ém Belorussiya'da polyak polklarına karşı (XVII-41-2).

Ural'da ve Sibiryada Ukrayna'da ve Belorussiya'da Polonya alaylarına karşı.

3.1.5. Sayı grubu

Bir büyük sayı ile bir küçük sayının yan yana getirilmesiyle kurulur. Küçük sayı sonda bulunur. Cümle ve kelime gruplarında isim ve sıfat olarak kullanılır.

kırk bir (IV-9)

"kırk bir"

kırk miñ (XV-120)

"kırk bin"

on éki (XVI-15)

"on iki"

on yeti (I-4)

"on yedi"

3.1.6. Ünlem grubu

Bir ünlem ile ondan sonra gelen bir isim unsurundan meydana gelir. Ünlem grubu cümle dışı unsur olarak kullanılır.

éh ordam ordam (XII-278)	"ah ordum ordum"
tfu maşalla (XII-45)	"tu maşallah"
oh Nogayım (I-2)	"oh Nogayım"

3.1.7. Unvan grubu

Bir şahıs ismiyle, ondan sonra gelen bir unvan veya akrabalık isminden oluşur. Cümlede ve kelime gruplarında isim olarak kullanılır.

Anvarbek inim (IV-287)	"Anvarbek abim"
Yavgaytar agay (IV-56)	"Yavgaytar amca"
Ali Ependi (XII-4)	"Ali Efendi"
Melim Hatın (I-109)	"Melim Hatun"
Adcizkay Ependi (XII-157)	"Adcizkay Efendi"

3.1.8. Edat grubu

Bir isim unsuru ile çekim edatının meydana getirdiği kelime grubudur. Çekim edatı genellikle isim unsurundan sonra gelir. Cümle ve kelime gruplarında zarf ve sıfat olarak kullanılır.

on yılga yuvık (XVII-71)	"on yıla yakın"
bir yıl uzagında (XVI-70)	"bir yıl uzağında"

3.1.9. Fiil grupları

Fiil unsuru mastar, sıfat fiil veya zarf fiil olan ve ona bağlı unsurlarla beraber bir kelime grubu teşkil eden dil birlikleridir. Cümlede isim, sıfat ve zarf olarak kullanılırlar.

a- Mastar grubu

Bir hareket ismi ile ona bağlı unsur veya unsurlardan meydana gelir. Mastar grubu cümlede ve kelime gruplarında isim olarak kullanılır.

Koñıısı halklar man yaşamaga (kerek) (XII-254) "*Komşu halklarla yaşamak gerek*"

Onıñ sırn bilmege (kerek) (XII-42-43) "*Onun sırnını bilmek gerek*"

b- Sıfat fiil grubu

Bir sıfat fiil ile ona bağı unsur veya unsurlardan meydana gelir. Sıfat fiil grubu cümlede ve kelime gruplarında isim ve sıfat olarak kullanılır.

on barmagınnan on öner tamgan (kisige) (XIII-212)

on parmağından on hüner damlayan kişiye

üyege yıluv (toltırgan) (IX-103-4) "eve gözyaşı dolduran"

yorık (yurgen) (I-70) "çabuk yürüyen"

c- Zarf fiil grubu

Bir zarf fiil ile ona bağı unsur veya unsurlardan meydana gelir. Cümlede ve kelime gruplarında zarf olarak kullanılır.

sen ésime "sen hafızama

tüsip (ketken zamanda) (II-130-31) düşüp giden zamanda"

tap tenizdey gürildep "sanki deniz gibi gürüldeyip

Tuva senim örkenlep (V-11-2) Tuva dini oluşup"

3.2.0. Cümle

Bir fikri, bir duygu ve düşüncüyü, bir oluş ve kılışı tam olarak bir hüküm halinde anlatan kelime grubudur. Cümlelerin varlığı için asgarî şart, bir çekimli fiil bulunmasıdır.

3.2.1. Cümlenin unsurları

a. Yüklem

Cümlenin oluşmasını sağlayan ana unsurdur. Hüküm bildirir. Yüklem fiil veya isim soylu bir kelime olabilir. Tek bir kelime olabileceği gibi bir kelime grubu da olabilir.

yırla kocav, sen yırla "söyle yaşlı sen söyle
eski Nogay yırlardı (X-130-31) eski Nogay türkülerini"

b. Özne

Oluş ve kılışın gerçekleşmesini sağlayan unsurdur. Özellikle belirtilmese bile yüklemde ifade edilir. Bir cümlede birden fazla özne bulunabilir.

Men köremen özimdi (VII-120) "*Ben göremem kendimi*"
Ak nietli nesilimiz, devrendirip dünyadı (X-111-12)0
Ak niyetli neslimiz döndürüp dünyayı"

c. Nesne

Cümlede öznenin, dolayısıyla fiili geçişli olan yüklemde etkilediği şahsı gösteren yalın ya da yükleme hali eki almış unsurdur. İsim cinsinden bir kelime veya kelime grubu olabilir.

Karzınasın halkımnıñ yas nesili kullansın (X-144-45)

"Hazinesini halkımın genç nesili kullansın"

Üy iesi konaklardı üyge kirgisti (XII-89)

"Ev sahibi misafirleri eve girdirdi."

d. Zarf

Bir cümlede yüklemi zaman, sebep, vasıta, yön, tarz, miktar ve şart bakımından tanımlayan unsurdur. Bir kelime veya kelime grubu olabilir. Bir cümlede birden fazla zarf bulunabilir.

Sanı köp bolar, tez kutılmas (XIX-80)	"Sayısı çok olur tez bitmez"
Dünyada yansız yanlı beri zat (IX-75)	"Dünyada cansız canlı tüm şey"
Kül boladı şağı yetken zamanda (IX-75-6)	"Kül oldu çağı yeten zamanda"

e. Yer tamlayıcısı

Cümlede yüklemın anlamını yön, yer gibi çeşitli yönlerden tamamlayan unsurdur. Bir cümlede birden çok yer tamlayıcısı bulunabilir. İsim cinsinden bir kelime veya kelime grubu olabilir.

Leningradka kelip tuskende (XIX-56)	"Leningrada gelip vardığında"
Menim ulım Zaurbek'te oltırıp (IV-126)	"Benim oğlum Zaurbek'te oturup"

f. Cümle dışı unsur

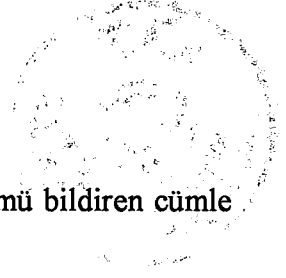
Cümlenin kuruluşuna katılmayan dolaylı yollardan cümlenin manasına yardımcı olan unsurlardır. Bunlar ünlemler, bağlaçlar ve ünlem grubudur.

Uvagınnañ alarsıñ, ey pişe (XIX-78)	"Ufağından alırsın, ey kadın!"
-------------------------------------	--------------------------------

3.2.2. Cümle türleri

3.2.2.1. Yapılarına göre cümleler

Cümleler yapıları bakımından basit, birleşik, bağlı ve sıralı olmak üzere dört grupta incelenir.

a. Basit cümle

İçinde bir tek yüklem bulunan, bütün unsurlarıyla bir tek hükmü bildiren cümle türüdür.

Ömirinde birinşi kere Yavgaytar agay Leningradka barayadır. (XIX-51)

Ömründe ilk kez Yavgaytar abi Leningrad'a gelir.

Keşe kündüz yırla sen (X-138)

Gece gündüz söyle sen.

b. Birleşik cümle

Bir ana cümle ile bu ana cümlenin manasını tamamlayan bir ya da birden fazla yan cümleden oluşur. Şartlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle olmak üzere iki çeşittir²⁹. Her iki cümle çeşidine birer örnek verelim.

Bereketi bakşalı bolsa da, yulkpaga kim koyar yüregin (IX-15-6)

Bereketi bahçeli (bol) olsa da parçalanmaya kim koyar yüregini"

Munnan 24 yıl aldın Nogay Sovet literaturasınıñ negizin saluvşılardıñ birisi F.A. Abdulcalilov, *Teberme éken yuregimiz* degen makalasında bulay dep yazgan (XVIII-143-44).

Bundan yirmi dört yıl önce Nogay Sovyet edebiyatının esasının kurucularından birisi F.A. Abdulcalilov, Teper mi hiç yüregimiz adlı makalesinde böyle söyleyip yazmış.

c. Bağlı cümle

Bağlaçlarla birbirine bağlanmış cümleler topluluğudur. Bu cümleler ki veya diğer bağlama edatlarıyla kurulur.

²⁹ Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi- Cümle Tahlilleri*, Ankara 1993, s.61.

Kıskı bolcal işinde aslık oñısın tókpey-şaşpay yıyıp aldılarve ökimet aldında barışların artıgı man toltırdılar (XI-89-90)

Kısa zaman içinde tahıl mahsullerini tplayıp sakladılar ve hükümetin gelecekteki vazifelerini fazlasıyla yerine getirdiler.

Til uşına kelip kalgan sol bir sözdi dosına yaylı kepte aytkısı keldi de tağı da iymenip kaldı (XI-40-1)

Dil ucuna gelip kalmış şu bir tek sözü dostuna çabucak söylemesi geldi de ancak tereddüt edip kaldı.

d. Sıralı cümle

İki veya daha fazla cümlenin bir anlam bütünlüğü içinde sıralanmasıyla meydana gelen cümleler topluluğudur. Cümlelerin her biri yapı ve anlam bakımından farklı niteliklere sahip olabilir.

Buringıday bolıp, bir biri men tağı da yolıgısıp kayta kayta kübir tiñlesip söylesken yerge birge barıp birge kıldırıp birge oynap külip yurdiler. (XI-44-5).

Önceki gibi olup bir biri ile bir daha karşılaşp, döne döne mırıldanıp, anlaştıkları yere beraber varıp, beraber gezip, beraber oynayp gülüp yürüdüler.

Bu özi sovhozdıñ ortalığındagı yapıalgız eki şarlaklı kızıl kerbiş üydin bir üyken bölmesin biylep alıp ata anasın da öziniñ üyine köşirip ekeldi. (XI-74-5)

Bu kendisi çiftliğin ortasındaki yapayalnız iki katlı kızıl kerpiç evin büyük bir odasını tutup ana va babasını da kendisinin evine götürdü.

3.2.2.2. Yüklemin türüne göre cümleler

Fiil cümlesi ve isim cümlesi olmak üzere iki gruba ayrılır.

a. Fiil cümlesi

Yüklemi çekimli fiil olan cümledir. Fiil geçişsiz ise nesne almaz. Meçhul fiilli cümlelerde özne yoktur.

Tünegün bir kilo aldım (XIX-75) *"Düneyin bir kilo aldım"*

Aşlıktan, yarlılıktan, yalğızlıktan korlık körgen halk kimge tayanayagın da bilmeydi. (XII-10-11)

Açlıktan, fakirlikten, yalnızlıktan zarar gören halk kime güveneceğini de bilmiyordu.

Söz baylığı halkımnıñ yırlanmasa mutılar (X-136-7)

"Söz zenginliği halkımın söylenmese umutulur".

b. İsim cümlesi

Yüklemi isim veya isim soylu bir kelime olan cümlelerdir. İsim cümleleri genellikle özne ve yüklemden meydana gelir. Bazen zarf ve bulunma ekli yer tamlayıcıları da kullanılır. Cümlelerde bar ve yok isimlerinin yüklem olarak kullanılmasına sıkça rastlanmaktadır.

Müldiremde Nogayımniñ buvı bar. (VII-13)

Dolabımda Nogayımın kokusu var.

Nege dese Nogaylarda Aliler köp édi. (XII-18)

Niye desen Nogaylarda Aliler çok idi.

Edemniñ özi degendey, ögiz keder küşi bar. (XII-29)

İnsanın kendine değince öküz kadar gücü var.

3.2.2.3. Yüklemin yerine göre cümleler

Yüklemin yerine göre cümleler kurallı ve devrik olmak üzere iki çeşittir.

a. Kurallı cümle

Yüklemi sonda bulunan cümledir. Özellikle belirtmek istenen unsur yükleme en yakın olandır.

Men onun akında aytpadım . (XIII-195)

Ben onun hakkında söylemedim.

Oga tez arada Lifçik degen attı taktılar. (XIII-138)

Ona hemen orada Lifçik denilen adı taktılar.

b. Devrik Cümle

Yüklemi sonda bulunmayan cümledir. Devrik cümleler daha çok şiirsel anlatımlarda tercih edilir.

Yulkpaga kim koyar yuregin (IX-16)

Parçalamaya kim koyar yüreğini.

İnanmayman tildi muttum degenge (I-79)

İnanmam dili unuttum diyenlere.

3.2.2.4. Anlamlarına Göre Cümleler

a. Olumlu cümle

Yüklemi olumlu yargı bildiren cümledir.

Üyken otta, kazanda, may işinde ol, kaynar. (VI-110-11)

"*Büyük ateşte, kazanda, yağ içinde o kaynar.*"

Yoldaşlarım tüslerime énediler (X-63-4)

"*Yoldaşlarım düşlerime indiler.*"

b. Olumsuz cümle

Yüklemi olumsuz yargı bildiren cümledir. Fiil cümlesinin olumsuzu "-ma" olumsuzluk ekiyle, isim cümlesinin olumsuzu *değil* kelimesiyle kurulur.

Bizge kömek étpedi (VIII-10) "Bize yardım etmedi"

Bulut bolıp ötemen (IX-180) "Bulut olup geçmem"

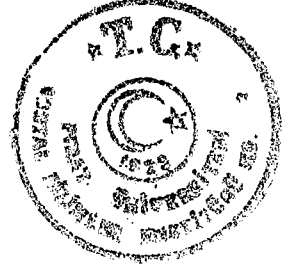
c. Soru cümlesi

Soru yoluyla bilgi almayı amaçlayan cümle, soru cümlesidir. Soru cümlesi olumlu veya olumsuz olabilir.

Şıkpaga kim berer teregin? (IX-14) "Çıkmaya kim verir ağacını?"

Ne üşin yaşaymaz? (VIII-156) "Ne için yaşarız?"

SONUÇ

1. TT'deki bütün 'ş'ler NT'de 's'dir.

bas	baş
tas	taş
şaş	saç

2. TT'deki bütün 'ç'ler NT'de 'ş'dir.

aş-	açmak
keş-	geçmek
saç-	şaşmak
şişekey	çiçek

3. Alıntı kelimelerde kelime başında bulunan 'y'ler NT'de 'c'dir.

yaza	ceza
yuma	Cuma
yavap	cevap
yennet	cennet
yumart	cömert
yan	can

4. Arapça ve Farsça'dan giren kelimelerde 'f' sesi kelime başında ve ortasında 'p'ye dönüşür.

pitne	fitne
sıpat	sıfat
pakır	fakir
ependi	efendi
payda	fayda

5. TT'de kalın ünlülü ve tek heceli kelimelerin sonunda bulunan 'ğ'ler NT'de 'v'dir.

bav	bağ
tav	dağ
bavır	bağır
buzav	buzacağı

6. TT'de kelime başındaki 'b'ler NT'de genellikle 'm' olur.

miñ	bin
men	ben
moyın	boyun
min-	binmek
meñiz	beniz

7. TT'de kelime başı 'd'ler, NT'de ET'deki şeklini muhafaza ederek 't'dir.

til	dil
tar	dar
teñiz	deniz
teren	derin

Bazı istisnalar vardır.

de-	söylemek
-----	----------

8. Türkçe asıllı kelimelerin başındaki 'g'ler NT'de genellikle 'k'dır.

kök	gök
kiyin-	giyinmek
kül-	gülmek
kel-	gelmek
köz	göz

9. İki ünlü arasında kalan 'p'ler NT'de 'b' olur.

tap-	bulmak	tabıldı	bulundu
sap	sap	sabı	sapı
sep-	sepmek	sebüv	serpmek

10. Arapça ve Farsça'dan NT'ne giren kelimelerin başındaki 'h' düşer. Bazen 'k'ya dönüşür.

örmet	hürmet
eci	hacı
aram	haram
kırsız	hırsız
kıylı	hayli

11. Arapça ve Farsça'dan alıntı kelimelerin son hecelerindeki 't' ve 'h' sesleri, NT'de genellikle düşer.

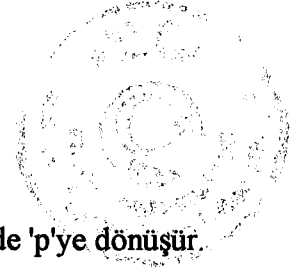
dos	dost
düris	dürüst
Astopiralla	estağfirullah
Maşalla	maşallah

12. NT'de Türkçe asıllı veya alıntı kelimelerde bazen 'y' ünsüzü türemiştir.

dayım	daima
iyman	iman
iyt	it
biyt	bit
yuzim	üzüm

13. Bazı alıntı kelimelerde ünsüz tekleşmesi görülür.

kuvat	kuvvet
tüken	dükkan

14. TT'de 'b' ile başlayan aslî şekli 'b'li olan bazı kelimeler NT'de 'p'ye dönüşür.

pışak	bıçak
palta	balta

15. TT'de 'p' ile başlayan ve aslî şekli 'b'li olan bazı kelimeler NT'de aslî şekillerini korur.

baa	paha
bazar	pazar

16. NT'de 'ber-, bar-' kelimelerinin başındaki 'b' ünsüzü aslî şeklinde olduğu gibi kendisini korurken TT'de bu ünsüz 'v'ye dönüşmüştür.

ber-	vermek
bar-	varmak

17. Alıntı kelimelerdeki 'â, î' uzun ünlülerin uzunluklarını korumadıkları gibi (NT'de uzunluk için bir işaret de yoktur) ince ünlülere dönüştüğü de görülür.

edet	âdet
epdes	âbdest
edem	âdem

18. İki ünlü arasında kalan ince 'k' lar 'g' olur.

egin	ekin
üydegi	evdeki
keregi	gereği
şıgar-	çıkarmak

METİNLER

I

POEZİYA

- Oh, Nogayım, özden yerim,
Oylarımniñ bavları!
Yuregimniñ oñ betidir
5 Buyratıñniñ bavrayı.
Baktır maga sıpatıñdı,
Men kurmanıñ bolayım,
Saga yollanıp şıkkın
Kaygıdan men tolayım.
- 10 Misirge yol alsam da
Men yolımdı bölermen
Tañla seni öler dese
Bügün özim ölermen!
Koy, söylesin söylegenler,
15 Sözden köpler toymagan!
Bar bizim aramızda
İnsanlıktı yoymagan.
Öktem yurgen arada
Öktemlerdiñ birimen.
- 20 Seniñ maga senimin men
Bu dünyada tirimen
İnanmaylı söylegen
Men köplerden yogarman,
Hayrantlantım, suklandırıp
25 Şalkasınnan yıgarman!
Tek sen maga sengeysiñ,
İnan maga, Nogayım!
Baskalar maga nedir?
Kolım siltep koyarman.
- 30 Mekkem benim, Medinam,
Keldim seniñ kasıña,

Seniñ bergen örmetiñ

Eci şalma basıma!

SÖYLEGENNEN NE PAYDA

35 Yetek koydan, yelinli sıyırlardan

Ne paydadır?

İeler bassız bolsa.....

Kaznalardan, iyilgen ökimetten

Ne paydadır, tagında dansız bolsa?

40 Akıllıman degenlerden ne payda,

Akıl yetip, tilge küşi yetpese?

Men yumartpan degenlerden ne payda,

Yumartlıgın yazıklarga étpese?

Men yumart pan degenlerden ne payda,

45 Edemşilik işlerinde bolmasa?

Süemen dep kışkırgannan ne payda.

Süyuvine alal bolıp kalmasa?

Oh, bu sözler!

Bu sözlerden ne payda?

50 Aytkan sözden ulanlar tabılmasa.

Bu antlardan ne paydadır, antları

Yer bolganniñ yuregi yarılmasa?

Sınık apas bu yaşavdıñ baası

Yaşayganniñ tüz niyeti bolmasa,

55 Yalğan duniya taslap ketken insannan

Sıntasınnan baska zat ta kalmasa.

YİĞİTLER YIRI

- Éy, yigitler! Keñ yayılğan Nogayda,
Ér degenler biri birin satama?
- 60 Tagın satpay abırayın satkanlar
Ér men men dep beti barıp aytama?
Keñ yayılğan dañılında Nogaydıñ
Yaman yok dep körsek yalğan aytarmız,
Éren atlı biz de barmız Nogayda
- 65 Naccaslardıñ yolın buvıp taslarmız!

Bizdi satkan özin sata baskaga,
Bizim namıs savdalarga koyılmay.
At basınday yureginde Nogaydıñ
At kevedey ötkemligi yoyılmay.

- 70 Nogay tüzde yorık yurgen yollarda
Yolbaşşıga namartlar saylamadık.
Yahşılar man küezlenip, kaygırıp
Namıssızlar toyların toylamadık.

- Bar yigitler keñ yayılğan Nogayda,
75 Atalardıñ atın yoymay yuregen.
Edem atlı bar edemler Nogayda
Yigitlerdiñ yigitligin köregen.

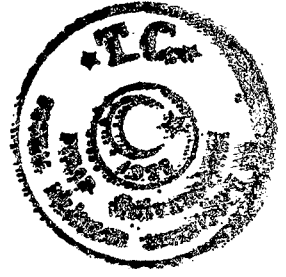
TİLİM MENİM

- Inanmayman tildi muttım degenge,
80 Tildi muttım degenge inanmayman.
Şarklarına bir insanlık énmegen
Bu taypadı insanga sanamayman.
Mutıladı dunıyada köp zatlar,
Mutıladı köp yaşagan yerler de,
85 Mutıladı saga maktav aytagan.

- Küni-tüni eş bezbeygen birler de.
 Mutıladı seni satkan doslar da,
 Mutıladı öziñ satkan şaklar da,
 Baska zattı aytpayman men, mutıla
 90 Nesibiñ men baslap raskan yaklar da.
 Tek mutılmay yuvıklarıñ koyılğan
 Ahır mekan, tamır-taypa mezarıñ.
 Yalgız Nogay hatın aytkan tünlerde
 Dunıyada bolmaganday sazlarıñ.
 95 Tek mutılmay ana tilde ayılğan
 Yuvıklardan kalğan ahır ösiet,
 Ana tilde ayılğan süyiniş,

- Ana tilde aytkan kaygı-kasüvet.
 Inanmayman tildi muttım degenge,
 100 Tildi muttım degenge inanmayman.
 Şarklarına bir insanlık énmegen
 Bu taypadı insanga sanamayman.
 Nogay tilim asıl til, éske alsam,
 Karageren hatın kele aldıma,
 105 Sol hatınnan eziz tildi ayırmay
 Yaslık şakta añlamadım, bu hatın
 Yaslık şakta añlamadım, bu hatın
 Kayday kazna savga étip koyganın.
 Melim hatın, kembil hatın, yaşavım,
 110 Tüşindirdi Nogay tildiñ baylıgın.
 Men añladım: Nogay yerde yılga suv
 Nogay tilde sırın şeşe yagaga.
 Men añladım: bizden ketken turnalar
 Nogay tilde habar ayta kıblaga.
 115 Ana tilim, seniñ asıl söziñ men
 Ak túslerim kuşaklagan yaslıkta.

Ana tilim, seni salıp èringe
Aytkan bir söz birev maga yazlıkta.

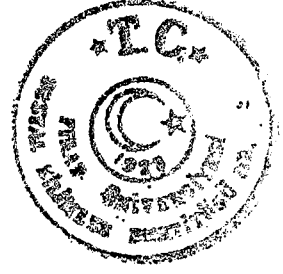
Seniñ asıl söziñ men agaylardan
120 Soraydılar yaslar bizde maslagat.
Ana tilde kembillerdiñ sözleri
Purş yurekti tep-tez ète parahat.

Eske tüse eveldegi bir hatın:
“Ana tildi mutpañız” dep aytkanı.
125 Ana tilde oga yırlar bağıslap
Razı bolıp, tetliligin tatkaman.
Yas sıpatta körmeysiñ bir sızık ta,
Éger körseñ, ol sen akta oyımdır.
Éger tañda kezegendi sen körseñ
130 Alıs yaktan saga kaytkan boyımdır.
Kaysı tilde kayday sözler aytsam da,
Bil, şölligim, Nogay tilim érinde.
Kaysı yerde, kayday elde bolsam da
Men kızuvlı yana oşak yerimde.

II

ATAM MİNGEN ARGIMAK

Köp zatlar bar
Ésten taymay turagan,
Éske tüsse,
5 Süyinesiñ olar man.
Şaşlarımñıñ
Akları köp bolganlay,
Atam mingen
Attı eske alaman.
10 Kişkey èdim,

- Tek ésimde eli de,
 Kaybir zaman
 Érte tura èdim men,
 Orındıkta
- 15 Atam yogın bilip te,
 Tez kiyinip
 Dos - töbeme yöneymen.
 Nege dese
 Keşe sayın sol attı,
- 20 Atam benim
 Yiberedi otlakka,
 Tañ atkanlay,
 Tetli uykısın tars yarıp,
 Şıktı taptap
- 25 Kete èdi ol oga.
- Soñ kaydadı
 Yetip onı süyinip,
 Tap birinşi
 Kere onı körgendey.
- 30 Yeteekten
 Aldı kere öktemsip,
 Sıypar èdi
 Bögün yanı süygendey.
- Ol at pınan
- 35 Menim baktım baylavlı,
 Yaslıgımnıñ
 Şat künler kosılıp,
 Yıllar ötip,
 Özim ata bolganlı,
- 40 Éske tüse
 Kişkey bastı oy basıp.

- Yaslıgımnıñ
 Yan yoldası argımak,
 Uykı közim
 45 Sen üstinde köp aştım,
 Üydi mutıp,
 Érkin yurgen şagıñda,
 Saga neşe
 Men aşuvlı yabıstım.
- 50 Sen üstıñe
 Minip kelip yönesem,
 Eldey bolıp
 Kete édiñ ızgırıp
 Öktem bolıp.
- 55 Üyge men köp kelgenmen,
 Yuvıklardıñ
 Köz karavın yuvırtıp.
- Sen üstıñde
 Yaslay östim, küş yıydım.
- 60 Telbegidiñ
 Uşınnan berk ısladım.
 Ém eli de
 Éske alıp sol şagım
 Agıp kete
- 65 Kuvanışlı köz yasım.
- At körgende
 Men süemen atılıp,
 Sendey étip
 Üstine de minmege.
- 70 Kulagina

Al kettiñ dep söz aytıp,
Keñ avlakta
Besigimdey kezbege.

At körgende

- 75 Men süemen atamday
Éki kol man
Islamaga ayavlap:
Basın, kasın
Yerge yetken kuyırığın,
80 Sav kün yurip
Kızıp turgan tuyagın.

At körgende

- Men süemen atamday,
Kora betke
85 Barıp arba yekkenşe,
Turagalıp,
Karay berip turmaga,
Izdı salıp,
Yoldı alıp ketkenşe.

- 90 At körgende,
Men süemen agamday,
Yelkesinnen
Sıypamaga ayavlap.
Küşim yetken
95 Şaklı men tartpaga
Sırtlığın da
Islay berip atamday.

At körgende

Men süemen eptemdey,

100 At yegilip

Arba ezir turganın,
Anam benim
Islay berip belimnen,
“Oltır, balam!”

105 Dep süyinip aytkanın.

Yigit atım,
Men saga, bil, borışlı,
Bügün şölden
Ketip uzak tursam da

110 Meni avtobus

Onda - munda kıldırtsın,
Sen yuvıgım,
Kalay elde bolsam da.

Sen esime

115 Tüsip ketken zamanda,

Yuvıraman
Mınmege ier üstine.
Şölligimde
Tentek yeldi kuşaklap,

120 Bezdırğışten

Al salam, dep bermege.

Sen esime

Tüsip ketken zamanda,
Şat oyım man

125 Şölligimde bolaman.

Seni izlep
Köp kıldırğan sokpak pan,
Endi özüm
Kıldırıp ta alaman.

- 130 Sen  sime
T sip ketken zamanda,
Tınışlıgım
Birden yoyıp kalaman,
 y aldına
- 135 Kelip toktap turganday,
Uşıp turıp
Terezeme karayman.

III

- Mine b g n
 nniş benim t sime....
S ytip  nmey
Yaramayma koymaga?
- 5 Inanmadım,
Inanmayman  zime,
Seni minen
Onday zatlar bolmagan,
- Mindim saga
- 10  m s emen yel kimik
Keņ ş limde
 rteņgi şak kezbege.
Telbegidi
Men tartaman  r kimik,
- 15 Toktagansış,
Imtılmaysış yurmege.
- Ayagım man
Bavırışa kagaman,
“Yur”, dep aytım,
- 20  sitpeysış... yerişde.

Tögerekke

Kızıl bet pen karayman.

Köz salmaga

İnsanlar yok özime.

25 Aşuvlandım.

Tüstim yerge atılıp,

Ém mıyadiñ

Aldım üyken tamırın,

Minip saga

30 Sav küşim men aşuvlı.

Urıp turdım

Sen yurmediñ... Uyandım.

Sol tüsten soñ,

Sagınaman men seni,

35 Sagınaman

Alıs kalgan şölimdi,

Belki, sen de

Sökkensifdi ém meni

“Nege taslap

40 Ketip kaldıñ özimdi”

Argımagım,

Atam mingen argımak!

Üy kusımsıñ,

Yaslıgımnıñ dosısnıñ.

45 Mutpagayman

Seni bir de, añlap koy.

Aldıngıday

Bile bolsañ, saga dos

- Mutpaganman,
 50 Yurek t pke baylangan,
 Seni minen
 Bolıp ketken k p zatlar:
 Men eli de
 Sebiyime aytaman
 55 Sen  sti nen
  n de yılı habarlar.

- Mutpaganman,
 Men  simde saklayman:
  rtengi  ak
 60 Baylı yerden eketip,
 Toyıp i  dep,
  leкке suv kuyaman,
  zim bolsa
 Kaltrayman, yel  bip
 65 Yure kele
 Men birerde toktayman.
 Sol  lek suv
 K zlerime ilinip,
 Uvırlarım
 70 Toltrıp bir kıynalmay,
 Sendey  tip
  şsem  ken  pirip.

- Bir irk vsiz
  şer  dim kosılıp
 75  zi  minen
 Artezianni  suvın da,
  m arka da
 Tap t sektey oltırıp,
 Ti lar  dim

80 Atam aytkan yırın da.

Ozgan zattı

Éske alsam yuregim,

Öz-özinnen

Elsizlenip ketedi.

85 Şal basımda

Türli oylar terbenip

Kalgan zatlar

Kuvıp tağı yetedi.

Mutilmaydı

90 Bolıp ketken özgeris,

Ol baktım man

Kezip yure türli yer.

Sol yaşavga

Razı bolıp men özim

95 Aytıp aldım:

Koy baskasın, şükir,dep

Nege dese

Ol zamanda yaşavda,

Sen bolgansıñ

100 Éñ nesipli baktıda.

Kisinegen

Attı körsem avlada,

Seni minen

Kosılaman oyımda.

105 Neşe yuz yıl

Şöl iesel Nogayım,

Sensiz bir de

Bayramlar da bolmagan.

Şaň boratıp
 110 Sen şapkanda togayım,
 Suklangannan
 Karap turıp, toymagan.

Şöl yigittiň
 Sen tirevi, karuvı,
 115 Kerek yerde
 Yandavurı ayavlı,
 Eskerşige
 Éň kerektey berk nızam,
 Şöl kisige
 120 Éň de sıylı, bil, ayvan.

Bügün üşin
 Avlagımda köp kölik
 Tüzilisip
 Yol da bermey yuredi.
 125 Ém sonda da.
 Seniň aylak keregıñ,
 Erekette
 Halkım özi sezedi.

Seni minen
 130 Teň kelmeydi “Jiguli”
 Yaşav özi
 Ém sınadı, körsetti
 Üy aldında
 Arba bolsın yegüvli,
 135 Beri aytar:
 “Bu zat bizge kerecti”

Zaman - suvdı

- Dayım agıp baradı,
 Kaybirevler
- 140 At- mırat mutadı,
 Kuşın tösek
 Maşınaga oltırıp,
 Yeñil rulin
 Süygen kepte buradı.
- 145 Neden kerek
 Sendey atlar olarga?
 Kerek yerge
 Yetip bolmas zamanda,
 Poezd kerek
- 150 Ondaylarga barmasa,
 Samolet ta
 Bil, yaraydı bolganda.
- Yaslar eli
 Köp zatlardı mutkanlar,
- 155 Kaybirlerin
 Éske alıp bolmayak.
 Tek yaraydı
 Eyip étpey koysak ta...
 Tek baska zat
- 160 Köz aldınnan taymayak...
 Kırk birinşi
 Senedegi sogısta,
 Bolganlardan
 Şegip sorap karayman,
- 165 Attın körgen
 Kıyınlıgı akında
 Men bilmegen
 Yavaptı da alaman.

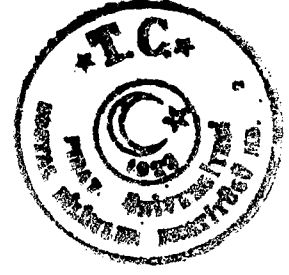
IV

Ene sonda
Ak sakallı veteran,
Éske aldı
On yetinşi senedi,
5 Yara bolıp,
Kara tuman keñ yardan,
Atka minip
Kaytıp özi kelgendi.

Kırk birde de
10 Atka minip ol özi,
Tagı kaytıp
Ketip kaldı sogıska,
Kaslarında
Arba turdı yegüvli,
15 Duşpan mınan
Dav yuregen vakıtta.

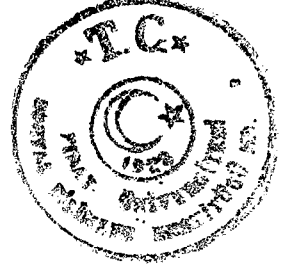
Eger deyim
At üstinnen iesi.
Suvık yerge
20 Dömbek kimik yığılsa.

Argımagı
Abıt artık étpedi,
İesi tek
İerge kol salmasa
25 Ém ésinde
Yara tiyip bir kere,
Kıynalganı
Turıp bolmay ayagı.

- Onı sezip,
 30 Moynın salıp tösine,
 At keriptiñ
 “Min”dep sonda yatkanı.
 Neşe kere
 Argımak ta, soldat ta,
 35 Dav maydanda
 Bolgan suvık okopta,
 Bir-birine
 Alallıgın bildirip,
 Éstelikten
 40 Köz kısalar éndiği.....

- Zaman degen
 Uşıp ketken yat külle.
 Takıykada
 Taptap bara aldıga.
 45 Birde şatlık,
 Birde söngen tap ülle-
 Süyinemiz
 Bola tursa, yahşıga.
 İygileri
 50 Bolıp tursın, bek iygi.
 Köñilimiz
 Bas pan kökke yeteek-
 Yası-kartı
 Oga dayım bet iyip,
 55 Kerek zatın
 Namaz kimik éteek.
 Tek munavay
 Vakıt yetse ölermen:

Kökten uşıp
 60 Şölge kaytıp biz kelsek,
 Émge kerek
 Dep izleseک argımak,
 Aytpasın dep:
 “Ol muzeyge salıngan”.

65 Köp zatlar bar
 Ésten taymay turayak,
 Ésten tüsse.
 Süyinesin olar man.
 Nege dese

70 Yureklerden tamırı,
 Argımak pan
 On aylanıp berkigen,
 Bay tarihli
 Menim savlay bay kırım.

75 Atka minip,
 Bu nesipti ekelgen.

Bügünlerde
 Tüz şöllikte yıldıdı,
 Kelgen sayın

80 Az köremen, aylak az.
 Belki, soga
 Avrıy bolar yas yanım,
 Belki zat ta
 İzley bolar taypasın.

85 “Jigulidif”
 Sesi şıkısa oylayman,
 Karagerim
 Menim sesim berdi dep.

Ata-babam
90 Alıstagı otavdan,
İygiligim
Bilip turıp yetti dep.

Köp zatlar bar
Ésten taymak turayak,
95 Éske tüsse,
Süyinesin olar man.

Şaşlarımınñ
Karası az bolganlay
Atam mingen
100 Attı éske alaman.

O, atım, sen,
Yaşlıgımınñ bavısıñ,
Éske tüssip,
Mıdah bolıp kettim men,
105 Yol boylarda
Az bolgan dep tavısıñ,
Kışkıraman
Kalganlar da bilsinler.

Keşelerde
110 Men uykımdı bölemen,
Senin sesiñ
Yuvırkañga kirkende
Azbarımda
Turganıñdı süerem,
115 Hatınıñdı
Men sagınıp öpkende

Men süymeymen
Köniñ seniñ turganın,
Karamaga

120 Kelgenlerge müzeyde.

Minip saga
Toyda şapsın uvılım,
Somı körip
Kars sogayım özim de.

125 Menim ulım
Zaurbek te oltırıp,
Künbatarda
Üyken toyda yuvansın,
Senin iygi

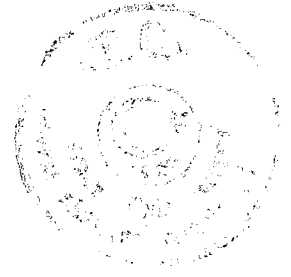
130 Ém de ökteñ turısıñ,
Yigitlerdiñ
Yuregine ot salsan!

Argımakka
Tek yigitler oltırsın,

135 Ataları
Körip ökteñ bolganday,
Şañ yollar man
Argımaklar yuvırsın
Yahşılıkka

140 Alıp halktı barganday!

Sen men benim aramda
Éki türli bar yaşav.
Baska oy, baska añlav,
Baska oylar ortada.

145 Bala şakta da bizdi
Türli yeller şaykagan.
Kuday özi nesipti
Türli kol man paylagan.

Men ésitken yırlardı
150 Sen éstemey ozgasıñ,
Men süegen az halktı.
Kaşan ayak bolgasıñ.

Kuyaş sıñgen kanıma,
Yuvsan ötken yanıma,
155 Ne zat aytıp kirersiñ
Kaytip onı bilersiñ?

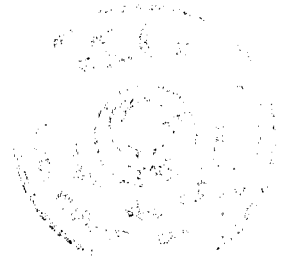
V

Sen saylagan baktıdı
Men de añlap bolmayman.
Sen yırlaygan yırlardı
Ésitsem de, mutaman.

5 “Adaspayın, saspayım,
Öz yalım man barayım”
Dep katpaga süygende,
Kördim seni tüşimde.

Em köremen uykımda
10 Sen men benim aram da,
Tap teñizdey gürildep
Tuva senim örkenlep.

Mecelerdi ol buza,
Tap betirdey adımlap.

15 Oylar, oylar katısa
Közler közlerge karap.

Sen men benim aramda
Sol eceyip tús kalgan.

Neşe aylar talşıgıp,
20 Türli oyga yanşılıp,
Aykasaman süyim men,
Süyim bergen senim men.

Yaşavımnan kaşpaga,
Bas dep seni mutpaga,
25 Dep nietlep men kettim,
Baska yollar köp kezdim.

Yat edemler, yat üyler,
Olar seni bilmeydi,
Biri oylap küymeydi,
30 Éste saklap kütpeydi.

A men bolsam kelpetiñ,
Aytkan söziñ, yurisiñ,
Yuktey salıp arkama
Alıp yurdim yanıma.

35 Uyklasam da, tursam da
Nava tappay yuregim,
Ém bilemen kaytsam da
Azaymayak sol yugim.

Eziz yanım, ayavlım,
40 Bolşı benim duşpanım.

Tuvar, belki ökteklik,
Şığıp maga ielik...

- Kalay tañdım men bugün,
Yılınmaga bulay kün
- 45 Bir üyken ıklav kerek,
Deydi yuka ak terek
Suvık yeldey şaykalıp,
Yamgırğa da suvlanıp,
Yanındağı émenge
- 50 Biyik kalın terekke.
Émen örden karaydı
Kışkey yuka koñsına,
Dirildegen şarkına,
Ém bulay dep aytadı:
- 55 Tamır tereñ barganşa,
Yer yıluvın alğanşa,
Şıdav kerek, avıldas,
Kıyınsız tınış bolmas.
Men de onı añlayman,
- 60 Şağınuvdı koyarman,
Dep ak terek yılaydı,
Basın tömen saladı.
Tek sosınday zamanda,
Suvık yanga ötkende
- 65 Kol yaptıǵı arada
Bir az sama öskenşe.
Kulaksızga söz aytsañ,
Kulagınıñ kırınnan,
Dedi émen şamlanıp,
- 70 Koñsıdan érek tayıp.
Kırda bolsa kutırıp,
Yel men yamgır sızgırıp,

Ak terekke urına,
Butakların sındıra.

- 75 Kele kalsam avılga
Bizim éski bavga men
Dayımlık pan raspaga
Bek asıgıp kiremen.

Mine turı elbeli.

- 80 Kızıl maktay kızırğan.
Kayday tetli yemisi
Bile onı aşagan.

Ozgan künler ésime
Sagınışlı keledi.

- 85 Bala şakta terekke
Er bir edem minedi.

Yalıñ ayak asılıp,
Tabanımız tesilip,
Elbeli biz aşaymız,

- 90 Éñ piskenin saylaymız.

Közler toydı degende
Oynamaga karaymız.
Sabdagı man üzemiz,
Kulaklarga ilemiz...

- 95 Neşe türli sırgalar
Öskende men algaman.
Kayday iygi oyuvlar
Usta salgan, karayman.

Tek nege di kuvanış
 100 Altın, kmıs bermeydi.
 Edem degen kızzanıŝ
 Baska kiyse knleydi...

Ne elemet iyisler
 Yemis sırga yayadı.
 105 sirkendey boladı,
 Kaytıp yıldıraydı kzler.

Maskarama tabiat
 Bavga zi karagan.
 Kara toprak kŝ bergen,
 110 Knniñ kzi stirgen.

Yazlık şakta terekti
 Yazlık iyis yasartkan.
 Tañga karsı yemisti
 Tañ ŝıkları kp yuvgan...

115 Oylay dim sol zaman
 Kaytıp bizim dunıya
 Berk em kŝli oltırgan
 Salıp bil tek bir uya:

Er kn rteñ kn tuva,
 120 Er kn keŝte kn oña.
 Yaz ozbasa kz kelmey,
 Bir aydan bav ŝirimey.

Edem bıza berklikti,
 Nege dese terekti
 125 Yarım seat işinde

Şavıp ala öskende.

Tañ man iske urınmay

Baylık birden kütedi.

Yıluv bermey, yılıtpay,

130 Yılınmaga süedi...

Tabiattıñ akılı,

Berkligi, şıdamlığı,

Körüm bolsın insanga

Duniyada buzbaska.

VI

YAŞAY HATIN

Segizinşi étacda

Üş ayırım bölmede

Tazalıkta, baylıkta

5 Yaşay hatın işinde

Bu bölmeler, aytpaga,

Bay tükenge usagan,

Ém kelkendey satlıkta

Üy alatlar kadalgan.

10 Sisesinnen şkeplerdiñ

Körinedi savıtlar.

Yavın ala közlerdiñ

Altın suvlı sızıklar.

Neşe türli "Madonna"

15 Öktemsip bir karaydı.

Onnan kalmay hrustal da

Kün közinde oynaydı.

Barhat kiygen divannıñ
Töbesinde bar süvret
20 Sonda yasıl togaydıñ
Körki kayday elemet.

Üyken yumsak kalşa man
Yollar munda töselgen.
Yurseñ de sen katlav man
25 Astı étac sezbeğen.

Argı bölme yatar üy
Arab mülki körine.
Uyklamaga kayday küy.
Yarasıklı keñ tördde.

30 Baska bölme yaslarga,
Okuvların étpege.
Öz alına oynarga
Bırşav bermey birevge.

Munday üyde isten soñ
35 Arıp-talıp kelgen soñ
Tınşaymaga kim süymes,
Bereketti kim sezbes.

Divanga sen tayanıp,
Eeliñ men kosılıp,
40 Ortaga stol kurasıñ,
Tolı tepşek salasıñ,

Sav kün körmey turganga,
Éndi birge bolganga,

Balalardı tınlaysıñ,
45 Küzlenip karaysıñ.

Son beri de tarkaydı
Öz isine karaydı.
Kitaplerge urına
Er müyiste er bala.

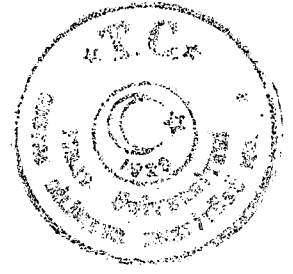
50 Ana bolsa kazan üyde
Asa-süze tañlaga
Ata bolsa üñile
Kündiz kelgen jurnalga.

Yade bolsa érli hatın
55 Ozgan künge ésap bere.
Ém maslagat sorasıp
Eri-beri sorav şeşe.

Belki, éki bala da
Atası man oynaydı,
60 Şav-şuv üyge tolsa da
Külip ana karaydı.

Ama şıkpay bir ses te,
Bölmelerde bek tınık.
Oynamaydı birev de
65 Bir elemet tınıklık.

Tıñ, tıñ, tıñ. Kulak tına,
Kayday avır ava da.
Yetimligin sezgendey
Şañ sogılmay, ündemey.

70 Yalgızlıktı yabınıp
Terezediñ kasında
Hatın turı oylanıp,
Baska yaşav basında:

Kelip kelmey isten soñ

75 Kıskayaklı algasay
Kazan üyge kirmege,
Astı salıp tizbege.

Şorga-kasık davlaydı

Yerge tüşip oynaydı.

80 Savlay üyge yayılıp
Şañ sogıla kuanıp.

Érin karşı almaga

Asıgadı hatını.

Kayday éken şırayı,

85 Sebep kerek añlavga.

Yıluví da, tınısı da,

Mıradı da, balası da,

Beri zatı - érkegi,

Yaşavınıñ özegi.

90 “Ol aşasın, ol işsin,
Tınşaysın ém kiyinsin,
Ne bolsa da ketpesin,
Bala yogın sezbesin”

Dep oylaydı eleyi

95 Bolgan soñ ol nesibi,
Dendüriktey aylanıp,

Kartlığına yastanıp.

Yetim üler kasınnan
Künde hatın ketedi.

100 Neşe öksiz köredi
Karay oga azbardan.

Adalap bir irkilmey,
Aşşı oylar küydirmey.
Yazıksınuv bilmeydi,

105 Ayamaga süymeydi.

Söytip, belki, yaşavı
Ozar édi ölgense.
Azraildiñ azabı
Küter édi kelgenşe:

110 Üyken otta, kazanda,
May işinde ol, kaynar.
Kışkırar ol, kışkırar.
Süekleri kızganda.

Ot işinde tarsılday
115 Üy alatlar, savıtlar.
Otkı onı taslaylar
Öksiz yetim balalar....

Neşe sebep beredi
Kuday bizge, keripke,
120 Yañılıstı bilmege,
Yazıksınuv sezbege.

Kıdıragan kılmıstay

Kıyın keler bek nomay.
 Namısıña, baktıña,
 125 Tuvadı ol sınavga....

Baska hatın balalı
 Bolgan éken érkekten.
 Nesip tolgan adımı
 Ésitildi ketkende.

130 Bas dep hatın yıladı
 Kargadı ém oyladı:
 Munday nesip kayda dep
 Uzak turmas, keler dep.

Künler tuvıl aylar da
 135 Oza berdi akırın.
 Yalgızlık pan kaygı da
 Saldı üyge uyasın.

Éndi kelse kullıktan
 Kazan üyge yuvırmay,
 140 Yatadı ol kozgalmay
 Bası sise oylardan.

Arada bir seskenip
 Şañ sogluy kütedi.
 Kelmeek ol, bileği,
 145 Ne étersiñ, senedi,

Keşelerde yuregi
 Uvlap, aşıp sızlaydı.
 Kayda nesip menesi
 Degen sorav kıynaydı.

150 Uyklamagan edemge
 Kayday azap tınıklık.
 Kıyın şegip bilüvge
 Kerek bolar yalgızlık

Éndi baylık hatınnıñ

155 Aşıtıadı yuregin.
 Bereketli yasıktıñ
 Karıcladı köp küşin.

Mine turlar alatlar,
 Savıtlar ém kalşalar.

160 Kayda éken yılıuvı
 Maslagatı, yan sözi?

Érkek somı anлагаñ.
 Şañ tiydirmey saklagan
 Taslap ketti hatının,

165 Öz ülisin, öz payın.

Érin bir yol oramda
 Kördi hatın ańsızdan.
 Kişkey bala kolında
 Kuşaklagan moynınnan.

170 Kede onı öbedi,
 Ekevi de küledi.
 Yıgılmaga az kalıp
 Ozdı hatın asıgıp.

Tıñ, tıñ, tıñ. Kulak tına.

175 Tastay avır ava da

Yalgızlıktan kaşkanday
Bara hatın oram man.

Yetim üydiñ yanında
Toktap kaldı adalap.

180 Yılay, yılay kasında
Öksizligin bek añlap.

VII

NOGAYIMNIÑ BUVI BAR

Babalarım balday étip şay işken.

Ündirikte yıldıradı şıñ ayak.

Şeber bolıp örnekleri örilgen,

5 Közdiñ yavın alıp turı layal boyak

Sıyrığa salınadı edet pen,

Ayklardıñ eñ aldında şıñ ayak.

Bavırsaga man balavızday şay berip,

Sıy étedi konak sıylap bizim yak.

10 Örnekleriñ altı örilgen, şıñ ayak,

Örneklerde altın oka suvı bar.

Dayım tolıp müldireysiñ, şıñ ayak,

Müldiremde Nogayımniñ buvı bar.

SARALA TAÑ

15 Sargayıp atkan sarı tañ

Aspandı étte sarala.

Şırşın buzdı tañ-mañınıñ

Emşekti izlep bir bala.

Zemzemdey şık pan yuvılıp,

20 Kızgaldak şölde saylandı.

Körmege kündi künaylan
Küntuvar betke aylandı.

- Sargayıp turı sarı ağaş,
Saralı kökke uzalıp.
25 Şır-şır étedi şiltorgay,
Saralı tañnan saz alıp.

- Sargayıp atkan sarı tañ
Aspandı étti sarala.
Şırışın buzdı tañ-mıñmıñ
30 Emşekti izlep bir bala.

TOPAR-TOPAR OTARLAR

- Şal şaşakların şaldırıp,
Kurtkaşş karday boraydı.
Köktegi künge kültirep,
35 Boz yuvsan basın taraydı.
Otlakta oynap otarlar,
Boztorgay sarnap şarlaydı.
Boztorgay küyin köterip,
Naurdi koyşı yırlaydı.

- 40 Kurmaşık bitken adırlar
Kumlu töbeler, keñ yollar,
Yibek yunleri yelbirep,
Adırda yuri ak koylar.

- Topar-topar otarlar,
45 Tolkınday bolıp tolgasıp,
Şet kakkan koyga üredi,
Yalpalak barak kollasıp

- Kuntlıdı kolu koyşıdık,
 Bir koydı bağıp mıñ étken,
 50 Halkım av kıyım kiysin dep,
 Yibektey yunnen iyk étken.

- Künlerdi kezip, tün bölip
 Naurdi yigit koy baktı
 Ereket etip, sıy tavıp,
 55 Altın yuldızdı ol taktı.....

YALGIZLIK

- Yalgız degen yazık éken,yandı yep,
 Yaynamay-av, yaynap yatkan yaz küniñ.
 Küñirtlenip kördey bolıp köriner,
 60 Dunıyada yaşayak ab-az künim.

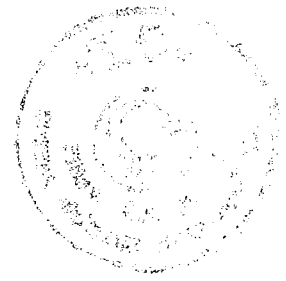
Süymegenler, süemen dep süykenip,
 Yalgız yanga saladılar yaradı.
 Azık tapkan azdaaday azlanıp,
 Buzadılar éki süygen aradı.

- 65 Yalgız yanga salmas üşin yaradı,
 Tabılsınlar yalgızlarga yan doslar.
 Tabılsalar yalgızlarga yan doslar,
 Olar yazık ömirinde bolmaslar.

YALA

- 70 Yanıñdı yarıp yamanlar,
 Yaladı saga yagadı.
 Yarakşı karap bolam-av,
 Yalaman salgan yaradı.

Yalaman salgan yara-av,

75 Yaralay yanıp kaladı.
Yala degeniñ yaman-av,
Yanıñdı karmap aladı.

Yagı bolmasa yamanlar,
Yagalmas édi yazadı.

80 Edem zat sonday bilmesed
Yala man yakkan kazadı.

Terislik étsen bir yerde,
Tek maga tiymey betlevi,
Tiedi benim halkıma.

85 Nesipli derem yaşasam,
Oynamay halktıñ beti men,
Yanım kelgişey alkımga

NE BOLADI, NE BOLMAYDI ?

Sokpak bolıp,
90 Sozıladı yaşavım,
Sokpak bolıp
Sıgıladı yaşavım.

Şökirlenip
Sastıradı sokpagım,
95 Güllenip te
Kuvantadı sokpagım.
Ne étersiñ,
Uvlı yılan oralsa,
Sokpagıña

100 Seskendirip , korkıstıp
Yan dosımdı
Şakırdım men yardımga,
Kıyınlıkta

Könilimdi avlatıp

- 105 Ne boladı,
Ne bolmaydı yaşavda?
Sokpagımda,
Belki, yılan arıptı.
Kördi közim
- 110 Bolmagandı oyımda;
Birden yılan
İnin izlep asıktı.
İni kayda?
Ağaşlıkta, tav-tasta
- 115 Yok! Dosımnıñ
Koynına ol kömildi.....
Ölip ketip,
Tirilgende yañıdan
Sonan beri
- 120 Men köremen özimdi
- SEN KETKENLİ**
Bulıt baskan
Küñirtili kök
Avır tınıs aladı.
- 125 Sen ketkenli
Yılav bolıp
Simsik yamgır avadı.
Terezeden
Taymaganlay
- 130 Men karayman yavinga,
Er tamşı man
Men siñeyim
Köñiliñe, yanıña.
Kayda tañsık

135 Tañ atırgan
Mol seveleli künlerim?
Kayda nezik
Altınlanıp
Ay tuvdırgan tünlerim?

140 Künlerimde
Kalganı tek.
Éstelikli sünderiñ.
Tüslerimde.
Sen akıñda

145 Esiretli tüslerim.

Hatınlardıñ

Közyasına

Iynanmayman dep aytpa,

Sızlamasa,

150 Ah, yan tamır,
Tögilmes av köz yas ta.

Sen ketkenli

Toktamayın

Simsik yamgır yavadı,

155 Er tamşısı

Tapa-taza,

Yanı barday tamadı.

BULITLAR

Yıyıldılar aspanda,

160 Tün kanatın yayganda,

Halk uykıga yatkanda,

Buyra bulıtlar.

Kün şikkanda, talasıp,

Koyınlasıp, nıklasıp,
165 Karalanıp,şıklasıp,
Küнди yaptılar.

Silkindiler aspanda,
İstiñ kızgan şagında,
Oklar atıp, tarsıldap,
170 Kara bulıtlar.

Bas dep kalın ormanga
Soñ örisli dañılga,
Avılga ém kalaga
Suvdı kuydılar.

175 Kozgaldılar aspanda,
Keñ yurt suvga toyganda,
Kalmayık dep davılda,
Targıl bulıtlar.
Yel men olar kuvılıp,
180 Zavk éttiler yuvınıp,
Suvda balalar.

VIII

Éki süygen
Yolıksın dep dumıyada
Ak ayuvlar
Aylandıra, dep, yerdı”
5 Yolıksın dep dumıyada
Yuka kız klub stsenada....
Sol körinis
Köz aldımnan ketpedi.
Ak ayuvlar
10 Bizge kömek étpedi.

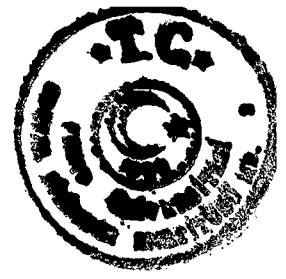
- Kısmet burdı
 Yorık tuvıl yolları.
 Ém stsenadan
 Asıgıslı ketkendey
- 15 Yaşavımnan
 Menim ol kız yoyıldı.
 Yıltın yıllar,
 Yolak yollar ötüler
 Nesibin de
- 20 Kaygısın da ayamay
 Baska kızlar
 Kelip meni öptiler,
 Yalğanın da,
 Yalğanın da tıyalmay.
- 25 Tek ayuvlar
 Bir de tınış tappadı.
 Aylandırıp
 Turdı olar bu yerdi.
 Yaşav maga
- 30 Yañı yollar toptadı
 Ém sol kız ban
 Yolıgıska ekeldi.
 Ak ayuvlar
 Ah ayuvlar, ne éttiñiz
- 35 Yaşav yoldıñ
 Ortasında irkiltip,
 Köñilime
 Yañı dertti töktiñiz
 Küñirtlengen
- 40 Künlerimdi ékskertip.
 Ak ayuvlar,
 Küş bar bolsa kollarda
 Keri ızına

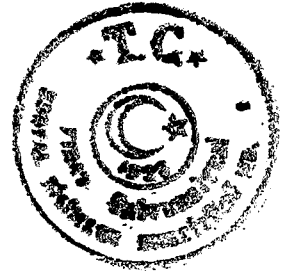
Aylandırıp zamandı
 45 Kaytarşınız
 Maga sol klup stsenadı,
 Yırlatşınız
 Yuka kızdı tagı da

INANMAV

50 Men inanıp bolmayman
 Süymeymen inanmaga
 Yaşaytaganıña baska man
 Bir karşığa astında.
 Ésimde aldındıday,
 55 Erüv kızday turasıñ.
 Al tañın yarığında
 Al yuzıñdı burasıñ.
 Közleriñdi körmeymen
 Şagalaskan köz yaslar:
 60 Kuvanış pan, süyim men
 Bügünde tolı oylar.
 Men inanıp bolmayman,
 Süymeymen inanmaga
 Külüviñe baska man,
 65 Yılaviña baska man.
 Ésimde aldındıday
 Yalañbas, yalañayak.
 Ériñ éski tanıstay
 Körsem kolın alayak.
 70 Men inanıp bolmayman,
 Süymeymen inanmaga
 Yaşataganıña baska man
 Bir karşığa astında.
 És inanıp bolmaydı,
 75 Süymeydi inanmaga...

- Süyimimiz yaşaydı
 Bir karşığa astında.
 Kutılmagan
 Yırday bolıp yaşavım
- 80 Yuregime
 Kaygısımıl karaydı
 Yaşayman men
 Yırlayman men şalısıp
 Kutarmaga
- 85 Uzun tuvıl yırımdı.
 Kütetagan
 Bolar tuvgan otanım
 Şıkkın yarık yırımdı.
 Kutılmagan
- 90 Én de yarık tañ yırım,
 Tappaganman
 Én de teren sıırımdı.
 Kutılmayak
 Yurekteki kuvanış,
- 95 Kutarmaspan
 Yurektegi kaygıdı
 Yaşasam da
 Yırlasam da şalısıp
 Kutarmaga
- 100 Uzun tuvıl yırımdı
 Bügünlerde
 Yırdı éslap tıñlasam
 Ésitemen
 Onıñ muñlı añların.
- 105 Men yañıdan
 Yırlar édim kaytarsam
 Yaşavımniñ
 Atıp ketken tañların.

- Yırlamaga
 110 Yıllarım bar bolsa da,
 Kutılmagan
 Yırday kalar yaşavım.
 Ém artımda
 Köp yollarım kalsa da,
 115 Tek yurilmey
 Kalar benim bir yolım.
 Kutararman
 Dep oylagan édim men
 Tüzetilmes
 120 Hetelerim bar éken.
 Hetelerdi
 Tüzetermen dep édim
 Ötken yıllar
 İrip ketken kar éken
 125 Yaşav yırım
 Kutararman desem de
 Yañılıslar
 Yağıp ketken yıllar bar.
 Tamamlavga
 130 Kalay talap étsem de
 Yurilmeske
 Kerek bolgan yollar bar.
 Añlamaga
 Kerek édi bir kızdıñ
 135 Aytılınmay
 Kalgan kaygı süyimin
 Tek keş éndi.
 Yarığınday yuldızdıñ
 Alıs maga
 140 Yarığı ol yurektiñ.
 Kutılmagan

- Yırday kalar yaşavım
 Şölligimde
 Zañırap öz añı man,
 145 Yırlasam da
 Kutarmaga şalısip
 Yaşavımñıñ
 Atkan er bir tañı man.
 O, yaşavım
 150 Turnalarday yıllarım,
 Berisi de
 Ötkende de tüzilip,
 Kutılmagan
 Yırday bolıp kalarsıñ
 155 Sen ızıña
 Yete almay üzilip.

NE ÜŞİN YAŞAYMIZ?

- Biz ne üşin yer yuzinde yaşaymız?
 Er bir insan soraganma özinnen?
 160 Nepsizlenip namıslıktı aşaymız,
 Aldanamız taza degen sezimnen
 Semiremiz sarsıgında belediñ,
 May baskanın akıl mıydıñ köremiz,
 Kıdırganın namart oylı eylediñ
 165 Namartlardıñ arasın da bilemiz.
 Yer yuzine éngenmiz biz ne üşin?
 Dunıya yarık körgenmiz biz ne üşin?
 Ém kartlıkka kaysı oy man yetermiz
 Ne éttik dep dunıyadan ketermiz?

IX

KAYDA DOSLAR

- Oynap külip oysız yurgen zamanlar
 Dos bolganlar neşe türli insanlar.
 Dosım köp dep maktanganım ésimde,
 5 Kayda olar? Ésimde tek, túsimde.
 Kayda olar?Bal sözliler, bek kollar?
 Kaytpaska ma eketkenler köp yollar,
 Nege éndi közdi yumıp turasız,
 Ündemev men tap betimnen urasız.
- 10 Kabırgada tetli kempet sorasız,
 Yahşılıkka allı-güllü barasız,
 Ne zat doslık?Avır şakta aksagan,
 Basın oylap yartı yolda toktagan.
 Şıkpaga kim berer teregin?
- 15 Bereketi bakşalı bolsa da,
 Yulkpaga kim koyar yuregin
 Yalgızınnan yalgız bolıp kalsa da.
 Sokpaga kim tutar sırların?
 Tögerektiñ sınavına kalsa da.
- 20 Ömirin şe kim turar kıylanıp
 Yaşavında neşe kere yansa da.

- Tek sen tuvıl, tek men tuvıl
 Baktısınnan bakır kalgan.
 Yannan tuvıp, yandı tavıp,
 25 Süe turıp, yetim bolgan.
 Ökinişli ozgan zatka yılaysıñ,
 Talşıgado tasıy turıp yuregiñ,
 Bir butaktiñ singanın da sanaysıñ,
 Öse turıp teren tamır teregiñ.
- 30 Öktemligim, önerligim ötti dep
 Bir kaygından algasama aytpaga,

Bir sokpagım namartlıkka yetti dep,
Bolama av üyken yoldan kaytpaga.

ANA

- 35 Köp köp yıllar alıs yakta kezdım men,
Éndi bolsa tuvğan yakka keldım men.
Süynşige maga boldı kaygı yos,
Tuvğan üyim, tuvğan yurtım bop-pa bos.
Yok tör bette asıl atam karaygan,
- 40 Yok peş bette, eziz anam soraygan.
Bu kaygıdın yurek baska kar biter,
Bavırına alğan sizdi kara yer.
Kögelide bolsa şıklı sın taslar
Tañ atkanda tögediler köz yaslar.
- 45 Men şe tuvıl dinge yurek yeñdirgen...
Duniyada alla degen yok desem
Yañılarman.
Kanıma din siñdirgen,
Eziz anam benim allam-sensiñ sen!
- 50 Şet kırıysız kök kümbezi boyınşa
Éñ de taza alal melek bar bolsa,
Éñ de yumart, éhsan benim oyımşa
Bil, ayavlım, sol melegim- sensiñ sen!
Biz bilmegen biz körmegen aspanda
- 55 Bal ümitli yennet degen bar bolsa,
Inanaman ém senemen, kaşanda,
Bil, amalım, sen bar yerde sol yennet.
Akılıma tüse asıl akıykat:
Nurlı nesip sen bolagan örlerde!
- 60 Bürlenedi, örlenedi beri zat
Sen yuregen, sen turagan yarlerde!
Sen yok yerde akır zaman tuvadı,
Yanemniñ küdret otı kıynaydı,

- Yeti kabat yer astına kuvadı.
 65 Kara kaygı men pakırdı ketersiz...
 Men şe tuvıl dinge yurek éñdirgen...
 Duniyada alla degen yok desem
 Yañılarman
 Kanıma din siñdirgen,
 70 Eziz anam, benim allam-sensiñ sen!

- Tuvuv, ölüv yolğan yaşav égizi,
 Ana bolar sol yaşavdıñ tiregi,
 Dül-duniya negiziniñ negizi
 Süyip küygen kerip ana yuregi
 75 Duniyada yansız, yanlı beri zat
 Kül boladı şağı yetken zamanda.
 Aş accalım kuvıt yetse, akıykat,
 Soñğı sözüm eziz anam akında:
 Ömirlerge turgan tavday bolarem,
 80 Ömirlerge yasıl bavday bolarem,
 Ömirlerge bolar édim men güldey,
 Ömirlerge bolar édim men kündey,
 Ömirlerge bolar édim dañılday,
 Ömirlerge bolar édim yır-añday
 85 Seniñ üşin eziz anam tirilseñ
 Ém yılmayıp basım sıylap sen kelseñ.
 Tek ökiniş ne étsem de bolmayak
 Eziz anam Kögeliden kaytpayak.
 Sen yok, anam dörtte tamı bos üydiñ
 90 Ézip meni yanışadı, yıgadı.
 Zildey avır, suvık buzday saz küydiñ
 Muñlı añı yuregimdi sıgadı.
 Anam desem yaşav énip kaynaydı,
 Karlar irip şebden öse tap yazday,
 95 Mıs iyisli şeşekeyler yaynaydı

- Ém köñilim öse menim kök tavday.
 Albeli terek astında
 Tınşayıp anam oltırgan.
 Bürlengen terek basında
 100 Şeşekey kürlep atuvda,
 Tek kerip ana uyklagan
 Kögeli ölik boyında.
 Oşak basta oltırgan
 Üyge yıluv toltırgan
 105 Eziz anam ésim de
 Aramlıktı koydırgan,
 Nepsikorlık yoydırgan
 Éhsan anam ésimde.
 Kayratlık pan kaynatkan
 110 Akıl mınan yaynatkan
 Kembil anam ésimde
 Tuvgan tildi süy degen,
 Nogay üşin küy degen
 Asıl anam ésimde.
 115 Kögelidiñ men basına kelgende
 Kara kaygı tap tumanday oraydı,
 Yuvıklardıñ sintasların körgende
 Köz yasımdı kamırları soradı.
 Bu yıllardıñ kaynap turgan tolkıını
 120 Bir zamanda bürkıp yutar meni de,
 Alal uldıñ sonda tınsa tolgavı
 Süyinişi kaygısı man söndi de.
 Tek ölse de, yırlar Nogay kırları,
 Süygen uldıñ ana akta yırların
 125 Şöl tösinde bar ma kartı ém yası,
 Bitireyim, uzın sözdin kıskası,
 Men saylayman halk vekilin, tuvganlar,

- Ana üşin kıym salıp yursinler,
 Yer yuzinde kaygı bilmey analar
 130 Evletlerdiñ küezlerin körsinler.

KİRPİK KAKPAY KARAYMAN

- Karaña da
 Keleyatıp üyime,
 Ortasına
 135 Tüsip üyken bos yoldıñ,
 Şagılısıp
 Sarı sevelle közime,
 Kölik ozdı
 Êm alısta yok boldı.
 140 Kara şıt pan
 Baylanganday közlerim,
 Bir zat körmey
 Katıp kaldım adalap.
 Añlap turdım,
 145 Kıymıldatpay tizlerim
 Bir şukırğa
 Yığılarman tımalap.
 Soñ kozgaldım,
 Seni tutıp oyımda,
 150 Seni minen
 Baylanıslı miradım.
 Yaşavımda,
 Baktımnıñ mol yolında,
 Kepilesten
 155 Rasıp maga karadıñ.
 Yarasıgıñ
 Şagılısıp, yarkırap,
 Köz boyladı.
 Yasılıgımdı kaydardı.

- 160 K zleriŋiŋ
Alavı man oynaklap.
Sıpatımdı
Sıypap alıp sastırdı,
Karaŋada
- 165 Turaman men eli de,
 mit yoymay
Yarıklıktı saklayman
Yaşavımda
Yarık ot, tap ş ldedey,
- 170 Yanmaspeken,
Kirpik kakpay karayman.

D RTLİKLER

- Yaslık şakta kim yaşaydı oylanıp,
Oy da kele oynınnan soŋ şağı man.
- 175 K pelektey uşıp yurgen yaşavda
Yeŋil oylı hatınlardan korkaman.
- Kılıgım bar bek yaman,
Yılamaga yetemen:
K rsem seni sakav man,
- 180 Bulıt bolıp  temen.

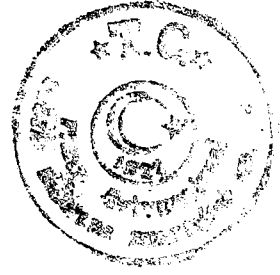
K rinmeydi ot k ziŋde
Yaşaviŋ seniŋ yalınsız
Bir kepte sen s yleysiŋ
 ziŋde k rmey yaŋılıs.

X

HOŞ KELDİŋ SEN, YAŋI YIL

- Seatler zang urganda,
 Tün tınıgın uyantıp,
 Sen kelesiñ, yañı yıl,
 5 Savlay halktı uyantıp
 Hoş keldiñ sen, yañı yıl!
 Köpten seni karaymız,
 Halkka, élge yaras sen,
 Kutlı bol dep yoraymız.
- 10 Hoş keldin sen yañı yıl
 Kar man oynap, boratıp
 Konak bolşı er üyde,
 Ak sakalıñ taraltıp.
 Türlenis köp, körersiñ
- 15 Balsañ sovhoz boyında,
 Belsenüv men bel buvıp,
 İslev halktıñ oyında.
 Salam berşi iyilip,
 Sıy kazangan malşıga,
 20 Şölligimdi yañırtkan,
 Sabanşıga, bavşıga.
 Yañı yılga yañı borış,
 Sen kelüvge alğanmız.
 Seni sıylav, örmetlev,
- 25 Üşin ezir bolğanmız.
 Terezeme
 Tögip nurlı sevlesin,
 Alma terek
 Körklendirgen üyimdi,
 30 Terezemniñ
 Kagıp alıp sisesin,
 Sırlas sözge
 Şakırganda özimdi.
 Avır şakta

- 35 Sırlarımdı şeşpege,
Oy aypaga,
Kalemim bar kolımda,
Yurektegin,
Köñildegın bölmege,
- 40 Yaynap turgan
Teregim bar kasımda.
Tańda tursam
Kuvanışlı karayman,
Terezemniñ
- 45 Kasındağı terekke,
Élim üşin
Halkım üşin yırlayman.
Doslık güli
Atsın dep er yurekte.
- 50 **KUSLAR BIYLEP KÖÑİLİM**
Köñilimdi biyleydiler
Kara kuslar,
Yuregimdi üsittiler
Katı kıslar.
- 55 Kuvanışka tolganıña,
Ízlemediñ.
Kıyınlıkka kalganımdı
Éslemediñ.
Seni saklap, kuşagım da
- 60 Kaldı kısta.
Yollarımnıñ
Artı uzak, aldı kıska.
Yoldaslarım
Tüslerime énediler.
- 65 Yuldızarım
Tüslerime énediler.

Yıldızlarım

Izlı-ızınnan sönediler...

TASALANIP TURMAŞI

- 70 Nege mennen
Tasalanıp turasıñ?
Tas yurek dep
Oylandıñma-oylama.
Karsı kelsem
- 75 Sokpağıñan burasıñ,
Yasırasıñ
Közleriniñ karasın
Dayanaman,
Tek tileymen, yılama
- 80 Tastan beter
Közyasıñ man urasıñ.

ATIÑ SENİÑ

- Altıñ seniñ
Sönmes senim,
- 85 Aytkan sayın
Yılıtkan.
Atıñ seniñ
Sazım menim
Şalğan sayın
- 90 Yılatkan
Tölekbay Abdulkadırav

KALSIN BİZİM ARAMIZDA

- Er bir adım alğan sayın,
Yuvıqlaymız biz kabırğa.
- 95 Şükir étip yaynap turgan,
Aldımızda köp kün barga.

Ecel keler, ak künimiz,
 Karanada batıp kalıp,
 Eziz yandı ayavsızdan,
 100 Tamırınnan üzip alıp.

Oga deyim bu yaşavdan,
 Alar zattı biz alayık,
 Tuvgan yerde tebenteli
 Yaşamaga ép tabayık.

105 Davıl yeller éskende de,
 Sastırmasın ésimiz di:
 Erkilik sonda, kerı kaytpay
 Karsı salsak tösimizdi.
 Kalsın bizim artımızda,

110 Uzaytpaga bu yaşavdı
 Ak nietli nesilimiz,
 Devrendirip dünyadı.

Edillikti ém teñlikti
 Saklasınlar ömirlerge,
 115 Kün nurınday sevle tögip
 Yolıkkanda, köñillerge.

YIRLA, KOCAV

Sen akıñda yazbaga
 Yatlav éttim men niet.
 120 Yastan birşe ösken dos,
 Tolubaev Kocahmet.
 Bar öneriñ yasırma,
 Yardım bersin halkıña.
 Ésitpese, bilmese,

- 125 Bolar üyken ol küna.
Yırla, Kocav , sen yırla,
Kökiregiñ keñ kerip,
Alarına şek te yok,
Ésitkenler, oñ körip.
- 130 Yırla, Kocav, sen yırla
Eski Nogay yırlardı,
Halk köñilin köterip,
Zañıratıp kırlardı.
Yırla, Kocav, sen yırla,
- 135 Er tayda da halk tıñlar,
Söz baylığı halkımnıñ,
Yırlanmasa, mutılar.
Keşe- kündiz yırla sen,
Yır yırlagan kün körer,
- 140 Belki yas-kız öziñnen,
Yırlamaga üyrenen.
Yırla Kocav, sen yırla,
Sendeylerden sul alsın.
Karzınasın halkımnıñ
- 145 Yas nesili kullansın!

BESİK YIRI

- Bal uykıga kömilip,
Yat, evletim, besikte.
Dunıyadıñ şatlığı,
- 150 Karap turı ésikte.
Énsin şatlık yuziñe,
Yer yuzine tañ atıp.
Künniñ nuri kutıklar,
Tün uykınnan uyantıp.
- 155 Kuezlenip sen külip,
Kün yarığın körersiñ,

- Tebindirip yurekti,
Kümis sesiñ berersiñ,
Bar kaygımdı sol zaman,
160 Tavısıñ man bölersiñ,
Kazay turıp ayakta,
Kaşan maga kelersiñ!
Kalakaydı butıñnan
Ötkerermen tıgırtıp:
165 “İslap alıp kelşi”, dep
Artıñnan da yuvırtıp.
Yur, evletim, toktama,
Yolıñ bolıp barganda.
Ana yerdıñ dem berer,
170 Arıganda, talganda.
Yahşılığın yaşavdıñ
Sen alarsıñ koliña.
Gül şeşekler bas atıp,
Yaynap bitip yolıña.
175 Besik yırı anadıñ,
Bölinmesiñ, yırlansın,
Ömiriñe, evletim,
Kulagıñda ol kalsın!

XI

KÖNİL KIZGANIŞI

Söytken dosı, èki edemniñ bası kolına kalsa, dunıyada baska habar yoktay étip, munı mısıkillap, munıñ söle ok maktagan avızın, burnın, közlerin, kulakların maskaraga avdarıp, uyalşañ, kızba yoldasın kara terge túsirip koyatagan édi. Nurgisi bolsa kaşıp kutıladı. Ene kündeğiden soñ böten de, kacınatagan boldı. Tek bir kere ashanaga kirer kapı avızda birev yanasıp kelip, munı bileginnen ısladı Yalat étip karasa, Mıtalap éken. Ap-ak tislerin ırcaytıp, sarsıldap külip turı.

-Betirim, av, kayda yurisiñ?

Aldın sebiyim deytagan édi. Éndi “betirim” degenine tamaşası kelip kaldı. Bulay baslagan soñ, körersiñ de, bilersiñ; keleek sözinde seni kelimnen betirlerdiñ betiri étip taslayagına şek te yok.

-Dunıyadıñ yeri keñ dep aytadılar da. Biz de sol dunıyadıñ bir şetinde yure beremiz.

-É-é, olay éken de.

-Solay eşi, tağı ne aytayak édiñ?

-Aytayagım sol, betirim, eriberi sözdi-mözdi koyayıkta, kızlarga barayık.

-Ol ıhtıyar öziñdiki bolar.

-Eşi yur, kettik, dep Mıtalap Nurgisidiñ bileginnen tartkışlap yure berdi. Edetteğindey bolıp, sözge kelmesten artınnan salpırıp ierip yure barataganına sıra da şeksinmegen yigit, kolların silkip taslap, basın kañkaytıp, kübirdenip külemsirep baradı. Birden ol halktı özine karatkanın kördi. Özi-özine kübirdenüvin sart tıyıp, artına yalat étip karadı. Öz yorığı man baska yakka burulıp ketip barayatırğan teniñ tek sırtınnan körip kaldı. Sonnañ soñ bir yolıgıskanda ol da, bu da sondagı yagdaydıñ akında éskerip te almadılar. Ékevi de biri birinnen közlerin akaşıp, avızlarına söz túspey, oramda ayaklarınıñ uşı man yer şukıp turdılar. Bir kere Mıtalap yanasıp kelip, munı şıganagı man büyiriçnen türtkişlep aldı:

-Sen öziñ maga öpkelep yurgeniñme?

Akıykatlay da munıñ ne üşin yanıp-küyip yureğinin bilmeytagan usaydı. Şışkanga ölüm, mısıkka külki değendey bolıp, munıñ kemesi suvga ketip yurgenin külkige aylandırıp yurgen bolayak. Özin otka da, suvga da aldırıp yurgen munıñ orında kün keşirip karasa éken.

Anav küni. Öziñ birden ok şalımp, şoşañlap ketip kaldıñ. Ésiñde me? Tüvel, savlayı da ésimde, tek ne uşın bir zatta bilmeytaganday bolıp kalğanı ésimde yok.

-Kayzaman?

35 Anav küni. Oramda ündemede-ündemey kaşıp ketip kalğanıñ.

-İya, ol zamanda bir kullıgım bar édi.

-Kullıgıñ bar bolğanınşa bilmeymen, tek seniñ özgerip barataganıñdı köremen.

-Belki, solay da bolsa yaraydı, dep bu éndi oga közlerin tigiltip karadı.

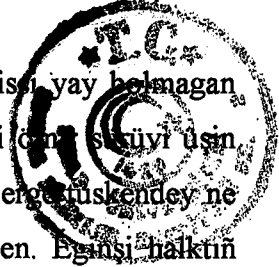
40 "Özgersem, özgergen de bolarman. Sol kün seniñ ene ıspayı burnıña bir bergim kelip, kolım kışıp ketkeni édi". Til uşına kelip kalğan sol bir sözdi dosına köp sıyrıñıñ biri étip yaylı kepte aytkısı keldi de, tağı da iymenip kaldı. Lahırdaları uyıspadı. Eri-beri söz avısuvdan soñ ol da, bu da, ketip kaluvdıñ siltavın izlep, közlerin yuvırta basladılar.

45 Eki dos sonnan soñ uzak zaman yolıgıspay turdılar. Tek arada aylar ötkiztip, ekevi kaytadan tabılıstılar. Buringıday bolıp, bir biri men tağı da yolıgıspay, kayta-kayta kübirtıñlesip, söylesken yerge birge barıp, birge kıldırıp, birge oynap-külip yurdılar.

50 Ékevi de aldınğı öpkelerin avızlarına almadılar. Mıtalap halk köziñşe maskaralavın koymasa da, buringısınan azayttı. Nurgisi bolsa teñ yoldasına kökirenginde kek saklap bolmaytagan edem. Kültirevi bar da yamgırı yok. Basında bulıtlanıp kepitip, ızında yavmay - şaşpay, yarkırıp aşılgan köktey. Tek öz aralarındagı ene bir körinisti hıyalıma almayım dese de, kızlar yatatagan bölmede bolgan silkinis köñilin suvıta koyadı. Sonda munıñ terlep - terşigen ayasına Mıtaldıñ kıstıra koygan betyavlıgı ésinen ketpeydi. Sonda bülk-bülk étip, külkige tunşığıp yatkan kızlardıñ maskara biyletkenleri éesine түsse, ésken yeldey bolıp ketedi.

55 Sonnan baslap tap бүгünge deyim Nurgisidiñ köñilinde éki Mıtalap yaşaydı. Birisi terlep-terşigen, ayasına edüvlegen yibek betyavlıgın ıslatkanga deyim bolgan Mıtal. Ékinşisi onnan soñgı Mıtal. Élbette, bu Mıtaldı Nurgisi yav körip yurdi.

60 Söytip yurgende, bir küni... Éş ketpegen, üş uyklasa bir түsine énmegen kubılıs bolıp kalğanı... Sol küni ökimetlik sınavlarga ezirlik başlangan édi. Kün tuvmay kitaplerge tigilip kalatagan boldılar. Sonnan түs avganşa deyim de bas kötermey okıdılar. Bir şakta bası zeñip barayatırğanın sezip, Nurgisi kırğa şıkkın édi. Töbeden avıp barayatırğan kün közlerin kamap baslagan soñ, yaskanıp, yuzın bura bergende, köz karamı yatar üydiñ aldındagı kart terekke yavgan éken. Éger sol terekke nazarı түspegende kalay bolar édi. Basın şırmavga kaldırğan munav is sonda bolarma édi? Teñiri közlep turgan şakta ne étsin?

65 Ken töselgen Nogay şölde bıyılığiday kurgak yelli, şırkıragan isı yay bolmagan,
bolar. Halkı üşin onıñ sevletli bereketi üşin, keleektegi yarkın sevleli onıñ süvi üşin,
yanıpküyip kayratlı kepte kullık étetagan edemlerdiñ munday avır ellerge tıskındey ne
70 küneleri bar édi? Elbette kıynılıksız eş bir yahşılık ta kolay tüspegen. Eğinşi halktıñ
yaşavınıñ tevesilmes tetli bulagı bolgan eziz topırak ta öz baylıgın birevge de oñaylı
bereek tuvıl. Onıñ bereketin özlestirer üşin éginşidiñ kayday üyken küş salmaga
kerekligi balaşagadıñ özine de belgili.

Öziniñ tuvgan-ösken avılına kelip, Mıtalaptıñ koymay-üzbey ereket étüvi men
sovhozdiñ bassısı bolıp kalganına da oga hıylı zaman ötti.

75 Bu özi sovhozdiñ ortalığındagı yap-yalgız éki şarlaklı kızıl kerbiş üydiñ bir üyken
bölmesin biylep alıp, ata-anasın da öziniñ üyine köşirip ekeldi. Kartayganda kasımızda
boliñız., dedi ol ata anasına. Öz zamanında Élimizge az kıyınıñız, tiymegen. Éndi
parahat tınşanmaga da zamanıñız yetisken.

80 -Yaraydı balam, köp yahşı bolar, éndi seniñ de kızgıñdı köreyik kuday berip
turganda, dedi atası Nurlıbay agay, agargan ap-ak sakalın sıypay berip, allasın éskere
turıp.

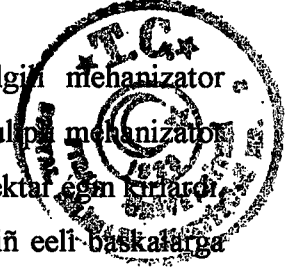
-Seniñ aytkanıñ bolsın, közlerimniñ yarığı Nurgisim! dep özegin suvırdı.
Gulcamal abay, köñili kök tavday bolıp, kuvanışı kökiregine sıymay: Direklerimniñ
arasında, seniñ ne küeziñdi körsek, ölip ketsek te ökinşimiz yok édi, mıradıñ! dedi.

-Éş araba bolmañız tevkem- av ! dep sendirdi kencepayı.

85 -Uzaklamay sizge menim küezimdi körgendey kün de tuvarbagay eziz tevkem!
Karañada şıgarım dep takpakladı eziz anası.

-Alla mıradıñdı asıl étsin duniyam!.

90 Yañı saylangan yas bassıdıñ ereketşiligi men Togaylıdıñ kıyınşı edemleri az zamannıñ
işinde köp meneli kullıklardı bacardılar. Kıska bolcal işinde aslık oñsın tökpey-şaşpay
yıyıp aldılar ve ökimet aldında borışların artıgı man toltırdılar. Ortak mallar üşin yeter
şaklı pişenem yıyıp ezirlediler. Beri türlü kıynılıklarga karamastan, yañı tın yerlerdi
tegisletip, tatavıllar kazdırıp, suvgarılatagan égin kırlardıñ kölemin 300 gektarlarga
keñeyttiler. Égin kırlardı ayırım -ayırım arendalık podryadlarga berkitip berdiler. Eellik
95 podryadlar tüzüvge ayırım mene berip başladılar. Olardı kerekli bolatagan tehnika man
ecetsizlev kaygısın kördiler.

100 Bu üyken meneli kullıktı yañı başı öziniñ üyken agası, belgisi mehanizator Murzagisi Yangışievtiñ baslavı man ötkermege şalıstı. Köpti körgeñ sulıplı mehanizator Öziniñ Zargisi, Sangisi, Baygisi degen inileri men birgelesip, üş yuz gektar em kırıtarı ébir tuvar fermadı arendalık podryadka aldılar. Söytip, Yangışievlerdiñ eeli baskalarğa ülgı boldı. Olardan körim alğan bir neşe eeler éginşilikte em malşılıktı birgelesken arendalık podryadlar kurıp başladılar.

105 Tek tünegün partiya raykomınıñ birinşi sekretari Mıtalap Zarmanbetov, yerli rayon gazetasınıñ redaktoru, belgisi jurnalist em yazuvşısı Amirhan Abdullaev bolıp, biyaladay yıldırgan yañı kara “bolga” man kullık étip yañı direktordıñ hozyaystvosın karamaga kelgeleri Nurgisidiñ ésinnen taymadı.

Maşinasınnan túsip-túspey, Mıtalap:

-Assalam aleyküm! İşleriñ kalay dı, betirim? dep tavısladı da, érekten ok kuşagın yayıp köñilli kepte yaynap kelip, yılı amanlastı. Bilesiñme, men saga kimdi ekelgenimdi?

110 Amirhan Alieviçtiñ özi kullık étip kelip turganın köresiñme?... Tağı da “betirim” degen üyrenşigin koymaydı. Edetinşe, aldın köbisinşe “Sebiyim” dep él közinşe mıskılap yuretagan édi. Éndi bu él közinşe de “betirine” aylanıptı éken.

-Hoş keldiñiz, ayavlı doslar! Köp sav bolñız! dep yılı şıraylanıp, bu da sıylı konaklardı kuşak yayıp karsı aldı. Avıl biziki, üy biziki, sıylı konaklar bolñız!

115 -Üyken razlık! Algasav üstinde yuremiz, dunıya kaşıp, biz kuvıp degenley. Ayıp étpe. İşleriñ kalaydı özi?

-İsler de asta-akırın baradı.

-“Asta-akırınnan” payda yok, betirim. Bizge kullıqtıñ kazanlay kaynasıp turganı kerek.

120 -Mıtalap Ésbergenoviç, “algasagan suv teñizge yetpes” dep ata-babalarımız menesiz aytpagan bolarlar eş te.

125 -Eyie “sabır tübi-sarı altın” dep aytkıñız keledi éken, dep ésli jurnalist, altın yalatkan közildirigin oñ kalınıñ barmakları man oñlap, ak şluyapasın mañlayına túsire turıp, Nurgisidiñ yavabına kınday bolıp bilginleşdi. Kıska eñ köylegi külpildegen, sol koltığına kızıl tülkü kol tepter kıskan, maştak boylı, karaboran tok betli, koyı kara kaslı, yavdırgan kısıq közli, kır burınlı, takır mañlay kisidiñ hasieti buga belgili édi. Mıtalaptıñ ereketlerine onıñ ayak şalıp yurgenin de biletagan édi. Éndi bugününde ekevi birge yurgenine tamaşası kelgen yigit.

130 -Mine köresifme, Amirhan Alieviçtiñ özi de “sabır tübi, sarı altın” dep sözimdi yöplep turganın, dep kodalanıp ketti.

-Yok, yook, betirim “sabırdıñ sarı altını man” bögünde biz halkımızdı yasatıp bolayak tuvılmız, dep karsılık körsetti Mıtalap.Kayda, köreyikşi körkiñdi, Amir Alieviçtiñ kızıl tepterine tüsirgendey ne zatiñ bar éken? Tek bilip koy, “betirim”, köpti körgen sulıplı jurnalisttiñ kelemi ötkirdi...

135 Öziniñ atına birinşi sekretardıñ avızınnan solay maktav sözler ésitken éslı jurnalist, mıyığıñıñ astınnan yımıñ-yımıñ külesmirey turıp:

-Yas başıdıñ kelem men ürkitip koymañız, dep maskarasın uşın köñili men teñlegisi keldi.

140 -Yok, yook, Amir Alieviç, başıdı ürkiteyik degenim tuvıl da, üyreteyik degenim édi, dep siltavladı sekretar, redaktordıñ söz maskarasınıñ tüp menesin añlay turıp.

-Ilavdı lamışı üyreter demeydilerme édi, dep Nurgisi konaklarına yigeril kepte karap sóyledi. Bizdey yañı dürsinlerdi peçattin betlerinnen de şıbırtkılav turuv paydasız bolmas.

145 -Onıñ durıs ékenin, betirim, öziñdi öziñ ayıplap söylevge yeter zat barma, dep şıntı köñili men özelendi Mıtalap.

-Gazetadıñ betlerinnen şıbırtkılavdıñ üyken hayırı tiedi!...

-Şıbırtkılavda da neşe türli şıbırtkılav bar, Mıtalap Ésbergenoviç, dep redaktor akıl iesi bolıp karsılık körsetti.

150 -"Arıgan atka kamışı avır” degenge usap, kaybir zamanda asılına-basilına yetpegen orınsız ayıplav ortak kullıkka payda orınına üyken zıyan keltirip te koyatagan.

-Yas yigittiñ ardım degenine inanma, aş boldım degenine inan demeydilerme édi, Amir Alieviç. Siz de yas başıdıñ yağın tutayakka usaysız-av! dep éskertti Mıtılap, öziniñ sözi yureegine şeksiçmey, ielik sürgen kisidey bolıp.

155 Arımay-talmay, yas bolsa da tastan yaratılğan kim bar, keşe demey, kün demey, hozyaystvodiñ artınnan yortıp yuruv maskara is tuvıl, dep yas başığa dem bermege şalıstı éslı jurnalist. Durısın aytsam, sovhoz başlılarınıñ kullığına men éki künlegendey sebep tappayman. Solay tuvıl ma, yiğitim.

160 -Söziñizde eş bir hate de yok, tap solay, agav! dep yöpledi yas başı, şıntı köñili men razılık bildirgisi kelip. Üyge barıp, anaydıñ katlaması man sarı şayınıñ demin tatıp ketiñiz.

-Köp sav bol. Onsız da kaytkanda atay man anaydñ amanşılıgıñ bilmey keteek tuvılmız, dep Mıtalap “Volgasın” dürildetti.

165 Eröv körnekli yerde orınlaskan. Taktadan yasalğan şeten koralar, kötermeler, “Stavrapolets” dep atalğan yañı yasıl vagon-üydñ yanında traktorlar, sabanlar, seyalkalar, tırnavışlar tiziliskan. Munda bir üyken dañıl traktor brigada yergesten éken dep oylayaksıñ. Vagon üydñ işindegi oñaylıklardı körgen konaklardñ tamaşası kelip kaladı: Yıltıraskan ak tas şorgalı kol yuvğış, edemler şomılatagan suv Bürkiş, yıluv beretagan gazlı peş em baska elemetler körgen közlerdñ yavın alganday.

170 -Kula şöldegi mınav oñaylıklar mine degen kaladıñ özinde de yok bolsa yaraydı. dep suklandı éslı jurnalist, yasıl vagonnıñ işindegi yaşav-turmıs añsatlıkların körıp, özegin suvıra turıp.

-Körmegeñ bolsañız, eşi körüp koyıñız, Amir Alieviç, dep birinşi sekretar şıntı köñili men öktemsip söyledi. Bu elemetler kimniñ oymıradı man étilingenin bilip koyıñız dep aytpaga süygen édi. Onıñ köñilindegin şalt añlap alğan éslı jurnalist:

175 -Durus aytasıñız, Mıtalap Ésbergenoviç, körmege tiyislidey bek körimli oñaylıklar, epelim sizge koşşaklar! dep maktadı. Öziniñ şıntı köñilinde bolsa:

“Tek körsetip koyuv üşin bolmasa şa bek erüm édi!-dep tüydi.

180 -Solay da üyken algıs süyüviñiz üşin köp savbolıñız! dep, eeldiñ bası Murzagisi Nurlıbay ulı, kürektey oñ kolınıñ ayasın kökiregine salıp, razılık bildirdi. Kızıl-kök yolaklı ak köyleginiñ yerleri kuvatlı bileklerine deyim türilgen, orta yaşlı, bay terektey biyik boylı, künge pisken tırtık mañlayı, tögerek karagireñ yuzlı, kaslı, buyraşş, kuvatlı kisidiñ kögemdey közlerinde köñilşekli külki sevlesi yaynadı.

-Yuvık bolıñız, ayavlı konaklar! Barın bergen baydan artık degen, bar bereketimiz sizge buyırgan bolar. Yeñgeñiz stol tüzipte ülgiripti éken.

185 Küntuvar-künbatarlı uzun boyına toktagan yasıl vagon üydñ on kabırgasına salıngan kök şiferli kötermediñ astında oltırgıslı üyken tögerek stoldiñ üstine konaklardın sıyına türli-türli aslar man tarekalar tizilgen: Tilingen sap-sarı pıslak, sarı may, kişkey şıñ ayaklarga kuyılğan kaymak, tepşeklerde koldan pisirilgen katlama, kuymak, tas ayaklarga kuyılğan kalemperli sarı may.

190 -O elleley, molşılıgıñız körinip turı éken, Mirza-akay! dep suklandı Mıtalap, mezgil asına oltıra turıp. Maşalla, bu bereketti yaratkanlarga!

-Aşañız-yeñiz, konaklar, sıyrıtıñız, bizikiler tiller, dep Nurgisi de agalarına karap külemsirep, bileklerin türüp aska tutındı. Sıylı konagımız Amir Alieviç kişkey maskaramızdı kötererbagay.

195 -Seniñ solay maskarañ kalmaytagan özi! dep söylendi üy iesi, inisine şırayın-şırıp karap. Maskaradıñ da tiyisli orıñı bolatagan.

-Kayırmaz, Mirza-aka, maskara da bereket te mezgil asınday, köñilge yağımlı zat, dep yuğışılandı Amir Alieviç.

-Konagiña asıñdı berme, kasıñdı ber, demeydilerme ataylar.

200 Asıñızdı da, kasıñızdı da berip sıylaganıñız üşin köp sav bolıñız, üyken bereketli üy bolıñız!

-Tevesilmes nesipli bolıñız, bereket bersiñ dep kosıldı algıslavga Mıtalap, as kaytara turıp razılığın üy eeldiñ berine de ak yurekten bildirdi.

-As bergen bay bolsın!

XII

YAMGIRŞI ALİ-EPENDİ

Filologiya ilimlerdiñ kandidatu Dcalaldın Magomedoviç Şihmurzaev Nogay halkınıñ 17-18 eskerde yaşavı akında tarihlik materialler boyınşa öz habarların yazıp baslagan. Olardıñ birisi Yamgırşı ulı Ali ependige bağıslanadı. Habarda Nogaylardıñ kıyın elde yaşavı, sırttan kelgen dcangar yavlardan kaşıp, yayrap köşip yurgeni süvretlenedi.

5 Mine sonday elde Kümidegi Macar boyda yaşagan éslı bolgan Yamgırşı Alidi Nogay halkı kaygılandıradı. Onıñ ereketi ém maslagatı man Kaspiy teñizdiñ künbatar boyında yaşaytagan Nogaylardıñ dört kübiniñ vekilleri birge yıyılısıp , öz baktısın oylaşıp karaydılar. Aşlıktan, yarlılıktan, yalgızlıktan korlık körgen halk kimge tayanayağın da bilmeydi.

10 Bir yerge yığılskan yamagat koñısı halklar man doslık elde birgelesip yaşavdı, Nogaylardıñ bir niette bolıp kosılğanın, Rossiya man aralıktıñ oñlanganın hoş körüp aladı. Sol mıratta da Nogaylardıñ atınnan erize yazılğan ém 1722 yıl birinşi Petrğa 15 tapşırılğan. Sonıñ negizinde Kuma man Terek yılğalarga yer körsetilingen.

YAMGIRŞI ALİ-EPENDİ

Yamgırşı-Ali Nogay mırzaların tukımınnan édi. Yamgırşı degen kospa at kılın öz atasınıñ atı Yamgırşı bolganga köre tagıldı. Nege dese Nogaylarda Aliler köp édi. Yaşavda sulıplığı man, ereketligi ém tiriligi men Ali Macar boyda yade Kümide bek belgili bolgan kisi. Ol éseygende, oga da türli-türli atlar tagıldı. Otız yasınnan soñ ol "Tarihşi Ali" boldı, kırktan ötkende "Ali Ependi" dediler. Sol yıllarda Ali Nogay halk arasında köp yuretagan édi. Yetsanlar man yemboylıklardıñ arasında Musılman dinşilikti yaymaga kast étti. Onıñ ésinen Kazguvgan yıravdıñ aytkan maslagatı taymaytagan édi. "Karan kalgan Nogayım aktı tanısa éken degen oy man kısı-yazı kıynalıp atlı da arbalı da koymasını yayav da öz bilgenin ayamadı.

Avıllarda mektebler yaşıldı, halk balaların az bolsa da okıtıp basladı. Soñında Dcuman molla man meşit oylandı, halktı sol iske şakırdı. Ependi sol yıllarda:

-Edem degennin baktısı, öz kolında. Onıñ ümiti üzilmege kerek tuvıl. Edemniñ "özi degendey, ögiz keder küşi bar". Ol oysız, mıratsız turıp bolmaydı. Sonıñ üşin de edem bilimin arttırmaga tiyisli. Ol öz oyına senmege kerek, sonı boldıruv üşin şalıspaga kerek. Mine sol zamanda yaşav kızıklı. "bilimli mıñdı yırar" degen ataylar. Okıp, yazıp bilgen küne tuvıl, kerisinşe, o öner dep üyretetagan édi tögeregine yığılganlardı. Onıñ abırayı Kobanga da, Bestavga da, Terekke de yayıldı. Köpler onı man maslagatlaspaga, yaşav üyrenmege şalısatagan édiler.

Astrahañniñ tüpindegi Kazı avılda turganda, Ali yas édi. Bolsa da, ol öz teñlerinnen ayırılıp tanıldı. Onı körgen avıldasları: "Ali ötkir bala" dep küezlenetagan édiler.

Kanaydı mırza étip saylaganda Ali, Yanmanbet atası atagan torı kunanga minip. at şabısta ortakşılık étti. Ol bargı alganlardıñ birisi bolganda, kart atası Yanmanbet ulı Yamgırşığa:

-Menim balam yerde kalmas! dep küezlendi. Yamgırşı uyala berip:

-Ol eli de bal, atası, yaşav bildirer. Onıñ aldında kıyın yaşav yatır. Onıñ sırım bilmege kerek, dep koydı.

-Onga tolgan bala yas bolama? Burın on dört yaşlık balalar esker men yavga karsı şığıp sogıskanlar. Men onıñ yiğit bolayagına senemen. Tfu maşalla, kosşak! dedi Yanmanbet ak karday sakalın sıypap, kolın mañlayınıñ üstine salıp.

-Yamgırşığa köre eli de bala bolıp köringen Alidiñ dunıyaga karası tere edi. Ol yuregindegi yasırmay, tuvra aytıp salatagan yas édi. Yası tolıspasa da, yahıshıktı da yamanlıkta da, yavdı da, dostı da ayırıp biletegan yigit bolıp şıktı.

50 -Yuregi éline, edemşilikke alal yigitleri ayavlap bilmege kerek, Yamgırşı, degén édi öktemsip. Alige küezlenip turgan Yanmanbet.

Bulardıñ habarın añlap turgan Ali torı kunannıñ mañlayın sıypay berip:

-At şabıssa küez, tek kim üşin? Añlap turganım yok, dedi.

55 -Biz üşin, ulım, kardaşın Kanaydı Mırza étip saylap turlar. Bek süyiniş tuvılma, dep ulına yavpladı Yanmanbet.

Onı aksüekler saylap turı. Biz sayladıkpa. Halktan kim soraydı, dedi tağı da Ali.

-Olar edem tuvılma? Avır söyleme ulım ém aşuvlanma, dedi Yamgırşı.

60 -Kanaydan bizge ne fayda? Böritken koyday bolıp, yayrap kalgan Nogaydı yıyıp almaga kimniñ küşi yeter? Kardaş bolsa da aytaman:halktıñ kaygısıñ şeger dep oylaysızba ? Éresey neşak ta. Bu közbaylavış, halktı aldatuv, akay. Bu toy tuvıl, seleke dep Ali atılıp atına minip, avılga karap şaptı.

65 Yanmanbet pen Yamgırşı Alidiñ artınnan karap kaldılar! Şo tentek bir zat étip koymaga édi? dep şeklengen Yanmanbettiñ sol betinde yuregi telezigen Yamgırşı oylanıp bara édi. Yamgırşı ata yolın tutpaga süetaganlardıñ birisi édi. Ol Alidi bilimli edemlerge berip okıttı. Arabşaga üyrenmege Alige kıyın boldı.

“Bir küniñge kereger, ulım”, dedi Yamgırşı kedesine.

70 Şalıksır Ali üstinlikli okıdı. Bos zamanda mal karadı, Édilde şomıldı, asık oynadı, atka avas boldı. Onı babalatkanda, üyken atası süyiniş, torı taydı atadı. Mine yañıda sogı minip, yarısta ortakşılık étti. Öz yaşavında birinşi kere bargı aldı. Mine édin Ali, törde yantaya turıp, solardıñ em sonday köp baska zatlardıñ akında oylana édi. Soñğı zamanlarda ol, yatsa da tursa da köşpeli halktıñ kıyınlık şegüvi akında tez-tez oynatagan édi. Bir az tuvarı, yilkısı, koyı yaylakta turadı. Halktıñ avır eli onıñ yuregin şımtıp avırtadı.

75 “Ne étpege kerek? Éresey men biz de dos, kalmıklar da dos. Kalmık-Nogaylardıñ malın aydap eketip turadı. Yerli voevodlar da Kanay mırzalar de onıñ kaygısın şekpeydiler. Maga köre, éki halktıñ arasındagı kırmırdı Éresey de durıs köredi usaydı. Olarga olcaga túsken Nogaylarşa? Olardı bosatuv üşin birev de kaygı étpeydi, dep oylanıp oltırganda, hatını Ötebiyke:

80 -Étsiredik taza, bir semiz ét aşagım keledi, Molla-akay, dep tiledi. Köfür közlerin külemsiretip, érin yañı körgendey étip karap şıktı.

Ötebiyke buzın suvdın boyında yaşaytagan Yagalbaylı Yakkardın üyken kızı édi. Ol kerbazlanıp, sözün sozıp söyleytagan pişe édi. Siluvınıñ tilegin yıkpaytagan Ali, “siluvım ayttı, moynım kıldan yiñişke” dep, razılığın bildiretagan édi. Ol inisin şarıktıp alıp, şala yekken arba man Taskuyı degen yerdegi otarınnan soymaga bir koy ekeldirtti. 85 Ötebiyke avıldas pişeler men soyılğan koydıñ işinşegin yuvıp yatkanda, iyitler abalap basladılar. Karasa, termediñ aldındağı kelestiñ yanına éki atlı yuvıqlap keleyatırğanın kördi.

Ali iyitleri toktatıp, atlılardıñ aldına şığıp, hoş keldi ayttı. Ötebiyke de baska pişelermen birge, basın iyip yolıktı. Üy iesi konaklardı üyge kirgisti. Ali bugün 90 konaklar keler dep oylamagan édi. Ötebiyke de közlerin yıldıratıp, kayın inilerin tayıp salamlastı.

-Hoş keldiñiz Oñannın konagı birge keler dep kayın inilerine termege karap ımladı, özi “konak atañnan üyken” dep, misapirlerdi sıylamaga ezirlik körip basladı.

95 Kısıklık zaman édi. Künniñ közi ala bulıtlarga yasırınıp, salkınlık tüse kalsa, edemler süyinetagan édiler.

-Künnin közi bulıt pan kaplansa, kolay erüv boladı. Ol bolmasa, edem şıdap bolayak tuvıl. Lyle, munav künde şal atasın yakpaga turı. Kayte di şuvak ta? deydi Yanmurza termege kireyatıp. Eri-beri karanıp, ol Adciakaydıñ yanına tamam yerlesip oltıradı.

100 -Alla étkende köz körer, oga dayanıp bilüv kerek. Beri de onıñ kolında, dep Adciakay da , allaga ak yurekten senimin yasırmay.

Ol karageren kelgen, mazallı şartlı kisi édi. Basındağı toptayınıñ şogın yelemik yıbırtatadı. Tompaygan burını karagustıñ burnınday bükireyip kongan. Kalın mıyığı man uzun sakalına şal éñüv éslı kisi étip körsetedi. Ol öziniñ aytkanına ie şığıp 105 söyleytagan birev, baskalardıkında allaga tayınganday zat körmeydi. Onıñ avızında bir Alla édi. Alladıñ atın aytıp turgan kesidiñ künesi keşiriledi dep ésitkenin uezbey aytatagan édi. Éndi soga “bismilladi” de kosatagan boldı.

Tördiñ sol müyisinde Alidiñ inileri yerlestiler. Ali olarga uzak yerden konak bolıp kelgen soñ ündemey koydı. İşinnenşe inilergi agası aldında turıp, tördi biylegenlerin 110 durıs körmedi.

Adciakaydıñ solındağı Yanmurza, ülle tartıp:

-Adciakay, sen tabiat küşin éske almay söyleysiñde. Özekte, bizi musılman bolgan soñ, Allaga inanatagan yerimiz de bar. Ama Alla tala bar bolsa bizim Nogaylarga nege kömek étpeydi? Avırğan kisi, sav bolalmay, öledi. Karan halk aşamaga ötpék tappay, sisip-köbip, yanenşeyin bolıp yadır. Men bilip, bir molla da, bir 115 endi de öziniñ bilimine, añlamına senip bolmaydı. Dinşilikti tutkannan tutpagamı köp. Ol Alla taladıñ atı man yaşavlık kazanadı: Artık akşa aladı, birevler urlaydı, birevler işki işedi, tameki tartatagandı sanamay da koy. Bu musıl-manga kerek zatpa éken? dep tuvra sorav saldı. Onday tuvra ém katı sorav berer dep oylamagan Adciakay sespeklep kaldı. 120 Yanyagına karandı. Kolı man sakalın sıypay berip, ecilik sürgen kisi ékenin bildirgisi kelip:

-Koy, Yanmurza, allaga ası bolma. Teris söylemege yaramas. Din yuiritüvşiler de Alladıñ kulu, eytip söylegen kisi üyken küneli kisi. Anav dunıyada ol yahanemde yatar, tek Alla yennetke túspege boladı. Mine bizim tilek. Sol tilekti kaysı edem de tilemege 125 borışlı, kimge kayday baktı yazuvdı tekbir Alla özi bileği. Men öte akaylılarga kiev bolaman. Sonıñ üşin de sen meni kacavlap yatkanıñ. Naymanlar yeñi bermes. Köp bolsak ta, az bolsakta Nogay bolıp kalaganımız. Atalardan, ésitkenim bar burın naymanlar öz aldına bir él bolıp yaşagan dep. Éndi, maga köre, olar kıpşaklardan da azday körinedi.

-De, Adciakay, kiev de bolasız. Kıpşaklar da küşli halk bolgan. Tek tatar-mongollar basıp, yayrap kalaganımız. Éndi küpler men uruvlardan payda yok, tek añlap bolmayman. Edem edemge kömek étedi, ama alla kömek étkenin kim körgen? dedi. Tagı da Yanmurza, bir ayagın öziniñ astına kavıstıra berip, soñ kara kaptalınıñ 135 sedeplerin agatıp, kökiregin aştı. Ak sup köylegi, kúmis tögilgen belbavı körindi. Akırın üllesin tagı da sora berip, törde avdanladı. Galife ıstanınıñ balakları kızıl saktıyan tuvıl édi.

Adciakay man Yanmurzadıñ ösesip söylevlerin tınlap turganlar, bir-birisine karanıp, iyinlerin kısa berip, kimniñ yağın tutayakların da, ne zat aytayakların da bilmey, ündemey kaldılar. Konakların sıylap oltırğan Ali de olardıñ dagırđasına kosılıp:

140 -Yamagat, éristi koyıp, habardı paydalı zat akında bardırayık. Alladıñ barı da, yogı da, dinşilikti tutuv da namısta.

Ali közlerin tömen salıp oylandı. Özgeler oga karap, tıp-tınık bolıp kaldılar. Soñ ol:

-Bizim, dep basladı. Bizim halk ne bolmaga kerek?

145 Kaztuvgan yırav aytkanlay, Nogaydın birisi Kırımı, birisi Urımda, Kalganı atam Kıtaydı. Kanay mırzadan da, atagı şıkkın Soltan aş mırzadan da payda yokka ésap. Olar Aştarhan vovodlarga tıñlap, özlerine erüv bolgandı süediler. İesiz keñ dala man yayrap yatkan Nogaylardı yıynap, kim bolar éken?

150 Mine sonday soravdı Ali alpıska ayak baskanda teñlerine beredi. Baskalarga karaganda, ol yastay bolıp körinedi. Kışkey tögerek közleri oynasıp, edemge kirip barayatkanday. Kökiregin keñ kergen Alidın boyı da uzın édi. Soñğı yıllarda Alidın atı tez-tez ayıtıltagan boldı: "Bilmegendi Tarişti Aliden sorañız" dep koyatagan boldı.

155 Durısın aytadı mola-akay, tıñlañız yamagat. Nogaymız deymi, edem suklanaganday éş bir zatta bolmaymız, dedi Yanıbek, agasına burılıp.

155 Ali Yanıbektiñ agası bolganga, inleri oga "mola-akay" deytagan édiler.

-Ne zat étip bolarsıñ, éger yan-yaktan yavlarıñ kursap tursa. Maga köre, koñısı halklar man til tavıp, dos bolsak, kim bizge burşav beredi ? dep kosıldı Adcizkay ependi.

Yanmurza sarı mıyığın şıyrata berip:

160 -Mine eli sen, ependi, durıs yolga tüşip söyleysiñ. Burşav beretaganlar az tuvıl, dep kostı.

165 Kök közleri, sarı şırayı, uzın ém tüz kelgen burını onı Nogayga usatpaytagan édi. Ol söylese, kazıylarmız. Tam-tamırımız Nogay, Kabartılar man "atalık" tutıp yaşaymız. Neşe kabartı yigitlerin asırğanımız dep maktanmay da kalmaytagan édi. Mine éndi yerinde oltıra almay, kızara-börtip, basın onda-munda burıp, algasap söyleydi.

Ündemey oltırgan Yanıbek te onıñ sözün yöpley berip:

170 -Biz eli iesiz, bōrikken koyday. Orıs patşalığı bizdi özindikindey köredi, ama bizge beretagan bir kömegi yok. Koymasañız, arttagı Dcangarlardı bizge iyttey étip saladı. Olar da tiregi barlıgına senip, ilimizdi éркиn Édil men Yayıktan kuvdı. Éndi ne kördik dep turamız.

175 Yanıbek yañılarda Kışkey Nogay Ordaga kosılıp, kırışılardıñ yağın tutup baslagan édi. Onıñ yanındagı Satiy men Şatemir de ulıslarına mırzalıktı yañıda alğanlar? Bular mırzalıklarına ie şıgamız dep tōs kaga édiler. Ama kollarınnan bir zatta kelmesede, bugün üyken kardaşı Alidın kosılğanın yanları bek süe édi. Bolsa da, hetersiz yas mırzalar keleektegidi oylamay, özleriniñ kotırın kasıy édiler, Yanıbek éki yaktıñ da tilin bilgisi kelip akılyataksıdı. Koban yılgadıñ sol yagasında köşip yuretaganına da öktemsimey kalmay, Nogaylarga özi ie şıgayaktay körip.kōterilip

habarlaydı. Bolsa da Yanibek tülkisip, eyleşilik pen Adciakay man Alidiñ sözün yöplep söyledi. Nogay halktıñ oñıp yaşavı akında yureği men zat oylamay édi!

180 Yanibek inim de durıs aytadı. Bizge habar kele turadı: Dcangarlardan baska bolıp kızıl-baslardıñ hanı da bizdi korlamaga ımtıladı. Nege dese olardıñ orıs-patşalığına barayak yolında Nogaylar köşip yaşaydı. Nogaylar orıslarga kömek éter dep şeksinediler. Bu şeksinüv de durıs dep Adciakay söz kötergenine razı bolıp, yigerlenmey de kalmadı.

185 -Biz Éreseyce tüz niet pen karamaga kerekpiz. Kerekse, yan agamay, kan tögispege yolımız bar. Neşinşi yuzyıllardan beri bizim üyken atamız İsmail, onıñ da üyken ataları Aresey men dos-kardaş bolıp keleyatırlar. Soñında, tarihhe köre, 1564 senede Kazıylar da şart etkenler. Tek soñı yıllarda Éreseyce Nogaylarga ie şıguvın ne üşin de osallattı, ém onıñ vekilleri özleriniñ paydasın sezetagan boldılar: kimge yer, suv,
190 kimge mal, aksız tegin kıyını kerek boldı. Ama olardıñ yaşavı eli birevdiñ de kaygısı bolmadı. dedi Ali, Adciakay man Yanibektiñ aytkanlarına kosılıp. Ol kabagı-kası tüyirilse de sözün tağı da bardırdı. Éki-üş kün artta men bir elemet tüs kördim “avlanmıñ işi tolgan halk eken. Sonı éki yarıp bir ak atlı yigit kelip, aldında toktadı. Ol maga karap, bizim tukımda bolgan belgili bir edemlerdin atın aytıp, oñ kolı man kıbilaga
195 sespeklep allamdı éskeremen. Soñ bir savıt pan serbet tuttı. Sonda tögeregimdegi halk küezlenedi. Men de konagımga örmet éteyim dep “vaa yamagat” degenim de sol boldı, özimniñ sesimnen özüm uyanıp kaldım.

Yahşılık, yahşılık! dediler oltırıp tıñlap turganlar. Ol, belki, bizim bulay küezlenip oltırganımız éken? dep soradı Satıy.

200 -Maga köre, bu tüz üyken türleñisler boluvın körsetedi, dedi Adcakay.

-Aytaganım, bizim köşip-konıp yaşaganımızdı koñısı halklar da yaratpaydı. Bizim köşkenimiz olarga şapkınlık bolıp körinedi.

-Biz alladıñ taslanıp kalgan şölinde köşemiz. Olar üytip yaşap bolarma éken? Yanumrzadıñ sözün bölip.

205 -Bizge bir yerde yaşamaga dcangarlar da, kazaklar da, kırımşılar da koymaydı. Maga köre, biz terennen oylanıp karamaga kerekpiz, dep akılyataksıdı Sulak boydan kelgen Yanmurza.

-Sen agav, Kırımşılarga tiyme, onda Nogaylarımız yaşaydı, dedi Satıy öktemsip.

Ali oga közlerin ağıraytıp:

210 -Nege tiymeydi? Saga avır bolsa da, aytayım, Satıy. Kökke kara şoşma, sen öziñniñ arkañdı kasıytagannıñ körinip turı. Türklerdiñ tiline ieşen kılma tuılma Nogaylardıñ arasın buzataganlar? Mine olar til yuritip, üyken buzgan kıl etedi. Bizim ata tukımlardan tilmametler işterekler ém olarga kosılıp köp mırzalar aşamaga erüv bolar dep Kavkazga köşip kelgen édi. Bas dep Mamay, Oraktıñ ulı Kazıy köşken.

215 Solardıñ yolın siz kuvıp keleyatırsız. Éndi sama halktıñ akında oylamaga kerekti. Biz de belgili bir yerge ie şıgıp yaşagandı süemiz,dep yavapladı Ali inisiniñ aytkanına.

-Üytip bizdi kim yaşatpaga turı? Tendege kazaklarda yerimizdi basıp alıp, Nogaylarımızdı kuvıp yatır...dep kosıldı şette Satıydıñ yanına şökken Şatemir.

-Kuvmayakpa édi? Alladıñ bergen yuması bos tuvıl, malımızdı aydap eketediler. Özleri eketpegende, baskalar man til biriktirip, aydattırıp eketediler, avıllarımızdı koñan yerlerinnen kuvalaydılar, pişe balaga yazık tuvılma? dedi tağı da Yanibek.

220

-Kuvalamas édi, eger berimiz de Kırım hanı Betirgereyge boysınatagan bolsak, dedi, Şatemir Satıydıñ yağın tutıp.

-Aha, mine sen kayda akaşasıñ, yigit, añladık. Hannıñ étken horlıgı da az tuvıl. Köp mırzalardı aldatıp kıyın elde saklaydı, dedi Ali, yas Şatemirdiñ durıs aytpaga sözine yavaplap.

225

-Kıyın bolganı nesi eken? Er bir mırza öz aldına halkı man köşedi.

-Türkler men birge Kazaklarga karşı kim sogısadı? Azabdıñ tübinde az kara tayaklılar öldime? Bu tek kazaklar man sogısuv tuvılşa. Onıñ tilegi orıs halk. Munı, añlamaga kerek, kossaklar, Akimet ne étkeni bizge belgili. Éreseyden Azabdı korsalamaga ol köp mırzalardı özine tartkan. Barmaganlardı zorlap, savıtınıñ küşin körsetip eketedi. Munday islerge süyinmege kerekpe? dep aşuvlandı.

230

-Eşi sen, Ali-agav, Édilge keri köşeyik deysınme? dep soradı Yanibek, agasınıñ mıradıñ biler oy man.

-Éndi onda baruvga yol kıyın. Tek onda kalgan Nogaylar man baylanıstı üzbey yaşamaga kerekligin sezemen. Ayhay da, Édilden artık yaylak tabuv tınış zat dep oylamañız dep Ali, köziniñ aldına mol ém sabır akkan Édildi, yazda al yöger bolatagan keñ yaklaktı túsirip.

235

-Ali-agav, keri kaytsañ ok ta Örlik-Tayşediñ kolına barıp tusesiñ, dep kosıldı Yanibek, selekesi kele bolsa yaraydı. Yok, biz, Molla-akay, onday zatka razı bolmassık. Men inimdi alıp, Kümidiñ boyı Bestav betke köşemen,dep kesip söyledi éndi söz menesin añlap turgan Satıy.

240

245 -Bolsa sen agañ Alidin yalgız taslaysıñtağı? dedi Yanmurza, yötkirine berip. Ol eyleşilikpen közlerin kılıylattı. Üş agalı-inili betke. Siz söylesip kelgende köşpödi Bizdi misetke de almay, dunıya dı öziñiz bacarayaktay bolasız. Mine siz yahşı bilésiz, men de, Deli-Ağış mırzadıñ kaldıgıñnanman. Birevler bizdi kumıkka döngen dep te sanaydı. Biz, durısında da, olar man dos-kardaş bolıp yaşaymız. Olar man aralaskan yerimiz de yok tuvıl. Nege dese Nogaylar Arkas tavda, Targuda köşip yaşaydılar. Suv bar yerlerde égin de égemiz. Yaşavımız osal tuvıl. Biz turıp Ali-Ependi yalgız kalmas.

250 Munı siz mutpagaysız, yigitler...

-Yanmurzadık, akıykat, ayan söz, dep böldi. Adciakay-ependi, on ayagınıñ mesin sıypay berip

-Terektiñ argı boyındağı Adilmırza da kumıklar man tatım yaşaydı dep te ésitkenmen. Bizge, siz añlay bolsañız, koñısı halklar man til tavıp yaşamaga kerek.

255 -Meskevge hat yazsam., maga kömek éter, dep te senemen, dep sabırlandı Ali, soñ nege di közlerin tör bettegi halşada ilüvli kılış pan tübekke tigiltti. Onıñ karasın éslegen Satıydıñ yuregi yamanlıkka kaşıp: "bu bizdi statayak bolıp turı éken. Ak patşaga ırıyasıp, ne köreek boladı éken?", dep oylanıp.

260 -Yok, molla-akay, biz seniñ koluñda yaşap bolmayakpız, dep aytıp saldı da, oltırgan yerinnen şılıcıy berip, turmaga ezirlendi. Onı körgeñ Şatemir de turıp basladı.

-Men sizdi islamayman. Ene Kırım, ene yoluñız. Ama soñ "ah" dersiz, tek keş bolar: Élin taslanganıñ örkeni, söner degenge usap, Nogayımızdı mutarsız, dep kübirlendi Ali.

265 -Mışgızlar man kabartılar sizge yaşav berse iygi édi, dep külimsiredi. Adciakay da. Mışgızlar öz yigitligin, doslıgın körsetip bilseler de, artıñnan tonavşılardı yiberip, urlaytagan kılıkları da bar. Biz olar man otız yıllardan artık yaşaymız.

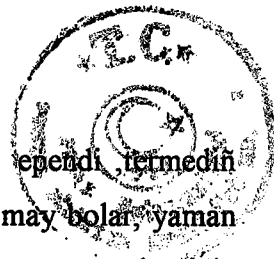
Adciakay öktemsimey de kalmadı, nege dese Terek pen Sunca kosıtalagan yerden köp alıs bolmagan adırlarda köşip yaşaydı.

Ketpege ezir bolgan Yanibekti, Satıydı ém Şatemirdi körgeñ Ali:

270 -Kaysı sokırşıbın sizdi tisedi. Oltırsañız, yeñeñizdiñ asın tatıp ketersiz, dep tiledi. Özi üydegi misapirlerden uyala berip, kızardı. İnileriniñ teris ékenlerin özi étkendey kördi.

-Biz munnan tok, dedi Satıy, barmagı man moyın kesip körsetip, Sav bol!

275 -İhtıyar siziki, yigitler, tek men bu yasıma kelip, öz borışımdı kütpey, inilerim dep sizge ieriek iyt te men tuvılman. Oga paydasız sengensiz. Endi men de sizdi añlap

turıman. Kayda yurseñiz de aman ésen bolıñız, dep yahşılık yoradı ependi, tetmediñ énegesinnen ıslap. "Atañı nelet, yaman toklı saklasañ, avızıñ-burnıñ may bolar, yaman kisi saklasañ, avızıñ-burnıñ kan bolar. "Kardaşıktı buzıp, éndi yavlaspaga turılar. Eh, ordam ordam, on sanlı Nogay ordam. Mine sonday yigitlerden kor boladı benim
280 halkım, degen oyga kömildi Ali-ependi.

Atlılar yurmege ımtılğanlay, salkında yatkan yadaz iyter olardıñ artınnan tüsip abaladılar. Yelge karap şapkan atlılardıñ şafı bulıt balıp avada yayıldı.

-Yası üykendi sıylaytaganlarga usamaydı, olar yahşılık sagınıp kelmegenler. Olardıñ yuregi namartlıkka tartadı, yaslık ta bartagı, dedi Yanmurza, avızındağı üllesin
285 alıp.

Ali kerı kaytıp, kelip öz konakları man olırsa da, onıñ yuregi teleziy édi. Yamandı tüediñ üstine mindirip olırsa da, iyter kabadı, mine soga usap, Alidiñ inileriniñ artınnan iyter tüsip şaptılar. Kart yanadı küedi. Kayday kıyın yıllarda Ali agavlık étip olardı koltuklardı. Éndi sonday sıydı mutıp, agasınıñ yuregin avırtıp, öz basların
290 akaştılar. Soga Ali bek ökindi. "Ne begim men teñlerime, halkıma karayım éken?" dep oylanıp turganda, Adciakay, yerinnen ımtıla berip:

-Ali, sen bir de ökinme, onıñ üşin şırayıñdı da buzba, yalgız bolmassıñ. Mine biz seniñ aytkanıñdı éteekler. Sengeysiñ bizge, öziñ de oyla, dedi

-Éndi sen Kapay kalaga karap köş. Neşe aytsañ da, suv da bar, yaylak ta ot, teñizdegi balıkta tegin, dep yöpledi. Adciakaydıñ sözün Yanmurza.
295

-Ésitkenim bar. Sol yaylaklar meni de kızıksındıradı, dep Ali yımıñ-yımıñ étip külimsiredi. Ol lagen men kumgandı alıp, konaklardıñ kolların şaykatıp:

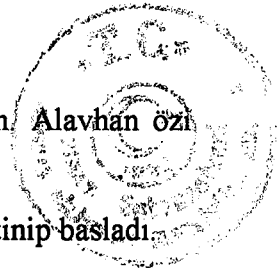
-Ötebiyke! Ekel tepseñdi! dep buyırdı.

XIII

KUDAYNIET

Ol aldınıñ Aysat édi ém onnan bir zattı da yasırıp bolmayak édim. Biz amanlasıp, ayırıldık. Ol maga adresin de ayttı. Konakka da şakırdı. Ama men oga baralmayakpan, nege dese benim kuvanıñ, yuristler aytkanlay, "köp zaman ketkenli" keşiriletagan
5 küna tuvıl. Nege dese men süyimdi stakanman, taza tañday süyimdi.

İnişka, me ısla "Nivamnın" aşkışın, uşıp barıp, Kargalı avıdan bir on ötepek ekel, degen Muslimnin tavısı benim éskerüvlerimdi bölđi,

-Ah, de...Ötpektiñ baası neşakımğa oltırar éken? Men bilmeymen Alavhan özi pisiredi- biz ötpek satıp almaymız.

10 Muslim dcinsınıñ tar kisilerine üyken kolların tegeran bir sugıp, tintinip-başladı.

-Ah seni...Ele-söle. Töh seni, karataga...Toktap tur... Ele ok Alavhannan akşa ekeleyim.

15 Onıñ akşa ekelüvin karamaga süymedim-kettim. Yol boyı barayatkanda da, kaytıp keleyatkanda da atam, anam, adanaslarım akında oylap turdım. Kinodagı kadrlarday bolıp, olar man baylanıslı özgerisler köz aldında yuvırıtılar. Ayşat akında da éskerüvler küşeyip, yandı kemirdiler. Kaytıp aylasañda tek kurı öziñ beri zatka da şüşli dep özimdi böten de kıynadım. “Ne zatım artıktı sol ok Muslimnen? Baskalar onı ayıplasa da, kaytıp men onı ayıplamaga bolayakpan?” degen soravlar yurekti sordılar.

20 Muslimnin tapşıruvın toltırıp, bayagı yerme keldim. Sonda okta Muslim yanastı. Men oga “Nivasınıñ aşkışın uzattım. Ol bolsa öz kezüvi men uvısıma akşa kıstırmaga şalıstı. Tögerektegiler berisi de, maga köre, bizim betke karayatkanday körindi. Éki de uvırtım yallap ketti.

-Soñ! dedim, tisimniñ arasından, soñ! Muslimni ne zatka aşuvlanıp baslatanımdı añlamay, akşadı uzayta berdi.

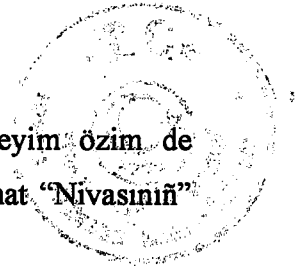
25 -Soñ! dedim tavısımdı yası üykenge kaytıp kötergenimdi de sezbey.

-Elemetsiñ...dep, kübirdendi ol da, mennen érekke taya berip. Soñ bolsa, soñ...

Meyitti üyden şıgarıp kere sıgarıp, érteden ezir étilgen yerge saldılar. Edemler soñgı kere sıy étip, dünyadan bazgeşken Kudayniettin kasınnan , akırın öttiler. Érlerdiñ özleri de karttıñ meyiti kasınnan oza yatıp köz yasların yasırıp bolmadılar.

30 Ölige soñgı örmet étip, edemler onı kapı avızdan iynilerine salıp şıgardılar. Bir kurtka bir zatlar sıbırdap ölidiñ artınnan balta man bir neşe yerdı tomırıp şaptı. Sol zat éndi bu azbar işinnen meyit şıkpasın degen niet pen étiletagan édi. Ama Kudaynietten soñ karaldı öksiz, tandır bolsa suvıp kaldı, em sosı üyden éndi kuvanıştıñ da, kaygını da sesleri birde şıkpayak édi. Kara kiygen kurtkadıñ kelpeti maga savlayı karaldıdı 35 kaplyatkanday körindi. Kara kiygen kurtka ém onıñ kolı kötergen Kudayniet ustadıñ baltası.

Kardaş-kavımdı ém avıldasları biri-birin avıstıra barıp, Kudaynietti iynilerine salıp, avıldıñ şetine deyim yayavlap şıgarmaga toktaskan édiler.

40 A men bolsam nege de sol arada, söytip étkenimdi soñına deyim özüm de añlayalmay, közlerim men Muslimdi izlestirip basladım. Ol bolsa parahat “Nivasınıñ” ésiklerin kirtleyatır édi.

-Kartlardı “Nivaña” oltırtıp, akırın ızımızdan kelgen bolsan éken,dedi oga edemlerdin birevi.

45 -Kaytıp kelip, soñ eketermen,dep yavapladı Muslim, sölegi kisidiñ söytip aytkanın uşatpaytagannın da yasırmay. Ama ol aytkanın etpedi, avıldıñ şetine deyim berisi men birge bardı. Soñ, meyitti gruzovikke salganda, bizi men birge kosılıp kuzovka mindi.

50 Almalı avıldıñ öligi kasında yıl sayın sogan östürivşiler brigadaları orınlasatagan édiler. Mine eli de olardıñ bir sıdıraga tegis tizilgen, bir kepli kara tol man kaplangan mezgilli mekanları körinip basladılar. Yıldı da sogan östürivşi koreyler özleriniñ maydanlarına, ölikke baratagan yoldı buvıp, kıska mezgilge tatavıllar kazıp, kağıp-sogıp, kolay bolsa solay köpirler salıp, suv yiberip baslaytagan édiler. Dayım da suv sol tatavıllardı yırap, yoldı yürüv üşin yaravsızga şıgaratagan édi. Mine yolay da biz di, meyitti alıp barataganlardı sıl zat zelimge irkti. Edemler navasızlanıp basladılar.

55 -Sogan, sogan, dep éndi yerdı zayalavdan baska, bular ölikke baratagan yoldı da yapkanların karataga.

-Selsovetke neşe kere aytilgan.

-Tıñlap turı édiler olar.

-De, kardaşlar, navday şakka da yettik.

-Astopiralla, astopiralla, dep kartlar da iymanların üyirip basladılar.

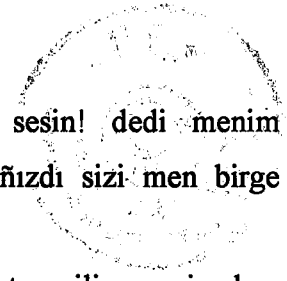
60 -Karañız, karañız, dedi bir tavıs, bu da nezattı özi öliktiñ kasına ecethanların da salganlar.

-Anañızdı. Neşakım şıdamaga bolayaktı?

-Ey, avız meniki dep, yiberip oltırma. Tıy tiliñdi. Meyittiñ kasında söginüv küna.

-Eşe, öliktiñ kasında anavday zatlar etüv küna tuvilma?

65 Şañ boratıp, bizim yakka karap ak “Jiguli” şugıl yetip, kasımızda toktaldı. Aldı, sol yaktagı ésigi aşıldı, maşınadıñ işinnen tıgız étli ém avır kevdeli maştak boylı, dombay kisi şıktı. "Jigulidin" art ésigi de aşıldı, ama art oltırğışlardagı kıska yaklılar tıska şıkpay, öz orınlarında kaldılar. Olar boratıp sigaret tartatagan édiler. Maşına işinde isletilip koyılğan magnitofon bolsa Alla Pugaçevadıñ tavısı man gruzin hudocnigi Pirosmani akında belgili yırđı yırlyaytagan édi.

70 -Éy, siz, edem bolsañız, söndiriñiz magnitofonıñızdıñ sesin! dedi benim kasındağy yas edem uvırtların şaynap, yade men şaytan kutıgıñızdı sizi men birge suvırıp alıp taslarman

-Söndiriñiz, de men de, aram evletler dep bakırdı ol, şıdamı tevesilip, maşınadağy kısıkayaklılarga. Magnitofonıñ sesi tındı.

75 Er ayagına berer pud ilgendey, yelkesi yer tartıp yanastı bizim gruzoviktiñ kasına brigadir. Aleksey Pak. Ol bizim oga iygi sezim tıvıl ékenligimizdi érte túsingen édi ém onıñ kıyık ém bitik közleri adalap ölikke barayatkanlar arasınnan tanıis birevdi sama izlestirip, yan-yakka yuvırısıp, böten de bek kıldıyları, soñ izlegen edemin tapkanda, navasızlanuvı tarkap, şırayına rahatlık tösedi.

80 -Muslim, ah, Muslimçik! Ah, kayday ekis boldı-av Suv yırılıp ta koyıptı. Keşirgeysiñ bile köre tuvıl. Keşirgeysiñ. Ökinişke, seat yarım artta boldı hayırsız. Buldozerdi de koñısı brigadaga yiberip koydım.

Muslim kubardı, soñ kızardı. Kuzovtan tüsti. Sölegi koreyge yanasıp, salamlastı. Ém olar hıyılı kesek şakka şakka lahırdasıp kaldılar.

85 -Muslim, ne zatka söylesiñ sen onı man? Keteyik

-Yaramaydı meyitti irkpege, küna di ol.

-Bol, bol, keteyik, Muslim.

90 Muslim bolsa edemlerdiñ şıdamsız tavısların ésitpegendey koreylerdiñ briga diri men kızıklı habarlasa berdi. Onın kılıgı meni yaman korladı. Tek kurı meni me? “Ne zat akında sıbır-kübir étediler, bular” dep, kırşınım. Sölegi magnitofondağy yır da kulagıma yane şalınıp ketti. Sonda men, Almalı avıldıñ klubında Muslim zaveduyutsiy bolıp kullık étkeninde bir magnitofonnan sebep túsken alabalık akındağy habar da ésimе túsip ketti.

95 Almalıda sol yıllarda bir eelde de magnitofon yok édi. Ama Muslim avılga bir yerden sol elemet kutıktı alıp keldi. Taptı Kaydan ém kaytıp, ama taptı. Élбетge, öz akşasına tuvıl. Klubta éndi kobız sesi siyrek ésitiletagan boldı. Nogay biyuvler tuvıl, vals, tango da baska evropa biyuvleri men avıstırıldı. Éndi keşe bolsa ok, avılga kara mısık ém onıñ baktısız yaşavı akında yır zañırıp turdı. Söytip kıyılı zaman ötti.

100 Kara mısıktan da beter, sol yıllarda Müslim men birge klubta kullık etken Alimettiñ üyi yığıldı bir kün. Uştı-küydi magnitofon yok boldı. Muslim Alimetke kanıktı, sen yogutkansıñ dep. Yav yalap, ant étti yazık kısıkayaklı, magnitofon kayda ketkenin de bilmeytaganı akında. Muslim bolsa onnan sayın, sen urlatkansıñ, tap, yade

105 tölev salaman dep kiylikti Alimetke. Kıskayaklı da karap turmadı. Rayon ortalığına şaptı, akıykatlıktı izledi. Éki kultura kullıkşılara-rınıñ davlasuvı akında ragonda ésitpegen edem kalmadı.

Söytip eki-üş yıl ötti. Belki, bara-tura sol zat basılıp, mutılıp ta kalayak édi, éger Muslim bir kere öziniñ 40 yıllıgın keñ belgilemegen bolsa. Kaytip bolganı belgisiz, sol şatlıkka Alimet te şakırtıladı. Beri konaklar man birge yas kıskayaklıda zavıklanadı, oynaydı, küleydi.

110 Birden Alimettiñ karası suvıp ketedi. Ol knigalar şkaftı man irge arasındagı müyistegi bir zatka tigilip karap kaladı. Kıskayaklıdıñ yuregindegi oş ém öpke köterilip onı bugızlandıradı. Alimet akırın turıp, yureginiñ torgayday tıpırdavın sabırlantpa öz közine ıyananmay kaladı, onıñ aldında yok bolgan magnitofan turı édi.

115 Alimet şıdayalmadı, yıyılğanlardıñ birevleriniñ zavıkına baskalardıñ ökinişine, üşinşilerdiñ üyken uyatına, magnitofon man baylanıslı habardı tizip aytıp saladı.

-Ogulno söyleysiñ. Alimet, deydi şrayın da sıtpay Muslim, aşuv tolgan suvık koñır közleri men kıskayaklıdı yen kutarayaktay, men bu magnitofondı yañılarda tükennen satıp alğanman. Kullanganım da yok.

120 Alimet te kamılıp ketip, zırañlap barıp müyistegi magnitofondı suvırıp alıp, stoldagı tizilip salıngan tepşeklerdegi türli ziyapetler üstine tönñterip saladı da, yıyılğanlarga Karañız, ıyanmasañız, deydi. Meni yasıl sır man “avıl klubu” dep yazılğan. Aşuvlangan edemniñ yureginde arslan yatagı bar dep bosına ayılmaydı. Alimet Muslimge ne dep te aytıp, degeninşe toygıstıp, ketedi.

125 Muslimnin selekege kaluvına kardaşları da yuvıkları da, özi men birge kullık etetagan yoldaşları da söytip, amalsızdan şayıt bolğanlar.

-Karındas, karındas va, tıñlasana av, karındas, men künalı tuvıl. Ollagi-tallagi bilmeymen, belki kedeler bizim ekeliip.

130 Bügünge deyim ol üyde yok édi. Keşir, karındas dep, Muslim Alimettiñ ızınnan, kıs-kayaklıdıñ bosagasına deyim barıp, burnınıñ tübine ésik tarsıldap yapılganga deyim, özin aklamaga şalıskanı akında habardı er almalışıdan sorasañız da aytar.

İstiñ söytip biteegin kütpegen Muslim köpke deyim yerge kirgendey bolıp yurgen. Öziniñ kılıplığına senip, beri zat ta mutılğan dep oylap, magnitofonniñ tübindegi yazuvdı da taygıstpaganına karataga.

135 Berisiniñ de börkin aylandırğanman, éndi şaytanga da şarık kiydirmege bolayakpan dep, öziniñ kayday bir kılıplı ékenine özi suklangan eylekerdiñ menmensüvi

tarkap, Nogay aytkanlay “kızıl yeri aşılğan soñ”, ol kultura maydanın kaldırıp, élbette, amalsızdan, zago-tovitel boldı.

140 Zogotoviteller de oga tez arada “Lifçik” degen attı taktılar. Sol attıñ berilüvi de bosına tuvıl édi. Muslim Moskovada, Leningradta, Rigada bolatagan şaklarında kısıkayaklılardıñ pro-vintsiyalarda tabılmaytagan işki kiyimlerin ém baska apır-şüpirlerin ekeli, pişesi Alavhanga bes kabat baasına sattırıp turgan.

Söytip bizim Almalıdagı Artezian, Muslim ém Katıran Muslim em Katıran. Muslimen baskalar Lifçik Muslim de bar boldı.

145 Eske túsüvlerden meni eligi eserge Muslimniñ birevge karap şamlanayatkan tavısı kaydardı.

-Añlamaysızba, aytaman dı da aylañğış yol man barmasak, ölikke navı yerden maşına ötip bolalmayak.

Muslimniñ sözleri birevge de yaramadı, olardı birev de uşatpadı. Ama kertisinde yoldı suv algandı.

150 -Yamağat dedi sonda Yusur kart. Yamağat burıngıdan beri bizim ata babalarımız meyitt isası yol men soñğı mekanına yetkistkenler. Eli de sosı yol man eketeekpiz. Ölik ene, körinip turı. Kaya, yaslar, Kudaynietti ahırı yerine tura yol man élteyik. Müskin yaşavdı da tuvra yol man ötken. Aylangış yol oga kelissiz. Kerek tuvıl küna almaga.

155 Gruzovikti toktatılğan yerinde kaldırıp, meyitti iynilerimizge şeretlep sala berip, ölikke yayav, yarım seat yurıp bardık.

Kudaynietti koyıp kayttık.

Gruzoviktiñ kasında bayagı koreydiñ ak “Jiguli” turı édi. Ama mine yolay onıñ salonı işinnen magnitofon sesi şıkpayatgan ém kısıkayaklılar da yok édiler.

160 Muslim men sogan Östirüvşilerdin brigadiri kıylı kesek zaman söylep turdılar. Eşe ne eteeksiñ, bizge de olardıñ lahırda suvınıñ tevesülivin saklap turmaga tüsti.

165 Avılga yetkenge deyim men éki adanastıñ akında oylap bardım. Olardıñ kılıkların, oyların, edemler men tutkan baylanısların teñlestirip tergegende de, meni Kudayniettiñ yaşavga karsı ecep sindirmey bolmadı. Belki sol seyirsinüvge kaluv eligi zamanda bizim kaysımız da aldı man öz bası akında oylap, yaşavın oñaylı tüzüz akında ker şegip, soñ tek yuvıkları ém baska edemler üşin iygilik étpege bolatanlığı man baylanıslı tuvılma éken? Eligi zamanda karaysıñ tögeregiñe, “muslimçiklerdi” köresiñ a Kudayniettey, edemler az. Sonı üşin bolar men ém beri almaşılar karttı tamaşa edem deytaganlarımız. Ém onın köplerden baskalanuvınıñ sebebi kaybir yas almaşılardıñ

170 kaybirevleri kart akında yaman aytpasa da, “sık-suk edem élbette akşasın yasırıp ketken” dep oylanganları da, sonnan şıkkın bolar.

Keñ edem édi Kudayniet. Ama onıñ köñiliniñ keñliginnen birevge de zıyan tiymegen édi. Şöldey yumart ém tözimli édi ol. Beri zatka da şıdaytagan, ém beri zatta da şınıgatağan édi ol. Érek edi onnan uzak kerler, kündegilik, yutlıgıp, yan-yaktan osal yatkan zattı sermev, aldatuv man alsuvdırlık, bolayaktı-bolmayaktı künlev, kek saklav. 175 Maga köre Kudayniet zamanga boysınmay, kaytara sonı özine boysıntkan betirdey édi. Ene bas dep sonı man baskalanatagan édi ol bizim berimizden de. Sonday küşli edem édi Kudayniet. Soga köre onıñ oy toktasuvları man yetekşilenip, olardı öz akılımızdan ötkerip, añlap ém kündegilik yaşav keşinmegiligimizde dayım bacarımlı kepte kullanıp bolmadık. Ama keñ köñili Kudaynietke yer yuzi tar bolatagan şakta bolmagan ma? 180 Ayhay da bolgan. Bolsı da ol tarlanmagan. Nege deseñ, ol bizden akıllı édi. Ona bir ekim de korlap bolmagan. Nege deseñ ol sonday uvak, edemdi kemsitpege süetaganlardan biyik ém artık édi.

Bilmeymen baskalarga kalay bolganın, ama maga Kudayniettiñ sözlerin ésitsem, yazlık togaydagı értengi taza şıklardıñ betime sebelenüvindey sezim énetagan édi. 185 Sonday taza edem bolıp kalayak Kudayniet benim ésimde ém özi men ölşeteek maga éndi de kalgan künlerimdi.

Kudayniettiñ karaldısında Muslim ém men. Beri edemler de tarkaganlar. Tek biz kalganımız. Tınıklık şarktağı kan yuvrısı şıñlaydı kulaklarda.

190 -Yaşadıtaga bir, dep ökinişli étpege şalıstıp tavısın ündemevlikti buzadı, Muslim, azbar işine baalaytagan karasın taslayatıp. Yaşadım dep ketti taga pakır bir.

-Erüv yaşadı! dedim men de, katırıp aytıp. Soñ tagı da kaytaraladım:

-Erüv yaşadı!

Muslim añlamagansıp.

-De, 69 yasında dunıyadan taydı, pakır... dedi, yazıksınataganday tavısı man.

195 -Men onıñ akında aytpadım.

Eşe sen ne zat aytpaga süetganıñdı añlayalmadım, degendey, iynilerin kunıstırdı Muslim, ama sözimdi yöplemedi ya karsılas söz aytpadı. Ündemey temekisin tarta berdi. Soñ tüpşikti tasladı, “krossovkalarınıñ uşı man sonı yanıştı. Nege de, özim de bilmey, karasımdı onıñ “adamas” firmalı krossovkalarına tigip kalıppan.

200 -Navlar, dedi ol keñ baysıp, bas barmagı man tisin şukıp, bası man bolsa ayak kiyimine iyzep, navlar kolda 150-200 menet. Tek akşa, kol kiri.

Kızganıp netesiñ onı.

Ém ol tislere arasınnan sızgırtıp tükirdi.

-Yaşagan şakım iygi kiyim kiy, yılı-yumsaktı aşa ém erüvlerdi uypala. 4 se solay

205 inişka. Öleeksiñ érte keş bolsa da.

Onıñ sözlerinnen kabak kasım tüyilgenin körip, Muslimnin şırayı böten de zavıklandı, kaytıq ém üyken, özi yapalak burınıñ tanavları yelbirediler.

210 -Murzali, inişka, yaşav bizge bir kere beriledi. Ém onıñ beri demin de tatpaga kerek. Balşıbınday yabıs yaşavdıñ şeşekeylerinin yapıraklarına. Tek baldı birevge de berme. Öziñ e, de , e , kekirseñ de yemege şalı. Ésitesin me, baldı birev men de bölispe, birevge de paylama. Bir tamşısın da. Ha, mine benim agam Kudayniet. Kaytıp yaşadı ol. On barmagınnan on öner tamgan kisige ayıp tuvilma özinnen soñ sosınday yampik üy, ne ekeni belgisiz karaldı kaldırmaga.

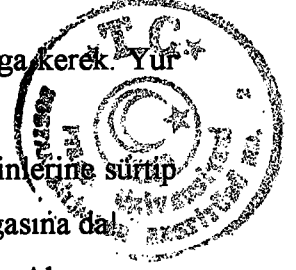
215 -Yok, yok dedi ol katı kürsingen soñ, ıynanıp bolatagan zat tuvil. İynanmayman. Özi de sezbey kalıp, Muslim uvısındagı sernik kutıgın yanışıp, soñ onı érekke ıllaktırp tasladı. Bolmayaklıgın añlamadım. Ama bayagı, bu adanaslardıñ yaşavga karası tüp tamırınnan türli ékenligi akında oy yane yurek tübinnen köterildi. Muslim bolsa, kızıp ketip, taga da bir zatlar ayta berdi. Ama men onı tñlamadım.

220 Özimniñ bala şagımda bolgan bir özgeristi ésime aldım. Ol da Kudaynietin yaşavı man tar baylanıslı édi.

225 Bir kere men inim Kaytarbiyge, “Kaeriniñ kışıydı” degendey, toygıstıp töpeş “yegisttim”. Balalar birerde kacınmay, ayavsız boladılar. Sonıñ sebebi de yok tuvil édi. Kaytarbiy benim “orlenok” velosipedimniñ éki tegersidiñ de zolotniklerin Kokur degen özinnen kişkeylerdi aldap yuretagan, bizim oramniñ kopar atamanına beripti édi. Elbette Kaytarbiyge, tiygenim üşin öz kezüvi men meni de “iygi maykalakayga toygıstılar” atam ém anam. Men üyden ketpege toktastım.

230 Akırın, tasalap, üyden şıktım. Kuyrıgın bılgap, benim ızımnan Aktaban iytimiz de ieredi. Kudayniet alardıñ şırınıñ kasına kelip, oltırdım. Yurekte köterilgen öpkemnen, şıda-yalmay, sılkıldap yılap yiberdim. Baladın sılkıldavın ésitip Turhanım maga yanastı. Kim éke-nimdi tanıp, meni Kudaynietke yetip alıp keledi. Salıgım basılğan soñ, beri zattı da kart pan kurtkaga tizip ayttım. Élbette, olar sol zaman özlerin aylak kart dep sanamagan da bolarlar. Ama men olardı kart edemlerdey köretgan édim.

Habarımdı ésitken Kudayniet:

É he, he, ol da kaygı bolgan ma? Ene üytip yaramas, yasım yaraspağa kerek. Yür
235 men seni üyiñe de élteyim üydegilleriñ men de yarastırayım.

-Barayak tuvılman! dep taban tiresip éristim men de, ol, burının yeginlerine sürüp
yuretagan Kaytarbiy yaşaganşa kim onda, ayagımdı da baspan üydiñ bosagasına da.

-Uv-vay. Sosı sarı avız bala da ne söyleydi özi, oñmay kalgım. Ahır zaman
yuvık usaydı, Kudayniet. Toba-toba dep iymanın üyirdi Turhanım de.

240 Menim sözlerimnen karttıñ şırayı da buzday suvık boldı. Ama ol şamlanuvın
basında ok tıyıp bildi. Soñ közlerime kaygılı karap, suslı ökiniş bar davazı man:

-Bügünnen alıp sol sözlerdi mut em bir de, ésitesiñme, bir de avızıñnan şıgarma
sonday zattı. Bir zamanda da! Ésitesiñ me, ém bil uvılım, Kaytarbiy seniñ kursak bir
245 adanasıñ dı, dedi sözün bardıra berip Kudayniet. Solay bolganda, karaşı éndi munda
kedepaş, adanasıñ duşpanıñ bolıp bolama? Éééh ündemeysiñ.

-Bol-may-dı dep buvınlap ayttı meni üşin kart özi-özine ém takıykaga öz
akıykatlıgına şeksingendey, oylanıp ta aldı da, öziniñ oyına aykas kelgen zattı kuvmaga
şalısıp.

-Bol-may-dı dep kaytaraladı ol.

250 -Bil, balam, oñganlar biri-birin betir dep, oñmaganlar biri-birin kotır dep, dep
sözün bardıra berdi. Yaramas. Yaraspağa kereksiñ iniñ men. Tınıšta da, kıyında da saga
tabılayak adanastı. Pişedi saylap almaga boladı, kofınsıda saylamaga boladı, ama adanas
saylanmaydı.

255 Sol eserde Turhanımniñ teren kürsinüvin ésitip, Kudayniette bir zatka oylanıp
kaldı, son dirildeggen tavısı man:

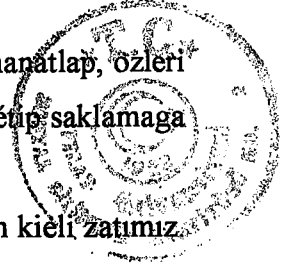
-Tabılmasa da sav tursın. Adanas, bir söz ben adanas tı. Ol avıstırılıp tüyistirilip
da bolmaydı.

Kart benim basımdı sıypap taktamettiñ bir şetine oltırttı da, özi de ornlaskannan
soñ, érteden kalgan bir tavarıhtı ayttı maga. Ol da éki adanas akında édi.

260 Élbette, Kudayniettey şeşen tilli tuvılman. É-ééh éger siz onıñ avızınnan ésitken
bolsañız éken sol tavarıhtı. Men bolsa sizge mene sin sama yetkereyim deymen.

265 “Ata-babalarımız kayaday kaygısınnan kayırılıp ayaday nesibinnen ayırılıp, sosı
kulameldiñ kuvray şöpli yerine kelgende bolgan is. Bahşı kart bolgan. Ol yeti uvıl
ıruvdiñ agası édi. Şıngız hannıñ eserine kosılmayak bolıp, öz basına öz ieligin
yoyıltpay, öktemligin taptatpay, yerin aldırsa da, öz ıruvınıñ éркинligin saklap, sosı
yaklarga kelip konadı. Élin sağınan, yuregi avırıgan bahşı kart köp uzamay öledi.

Öleekten aldın ol éki uvılın şakıradı.ém olarga ıruv akında ker şegüvdi amanatlap, özleri sıyngan Alladıñ Tañiridiñ altınnan étilgen kışkey sının köz karaşığında étip saklamaga ösiet étedi.

270

-Ol bizim ata-babalardan kalgan, nesilden-nesilge berilip keleyatkan kielı zatımız. Iruvımız soga senedi, ol saklansa ıruv da saklanar, deydi kart. Halkta soga ınam küşli. Edem bir zatka sama ınanmaga kerek. Éger ınamı yok bolsa, yade özi senetagan zatka şeksiniп baslasa sol edemniñ imanlıgı, édaplıgı da yok boladı. A onday edem kasındagılarga iygilik étpes, tek öz paydasın oylar. Onday edem kavıflı. Kantemeli.

275

Bere, bizim kielikti saklañız.

Söytip, aytıp, dunıyadan keşedi Bahşı kart. Üyken uvılı Aktayga aytadı ol Tañiridiñ sını kaerde ékenin. Kışkey uvılı Oktay bolsa soñgı vakıtta atası Aktay man ne zat akında söylegen éken dep, sonı bilmegennen sebep, belgisizlikten kıynalıp yuredi. Agasınnan soraydı Aktay bolsa : “Şagin yetpey şartlama, vakıt yetse aytarman” dep yavaplaydı.

280

Oktaydıñ onnan sayın kızıguvı örşiydi, şeksiniüvi ösedi “Atay meni ésapka almay, benim ülisimdi de şıgarmay beri zattı da agama tapşırıp ketken bolar. Ol bolsa ündemeydi. Bayırlamaga süemeken, dep oylanıp yuredi.

285

Söytip agalı iniler arasında añlamaslık tuvadı ém sol zat bara-tura yatüyirsüvlikke de aylanmaga bolayak édi ama akıllı Aktay bir künniñ bir küninde atası oga Tañiridin altın sını kaerde yasırıp ketkeni akında bildirgenin aytıp saladı. Söytip olar ekevi de atadıñ asıl sının saklavşılar boladılar.

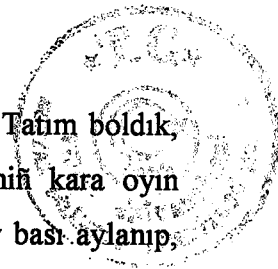
290

Mal bagıp, töl asırıp, öz kıyını man yaşagan yeti uvıl ıruvı yañı belege yolıgadı oga koñsı ıruv şapkınlık étip turadı,tınış baktı sürmege amal bermeydi. Karsılas ıruvdiñ agalıgı bilev yetiuvilşilardı özine boysınmaga süedi. Sonı kaytip éteektiñ oylap bir de ébin tavıp bolmaydı. Yetiuvil ıruvı onıñ şapkınlığına karsı özleriniñ tıpaklıgın til birligin salıp, onıñ eskerin kerı urıp, kaytarıp turadılar.

295

Bilev añlaydı kayday bir zat biriktiretaganın yetiuvilşilardı. Ama sol ne zat ékenin bilmeydi. Kılış pan yeñmegen zattı, kılıplık pan yeñip alarman dep oylanıp, bilev bir künniñ bir küninde yetiuvil ıruvına élşilerin yiberip, ötirikten yaraspage süeteganday bolıp, étken ekislikti keşiriñiz, atañızdıñ ornına atañızday köriñiz dep habar yiberedi.

Éki ıruv arasında katnaslık baslanadı. Bir kere bilevde konakta Oktayga da bolmaga tüsedi. Bilevdiñ yeti pişesinnen baskalay, olcalıkta bir kıskayaklısı da bolgan. Ene sonı man rastıradı üylenmegen Oktaydı. Kemirmege bas yahşı, aldatpaga yas yahşı

300 degendey, bilev sol kiskayaklıdı öziniñ kızınday étip körsetedi Oktayga. Tatım boldık,
énde tamırlasak ta yahşı bolar édi deydi namart duşpan. Söytip öziniñ kara oyun
yaşavga éndirip baslaydı. Ayak ıspayı kiskayaklıdan ésin yayıp, ésiriktey bastı aylanıp,
öz ıruvın maktap, onıñ boysınmaslığına öktemsip, sol meligündey kiskayaklıdıñ ka-
sındı kuttay aylanıp, Oktay atadan kalğan sırdı bir kün kiskayaklığa aytadı da koyadı.

305 Bilev sındı urlap aladı da, yetiuvılışılarga şapkınlık étedi. Adalagan Aktay da,
Oktay da sosınday namartlıktı éter dep oylamagan ékenler.

-Tıñlañız, tıñlañız muda, deydi éki eser arasına şıkkın atlı bilev. Bügünnen alıp
siziñ allañız. Saka biziki boladı. Köresiz be, ol benim kolımda yıldıraydı. Taslañız savıt
sadagıñızdı. Bügünnen alıp Saka siziñ taypadı benim taypama kul étedi. Söytip aytadı
310 ullı Saka! Boysınıñız. Étpeñiz oga kisaslık. Ol sizdi keşirmes. Boysınıñız Érteñelikte
şıkkın künniñ yarığınnan bilevdiñ kolındağı sakadıñ altın sını yarkıldıydı. Sonı körgen
yetiuvılışılar berisi de kesekke adalap, siresip kaladılar da, soñ tizlerine şögip, özleriniñ
allasına müsirep baslaydılar. Tek yalgız bir Oktay túsinedi sakadıñ sını kaytıp bilevdiñ
kolına túskenim ém öziniñ bayımsızlığınnan sebep étken yanılısıñ ém künasın keş bolsa
315 da tüzeterge şalısqıp, kılışın bulgalaklap şabadı bilevge karap. Yetip bolmaydı tek. Öz
ıruvınnan birevdiñ yibergen oğı kadaladı onıñ yavırınkalığına.

Yetiuvılışılardıñ sespekelegenligi men paydalanıp, duşpanlar olardan yartısınnan
köbisin óltirip, kalğanların yésir étip, kullarına aylandıradılar.

Aktaydı bolsa bilevdiñ aldına ekelediler.

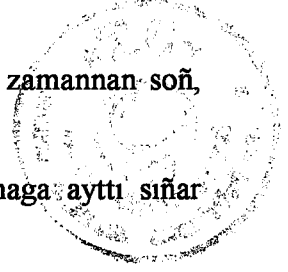
320 -Mine énde söyleseyik, deydi bilev yeti uvılışılardıñ agasına zırtlap karap.
Köresiñme, siziñ Saka, kieki zatıñız, maga kayday payda étkenin Éndi sen de maga
boysınmaga barışlısıñ. Sayla: razı bolsañ, yaşaysıñ, unamasañ kılış mennen, bas sennen.

-İnimniñ avanlığı man satkınısılığı bolmagan bolsa, kieli zat seniñ kolıña túspeek
édi, dep yavaplaydı oga Aktay.

325 -Namartlık pan yeñiniñ. Tek bir zattı mutkansıñ. Sakadıñ sının kolıña alsañ da,
ıruvımdı kırıp, kart kurtkadı, bala şagadı öziniñ kulıña aylandırsañ da namısımdı saga
satpan! Boysınuv akında bos söyleysiñ. Éger şıntı ér bolsañ şık ortaga. Alısayık Éndi
bilev adalaydı: alısuvğa şıkça. Aktay yeñeek, şıkpasa bilev öz ıruvı aldında aldıñğı
abırayın yoyıtayak. Ne étpege kerek. Ama kılıplı insanniñ kırk sıpatı bar dep bosına
330 ayılmaydı halkta.

-İygi, bolsın, deydi bilev, mükir kelgendey. Tek men Saka man köz ben közge
keñes-pege kerekpen ol ne aytar éken?

Ém bilev altın sındı bavırına kısıp, termesine kirip ketedi. Hıylı zamannan soñ, halktıñ takatı tevesilmege turganda, bilev termeden şıgıp:

335 -Yamagat dep tavislaydı, yamagat. Kieli Saka unamaydı. Ol maga ayttı sıñar maga senim étilgenim. Ne éteyim, kuday aytkannan şıgıv, küna.

Alıspaga razı édim, amma, dep amma dep sözün bitirmey, teren meneli kürsinedi bilev. Soñ tavısın katırıp, aytkanın tamamlaydı. Kieli Saka maga ayttı Aktay onı saklap bolmaganlı akındada. Ona éñ de avır yazalav man óltirmege buyırdı. Söytip elek
340 boladılar éki adanas ta, olardıñ ıruvı da. Oktay bolsa ölgennen soñ ahiret dunıyadıñ töreşisi Saka aldında yavap tutpaga keledi. kulım, deydi Saka oga. Étken kıyanatlıgıñ avır ém keşirimsiz. Yeti ata babañnan alıp seniñ tamırıñ maga namaz kılğan soñ, ele sen olardıñ aldınnan ötersiñ. Éger birevi sama “ol, biziki” dese, ahiret azabınıñ yetpis yeti aylanmasınıñ tübine ketpey, bir yanuvarga aylanıp, benim arşa agaşlıgımınıñ işinde
345 kalarsıñ. Taypañ-tamırıñ seni körmege unamasalar ahiret azabına yolıktırılırsıñ.

Kunısıp yan yağınnan yalav man yakkanday, katı sözler arasınnan bara beredi Oktay.

-Satkınısı Sen biziki tuvıl.

350 -Satkınılı Sen biziki tuvıl. dep şuvlaydılar oga ahiret dunıyadagılar, tükirediler, nas zatlar aytadılar artınnan aldınnan.

Oktay anasınıñ aldına kelip toktaydı. Tösin şıgarıp, anası da Oktaydı kargaydı:

-Sen biziki tuvıl, satkınısı ayırı émşekten émdirgen sütüm saga aram bolsın.

Ém Oktaydıñ betine anasınıñ tösinnen kara tüsli, siñel zat şaptırılıp tiedi. Batıradı onıñ sıpatın.

355 Küşi yetse, közlerindeki misetsinmevlik ém süymeslik otı man küygistpege ezirdey yolıgadı uvılın bahşı kart ta:

-Satkınısı, sen biziki tuvıl. Uvıl tuvıl uv sen.dep kırşınadı atası. Oñlap seni at beline oltırtıp, oñlı yuven ıslatkan oñ kolım kurısın! Ém Oktay atasınıñ oñ kolı kamışı kimik salpırıp kalğanın köredi.

360 Yan-yağınnan kuyılğan neletlevlerden kulakları şınlap, Oktay abıtın avır alıp, éki de yağınnan sıldıralap tizilgen ahiret dunıyadagılar arasınnan bara beredi. Er abıtın alğan sayın avır ahiret azabına yana yatkanın añlaydı. Ol sonnan korkadı. Kayday bir yanuvarga aylanıp sama sol azaptan kutkarılmaga él bolmayagın añlaydı. Demem üziledi degende birden agası Aktaydıñ tavısın ésiteydi.

365 -Tıñlataga, kulak atsaga alal kullña kudiretli Saka! dep tilek saladı Aktay. Bu kademsiz ém kıyanatşı bolsa da ol biziki. Ol, ol benim kursak bir adanasım. Onıñ azabı benim de azabım.

Kudayniet tavarıhtı sosı yerine deyim aytıp, avır kürsinip hıylı şakka üdemey kaldı. Sonı man da ol aytpadı, oktay keşirilgenme, keşirilmegenme ékenligin. Kayday 370 tavarıh ta, értegi de ésitken édim, ama mundaydı birinşi kere tuñlagannan sebep soñı ne bolganın ayttaga dep Kudaynietke yalınsam da, kart sonıñ nege de aytpadı.

-Köresiñme, kede, dedi ol sözdi baska ağımdı man eketip, şıntı adanas kayday bolmaga tiyisli. O ! Adanastıñ baasın bilüv kerek. Bizde, Nogaylarda, adanaslar ara baylanıs érteden alıp aylak berk bolgan. Men aksüekler arasında bolgan kırmırdı 380 aytpayman, kara halktıñ sav edemliligin aytaman. Ésimde di Almalıda Deli Osman degen bar edi. Ol altı inisi men bir kosılıp, bir azbarda yaşadı. Bir künde olardıñ kırlıskanın körmedik. Bek tatım édiler.

Ol teren kürsinip, kaygılı kepte sözi bardırdı:

Eli bolsa baskaşa. Eşe, ne éteeksiñ. Edemdi zamanı biyleydi. Mine sen, sarıavız 385 bala, kelesiñ de iniñ Kaytarbiydi duşpanım deysiñ. Uyat. Yaramaydı ene söytip söylemege tuvıl ékeş. Oylanmaga da. Ya-ra-may-dı. Yaraspaga kereksiñ. Éndiden armaganga sennen sonı ésitpeyim. Söylestik pe?

Men kızardım. Uvırtlarım yallap ketti. Mükir ékenligimdi bildirip basımdı iydim ém sol zaman benim bala yuregim kaytip bir ayadı, yok özimdi tuvıl, baskalardı. 390 Kudaynietti, Turhanimdi, ata anamdı ém Kaytarbiydi. Ol kayday da bir yañı, elemet sezim édi ém sol zat meni üyge karap tarttı, épsiz tarttı. Kudayniette sonı túsindi usay, ereketlep turdı, ém meni yetip, üyge éltedi.

“Bolgañızda” édi uvılıñızga berseñiz de bolayak. Sıñar uvılıımız dep aytasızşa.

-Ay, bilesizşe. Yas adem. Özi kalada yaşaydı. Anda-mında kıldırar. Buzıp 395 koymaga bolar, dedi kart, nege de tüssiz közleriniñ tik karasın maga tigip. Eligi yaslarga senim yok.

-Uvılıñız solay da yas pa?

-Ellige ayak bastı.

Mine sonday sözleri ésimde túsip, éseygen uvılına senmegen soñ sol karttıñ akında 400 yuretagan habar da menesiz tuvıl bolar degen oy tuvdı mende de.

Bolsa da, sonı Muslim, agasınıñ yanazısınnan soñ, agasınıñ azbarında éskeretaganı maga yaramadı. Köñilime kayday da bir navasızlık éndi ém sol zat meni

öziniñ kuşagınnan bosatpadı.

405 Muslim men ékevimiz bir zat ta aytalmay, tek temekidi boratıp tartıp en oylarımızga kömilip oltırdık.

Muslim şıdamadı.

-Yok, bulay, bolmaydı, dedi ol, öziniñ biri-birine karsılas kelgen oyları man aykasıp, tiresip bulay bolmaydı. Men bu zattıñ ahırına şıgarman, bu sırdı aşarman.

410 Kas karalanıp keleyatır édi. Muslimge yahşı keş aytıp, üyime kayttım. Ama bayagı navasızlık taymadı. Ol ne zattan sebep tuvataganın añlay almadım. Seat yarımnan tağı da bir Kudayniettiñ öksiz karaldısında yalgız kalgan Muslimdi yoklayım dep bardım ém habarımniñ basında aytkan zattı körip, şalkamnan ketkendeý boldım. Kudayniettiñ kobızın kutkarmaga bolmagannan soñ, éndi bu ne éter éken dep karamaga süymedim yiyrendim. Özimmen iyiyrendim. Muslim men birge kobızdı buzganday 415 kördim özimdi. Ol kobızdıñ işinnen ne zattı izleytagannın éndi aşık tüsingen édim.

Muslim ésik bette ilingen kişkey dorbaşıkka karasın köşirdi. Kudayniettiñ üyinde tintinmegen sol bir zat dorbaşık kalgan édi.

XIV

KALDIRAYIK

Kızın ayttırıp kelgende Maktanbek kudalarga savbol aytıp, kızına tileek kurcın sanın köp éteek bolıp bulay deydi.

5 -Menim kızım Altınbiykediñ akında siz sav avıl aytıp ésitken bolarsız. Ol tanıslardıñ avızınnan tüspeydi, körmege eröv, yogarı bilim algan, kayday eröv isli, mennen de artık akıllı.

Bu sözlerdi ésitken Koca, uşıp orınınnan turıp:

-Meni kardaş dep sanaytagan bolsañ, onday Altınbiykedi özimizge kaldırayık dedi.

ÖPKELEYMEN

10 Kıdırıp yurgen Koca Nogay şölliginde öziniñ érteden ayavlı dosı Akbolattı izlep şığıptı éken. Terekli Mektebke arıp-talıp, keş zamanda maşına man yetedi, ém yal almaga dep, şettegi bir üyde toktaydı. Üy iesi men onnan-munnan habarlasıp, Akbolat dosınıñ üy elin, den savlıgın sorap biledi. Söytil, Koca biraz mızgap ketedi. Soñ közin 15 aşadı. Karasa, yarık. Seat dört.

Ol tez bolıp ém Akbolat üyine yol aladı. Onıñ üyin tabadı ém körıldap uykılap
yatkan dosın türtip turgıstadı. Biri-birin körip süyinediler, kısıqlasadılar,
kuvanışlarınnan kökke yetkendey boladılar. Amanşılıgın bilgen soñ, Akbolat Koca
dosına maskaralap bulay dep aytadı.

20 -Meni kalay érterek turgıstıñ, dosım, uykıdı bölüv edemniñ şarkına kayday zıyan
beretaganın bilmey bolayaksıñ.

-Nege bilmeymen, bek erüv de bilemen. Tek men özimdi sennen de aldın türtip
uyanttm, tek men oga bir zat ta aytpayman ém öpkelemeymen, dep Koca oga yavap
beredi.

25 ÖRİMLİ EKEN

Ékinşi kün Koca allı-yasılga batkan, oramları tistey tizilgen Terekli-Mektebtıñ
işine kuvanışlı köñilde kayday yañılıklar bar éken dep kızııp şıgadı. Ol bala sadtıñ
yanınnan ozganda şav-şuvlı, külkili bolıp oynap turgan topar balalardı köredi. Toktaydı.
Ém özine özi şıp-şıp étip bulay dep aytadı.

30 -Menim hatınıma edemler karap turıp yıyı-yıyı bala tabasıñ dep aytadılar. Ama bu
balalardıñ anası tek közim tiymesin. Alla köp körmesin, onnan da örimli éken.

ELİ BOLSA

35 Koca Nogay şölligindegi Akbolattı, tanısların körip, olardıñ amanşılıkların bilip,
köñili kuvanışka tolıp, yahşı yaşavlarına, baska yerlerge kızııp şıguv degen mırat pan
Kızılarga karap baratagan yolga tüsip yönedi. Ém bir ıspayı "Vulgaga" şoferdıñ benzin
kuyganın körip aşuvı kelip, bulay, degen: Burın zamanda yerdıñ kumın şıgarıp şaıñın
boratıp, yelge yetker-mey yuretagan argımaklarga süt işeratagan édiler, eli iyisi zat
işirtediler.

TAMAŞA

40 Koca köpten körmey kalgan Terekli Mektebti kızııp kaytkışay, yuvıklarına
kirgenşey, habar kurgışay zaman degen yuvırıp ketedi, karañalıқта tüsedı. Oramlarda
elektriçeskiy şıraklar tögerekke kuvanışlı sevelerin taslap, yarkıldap yanadılar. Olardı
körip, Kocadıñ üyken tamaşa-sı keledi ém özi-özine.

45 -Bu Nogaylar étpege kullık tappay bolar deymen, érigedi ékenler Karasay, olar
yulduzlardıń uşıp-uşıp túsken keseklerin yıyıp, kurıklardıń baslarına ilip, yarık aladılar.
Tamaşa, onnan ne payda boladı éken?

YAZATAGAN ŞIBIK

50 Kocadıń ékinşi kışkey kedesi Rahmet solakay édi. Onıń kolın oñaylıkka úyreteek
bolıp. Koca ne körse de kördi, tek molladan duva almadı. Baslap Rahmettiń sol kolın
bet betine bayladı, tek şıpası bolmadı, kol barmakların oradı, payda bolmadı. Ol artında
uvılınıń kolın tırıştırıp beline baylap, onı oñ kolı man yazbaga úyreteek boldı. Ne payda,
karandaşlar tütpedi, sınuvda, sınuvda. Olardı tükennen úyken uvılı Ahmet ekeledi édi.
Ahmet şiringen karandaşlar alatagan bolar degen oy man tükenge özi ketti. Barsa,
55 ündirikte buga kerek zattıń neşe túrlisi de bar. Koca karandaş degen sózdi mutıp,
tükensiden

-Kızım, maga yazatagan şıbıktı berşi, dep tilegen.

BAASI ÖSSE

60 Koca avıldası Abdurazak pan oramda habralasıp turganda, olardıń kasına úyken
kaptı tegerannan köterip Karasay yanasadı.

-Bu ne zattı özi, dep bepişiniń uşı man kaptı túrtip soraydı Koca Karasaydan.

-Asta buzarsıń. Bu bos siseler, dep yavaplaydı Karasay.

Eşi siseler aluv punktına bermey, kaytarıp alıp keleyatırsıń da, dep kızıksınadı
Abdurazakta Karasay ündemeydi. Karasaydıń kızganış ékenin añlagan Koca.

65 Seniń avıldasıń sisediń erisiniń baası 30 kepikke deyim öseegin karamaga
toktaskan bolar, dep, Abdurazakka közin kısadı.

İESİNE USAGAN

Avılda bayı taslap ketken Rayhanıń tanası kaşıp ketken, onı bir yumadan beri
tavıp bolmaydılar degen úyken habar yan-yakka yayıldı.

Sonı ésitken Koca:

70 -Tanası da iesine usagan éken, dep aytıptı.

İBRAHİM AGAYDIÑ ÉSKERÜVLERİ YAŞAV BİR KESEK KÜN ÉKEN

75 Adcibekberov İbrahim agay bu künlerde avılımızdıñ eñ esli yaşavşısı. Ozi aytkanlay 87 de ayak basıp turı. Ömirdiñ kabat-kabat yılları onı eli de kayırdı degendey bükpegen, öziñiñ müşelerine senip bolar. Tayaksız da yurip aladı. Agay uzun boylı, arıksımal şarklı, yuka betimli, taza Nogay şıraylı, ama da onıñ ömiriniñ uzaklıgın şükireyip karaygan ém agargan yuka sakalı ayan şayıtlaydılar.

80 É, ömir bir kesek kün éken” deydi agay onı es berip tıñlamaga dep biz Tagir ékevimiz oñaytlı orınlaskan soñ.” Kayday zamanlar bar édi-av kayday zamanlar! Eli, kuvatlarım, yaşav bek éркиn, siziñ nesibiñiz bolartagı. Bizim şakta tañlagası kün kayda basıñdı salayagıñdı bilmey édiñ, termenlerde yaşap, otlaklar izlep érikkendey köşip-konıp yuretagan édik.

XV

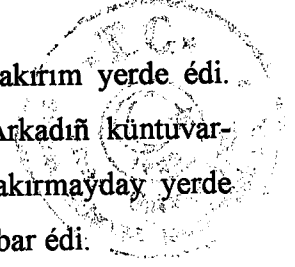
KÜYDEK ARKA

5 Söytip yure-yure bolartagı, bir kesek halkımız bögüñgi yaylaklarımızdıñ şetine Çernoliktiñ (Çernıy Rınok, eligisi Koçubey) sırt betlerine kelip orınlasadılar. Halkımızdıñ söytip incınıp, yitekselenip, tonalıp yurgen künlerin éskerip Ecimollayırav bulay tolgay bolgan:

Küntuvardan yel ésip
Kökte boran boragan
Çernolikte, yoldaslar
Malımızdı talagan.

10 Kaldırmay yıldı ayvan
Beri olar aydagan
Élge kelgen kıyınıñ
Eccilekti evelgisi sol bolgan.

15 Yaylıgımızdıñ mecesi Afırıktañ (yetsanlar man yapsarlaskan yer) baslanıp Kara-Töbe men Ak-Töbediñ üstinnen ketip Kasiy teñizine barıp urnadı. Küydek arka man mecedi saluv yeñil is bolmaptı. Ol kalmıklar man zelim davlasuvda, soñ kıyınıksız da bolmay, ortak til tabılınıp salınadı.

Añırık (kümi suvının boyı küydek arkadıñ künbatarında 30 şakırım yerde édi. Küydek arkadıñ küntüvarında 25-30 şakırım yerde Üş-Kündik. Arkadıñ küntüvar-kıblasında 25 şakırım yerde Ögiz-töbe. Küydektiñ kıblasında bir şakırmayday yerde Küydek-tüz dep tüz kazılagan oy bar édi, küntüvarında Al böri kuyısı bar édi.

Töbediñ sırtında 5-6 şakırım yerde patşa ökimetiniñ buyırığı man artezian kazıladı. Tamşıkka zer bolıp yurgen şöl halkına suvdıñ serbeti sekerdey tiedi. Kuvañşları koyınlarına sıymay, halkımız suvdıñ akkan ak sesine yalgap yır da tolgaydı.

25 Ögiz töbe artezian
Sol zamanniñ, akavlar,
Şölde şıkkın bulagı
Serkesi men satılğan
Yazlıkta tuvğan ulagı.

30 “Küydek arkadıñ mecesi men baylanıslı agaylardan ésitip kalğan munavday habar ésimde” deydi agay, yuzine külkidiñ üyeltkisi énip. Bir yol, mece tartılğan soñ, Müster degen Nogay mecediñ belgilerin kömirdi, sisedi ém sisedegi yazılğan kağıttı-kazıp şıgarıp baska yerge éltep kömedi. Bir küniñ bir küninde kalmıklar yerge bolıp tağı davlasadılar. Soñ Nogaylar olarga mecediñ belgilerin tabıñız, belgige köre bolar
35 deydiler. Kalmıklar izleydiler tappaydılar. Éndi siz tabıñsız deydiler kalmıklar. Müster-Nogay halktı éltep mecediñ belgilerin kazıp şıgarıp körsetedi. Kalmıklar özleriniñ “şüşli” ékenine mükir bolganday boladılar, ama sonıñda bolıp ketken illelikti túsinediler. Halkınıñ kañıp yurıp, sonıñda yer tavıp orınlaskanına süyinip Nurmanbet-yırav bulay aytadı.

40 Yerimizdin art şeti
Küntüvarı Üş-kündik
Künbatarı Añırık,
Ortasında bizim yeller aylagan.
Şingiretip botasın
45 Beldevinde aylagan
Bay balalar érigip
Yılıkıdan yorga éstelik

ÖLİK TE ÉSTELİK

50 Yañı yerlerde yañı avıllar da tuvadı. Ésimde kalıptı éki avıldıñ atı. Künşirak-
mektebi ém Yagapir-mektebi, Üşkündikti kuntuvarında édi. Tuvuv balganlay ölim de
boladı. Şöl boyında küp-küp bolıp bas kazıklar énedi. Bu künlerde él mezârlar evelgisi
kaynagan yaşavdan suvıp kalgan ilesindey serilgenler. Ésimde, Sandık-ölik, Yaslar-ölik
dep. Yaslar ölikte atamnıñ anası da koyılğan.

55 Sandık-ölik (yanında Sandık-kuyı) Şüydek arkadıñ kıblasında 10 şakırım yerde
orınlaskan édi.

Bodıgan-ölik Çernıy Rınoktıñ (eligisi Kocubeydiñ) künbatar sırtında 12 şakırım
yerde édi. Yaslar ölik bodıgan ölik pen Üşkündiktiñ arasında orınlaskan:

60 Malşı halkka kuyı suvlar da tıñkılık bolatagan édi. Soga köre ay sayın halk maldı
suvgarmaga dep teñizge aydamaga amalsız bolgan. Teñizge élteygen yollar bar édi.
Ésimde tek. Aylavyol, Aşırılav-aydav Aldılı-aydav, Zol (ay)-aydan dep. Teñizdiñ suvın
ötegen küşüvler. Kelek-ötüv, börli-ötüv dep.

KUYILAR

Kuyı suvlar halktıñ yaşavı édi. Somıñ üşin de bolar, Nurmanbet-yırıvdıñ Al böri
ém Atav kuyıların ayır tolgavı:

65 Al böridiñ albav suvı

Ezelde bizim ataydıñ

Al ösitirip yeri édi

Yaz yaylagı Kümi édi

Yılgını misli tal édi

70 Kamısı misli kala édi

Elimizdiñ art şegi

Sol yerlerde bola édi.

Arman bermen katnasıp köşegen

Atav kuyı yol édi.

75 Atav kuyı Kümi suvınıñ aldında 5-6 şakırım yerde bolgan. Al böri kuyıdan uzak
bolmagan yerde burın bir kuyı bolgan. Ol kuyıdıñ akında ata-babadan kalgan bulay
habar ayıladı. Érte zamanda bizim Nogay halktada edet bolgan: atası alpıs yaska
yetkende, onı öltiretagan bolgan. Ama bir kesek köşip-konıp yurgen Nogaylardıñ
arasında bir yas boladı. Ol öziniñ alpıska yetken atasın öltirmey kayday bir kılıplık pan
80 yasırıp özi men alıp yuredi. Talgan-tozgan halk suvsızlıktan keripsinip bir yerge

keledi. Sol yerde suvsagan mal, halktay şuvlap, mañırap-müñirep sığılısıp yıldı. Yas, seyiri kelip, atasına barıp aytadı. Atası aytadı: "barıp kara, mal yerde fıskiıp bürün man türteme éken. Éger solay étegan bolsa, yerdi bir tep. Tep-señ atılıp suvsıdır."

85 Yas, maldıñ topıraqtı burnı man türtkişleytaganın körip, yerdi kazadı. Kazap kazbay atılıp bulak suv şıgadı. Halk ta, mal da tetli suvga meri kangışay toyadılar. Soñ edemler yastan suvdıñ barın kaydan bilgenin soraydı. Yas atasınıñ maslagatı akında aytadı. Halk yastıñ atasınıñ sav ékenine tamaşası keledi ém yastıñ étken yigitligin bek mekul köredi.

ŞAMBİL-ECİ

90 Köydek arkadıñ üstinnen ketegen meceli Şambil-eci saldı. Mecedi salganda éki yagında sis bolgan arkan kullanılatagan édi. Şambil-eci yırav kesek halktıñ bası bolganga köre, beri ecegtiñ kaygısın ol şegetagan édi. Ak sakallardıñ yıyılısıp habarlaskanda éskerüvlerine köre, Şambil-ecidiñ hıylı balaları bolıptı, Ésimde tek bir kızınıñ atı Meñlihan, bir kedesi Kabıl.

95 Kabıldıñ akında bulay habar éskeriletagan bolgan édi. Bir yol Kabıl pişen şalmaga dep üş-kündik betke ketedi. Şalıyatırğan mezgilde bir kesek orıslar, sen bizim yerden şalasıñ dep, mumı man zelim tiresediler. Bulardıñ tiresüvi uzak ketip yagalasuvga aylanadı. Kabıl bek avır yaralanıp, yan beredi. Kedesiniñ belege şırmalğanın ésitip, Şambil-eci yoldasları man iesti ekemege baradı. Yetkende busırman edetin tutıp bu
100 avaz kötereek boladı. Ama yoldasları bulay deydi: "Agacan, biz avaz kötersek bulardıñ aldında selekege kalarmız. Avazdı öz yurtımızda köterermiz."

Yolda Şambil-eci kedesiniñ basında bulay tolgaydı:

Asmaymannan kalgan mal üşin

Igıp keler suv üşin,

105 Iklap keter yılkı üşin,

Kabıldımdı aldırdım

Karınına pışak saldırdım.

KIRK MIÑ KAP

110 Patşadıñ sogıstan soñ sogıs yuritetagın yılları bolgan kusaydı. Ol öz eskerine Nogaylardıñ arasınnan da edemler almaga süedi. Ama onsız da bele-kazadan azaygan Nogaylar edemlerin köpközgöre ölimge yibermege süymeydi. Sonda patşa ökimetinnen

buyrık keledi. Kaspiy teñizdiñ yagasındaǵı Serebryakov pristainnen Mozdokka 40 mñi kap kara undı tasımaga dep. Éger bu kullıktı bacarsa, patşa Nogaylardan tekkege edem almayakka söz beredi.

115 Borış avır bolsa da, halk onı toltırmaga razı boladı. Pristainniñ töregi suv bolgan. Suvdan ötetaǵan Kelek-etüv, Börli-ötüv dep keşüvler bar bolgan. Sol keşüvlerden halk undı arkası man yade baska bir amallar man kırı yerge şıǵarıp, soñ köliklerge tiep Mozdokka yetkerip baslaydı. Sol yıllarda halktıñ avızında munavday sözler ayılatagan bolgan:

120 Kırk mñi kaptıñ tasuvı
Halkka kıyın azaptır
Ayvanday karanogayga
Kazak bolmak kazaptır
Karlı tavdan uzaktır.

125 YAGAPİR ÉM TEÑİZBAY

Üş kündiktiñ kuntuvar sırtında Yagapir-mektep orınlaskan édi. Yagapir bay edem Édi. Onıñ Teñizbay dep inisi bolgan. Teñizbay Nogaylardın arasında yaşap kalgan Aytuvgan degen kalmıktıñ eptesine üylengen bolgan. Aytuvgan Teñizbaydıñ malın karanasırıp ker etken. Bir kün, bele-kaza ayak astında degenge usap, Teñizbaydın eeli avırıp dunıyadan keşedi. Aytuvgan kalgan malga bas tutıp, Teñizbay man zelim davlasadı. Soñda Teñizbay bulay aytadı.

135 Yagapir men Teñizbay
Tevildiy satıp bayıgan
Alǵanı yenge hatındır,
Közi onnan kayıgan.
Asılıñ kalmık Aytuvgan

Mennen yavlap mal almak.
Sen kedeyge zor almak.
Sen kedeyge zor almak.

140 Bir künniñ birinde kaydandı Yagapirdiñ mal sarayınıñ ıǵında, yatkan yerinde, bir kerip arıs yan beredi de koyadı.

Aytuvgan, maga da bagayt keldi kusaydı dep, orıstıñ ölgenin Yagapirden körıp, onı orıs kazaklarının başısına şagadı. Olar da, istıñ tübine yetpey, Teñizbaydın agasın, Yagapirdi, atıp öltirediler.

XVI

ZÜLENLER

On togızınşı-yırmanşı senelerde bizimyakta zülenlerdiñ kıyantşılıgınıñ örsikken vakıtı édi.

Halkımız ne kördi, ne körmedi olardıñ nepsikorlıgınnan, halktıñ tap nege kusap saklagan malına ieligi barday, avıl-avılga kelip, sıyr bolsın, tana bolsın yade baskalay uvak mal balsın aldına salıp aydap alıp ketetagan édiler. Yaşav korlıgınnan tüñilgen halk kerip yanın saklar üşin zülenlerdiñ aytkannına amalsızdan boysınatagan édi. Aylak ta imansızlıktı Kener başılaytagan zülenler körsettiler. Nogay termedi tartıp alıp olar kazankulaktıñ boyında ştabın da kurdılar. Sol yerden halktıñ bayır malına, mülküne, sapkıñılık étip turdılar. Buyırığın étpeymen demege amal yok, kördim dep te aytpay atıp öltirip ketetagan ediler. Bir küniñ birinde halk, bar malın talaka ettire-ettire bezgende, zülenlerge tağı mal bermeske toktasadılar. Sonı ésitken Kener, zülenleri men avılga tañ man kelip, halktı termelerinnen kuvıp şıgarıp atpaga toktasadılar.

Küllelerdi artık şıktacılaramas üşin, zülenler ne aktan edemlerdi bir sıraga tizip attılar. Söytip sol ogırsız kün zülenler ne aktan on éki edemniñ ömirin kesip kettiler. Ketkende, özleri men birge halktıñ bar alıtın-kümisin, malın tonap alıp kettiler. Sol kadamsız kün, köreek küni bar bolgan bolartagı. Acimolla-yırav avıl da yok édi. Bir muhtaclığı bolıp, yol şıgıp ketken bolıptı. Kelgende, bolgan zattı esitip, köp kıynaldı, köp kaygırdı. Yan bergen avıldaslarına bagıslap munavday sözler kaldırdı.

20 Olca bolgan kevirge
Öz kardaşım acakay
Yan yıvıgım Dosay
Yaragan bolar sıpattın
Yaslay ketken deli édi
25 On éki meyit bir édi.
Yenibek uvılı Ali édi

Ama yarıldıñ da yağı tabılar degenge usap, azap şekken halkımızga yardımga kayratlı Sovet vlasti keldi. Küşin yıyıp, kuvatın arttırıp. Aldıngısı paşman zülenler éndi

adaladı. Sespekledi. Otavına ot tükendey şaşıradılar. Sol künlerdi éskerip: **Nurmanbet**

30 yırav bulay tolgadı:

Yırma birinşi senede

Zülen kelip kuyılıp

Halkımızga boldı küş

Sorav-söal onda yok

35 Yurip kelip öltirip

Hıyli edem boldı puş,

Aharı hayır bolmadı.

Olardıñ yaman nieti.

Şıktı Laygon otryadı.

40 Sovetten esker saylanıp

Yok etpege zülendi,

Zülen kaşıp tas boldı,

Kaytarıp Nogay termesiñ

Kamadıma tisiñip

45 Nogaydıñ terin kuyırığı

Éndigidiñ soñırası

Sorpaga köziñ zer bolar.

Zülenler men kanıgıslı küresüvde köp Nogay yigitleri de yanın-kanın ayamadı.

Sovet vlastiniñ küşine tayanıp, kuvatı man kayratlanıp, bol köplerdiñ birevi Ésbolgan

50 degen yiğit, özi de zülen bolıp, soñında túsken yolınıñ avır keteligin tez añlap aldıñı

“yoldasları” man katı ırusuvda şıntı érlık körsetedi.

Onıñ önerli kayratlığın ayan şayıtlaydı, munayday onıñ sözleri:

Hatın aldım biraz kün

Kerip yanımdı korşalap

55 Tuvra kelgen zülendi

Tuvram-tuvram étkenmen

Tabılğan yerde zülendi

Yaydaklap minip yetkenmen.

“É,é,é kayday zamanlar édi av” deydi agay, ak yuzin sıypap ém evelgi yaşavdıñ

60 kaarlı ém sınavlı betlerine tağı da belden kömile ketip.

PÜLİTSİSTİKA

KIYINLI YOLLAR MUTILMAYDI

Sogıs ém is vetaranı Koşmanbet Şomanoviç Kidirniyazov öziniñ tenleri ém
 65 yaşları arasında da tanılğan ém örmetli edem. Söz yok, sogıs veteranlar beri de sıylı ama
 solardıñ arasınnan bizge Koşmanbet agayımız öziniñ yamagat iste aktivligi, tiriligi
 men aylak ta belgili. Ol 2 nşi Aprelde 1919 nşı yıl Orta-Töbe avılda yarlı éginşidiñ
 elinde tuvgan. 1927-1931 nşı yıllarda tuvgan avılında baslangıç şkoladı okıp kutargan.
 Söytip yaslay 1931 nşı yıldan 1939 nşı yılga deyim sol yıllardagı Vorosilov altındagı
 kolhozda kolhozşı bolıp kullık étedi. Sol yıllardıñ dört yılı koyşılıқта islep ozgarılğan.
 70 1937 nşı yıl VLKSM çlenine alınadı. Soñında bir yıl uzagında yamagat baslavda kolhoz
 komsomol organizatsiyasınıñ sekretari kullıgın yuritedi. Köp uzaklamay, 1939 nşı yıl
 esker sırasına şakırtılıp, élimiz aldında öz borışın Gruziya SSR dıñ yerinde yerlesken
 esker (sırasına) bölükte kullık etüv men baslaydı. Munda beri yagınnan da özin ereketşi
 ém bilimli eskerşi étip körsetip, Koşmanbet Şomanoviç sıy kazanadı ém oga mladşiy
 75 sercant degen at beriledi.

Ullı Atalık sogısı baslangan soñ, avıldasız Kidirniyazov bolğan esker bölükte Kırım
 betke oñlaydılar, ém sonda ol Kerç kaladıñ tübinde katı sogısta birinşi kere katsanadı.

Ol bek katı sogıs édi, dep éskeredi Koşmanbet, faşistlerge karsı sogısuvda sovet
 eskerşileri üyken betirlik körsettiler. Bizim ortyadagı 60 eskerşidiñ arasınnan tek 18 tiri
 80 kaldı, kalğanlar élin yavdan korşalav üşin yanın berdiler.

Kerçten kerı kaytkan soñ, Kidirniyazov kalğan yoldasları man 138 nşi Srtelkoviy
 dviziyadıñ 295 nşi artilleriyskiy polkına tüsedi. Polktiñ komandiri polkavnik İ.İ.
 Mednikov bolğan. Söytip, avıldasımız bu polktiñ sırasında bolıp, korşalangan
 Stalingradta 200 kün ém keşe sogısta katnaskan.

85 Faşistlerge karsı katı sogıslarda yiğitşe katnaskanı üşin, Koşmanbet Kidirniyazov
 Kızıl Yulduz ordeni “Za Otvagu” ém “Za oboronu Stalingrada” degen medaller men
 nagradalangan. 1934 nşı yıldıñ yanvar ayında sogıs yurip turgan mezigilde duşpannıñ otı
 astında ol partiya çlenine alınadı, ém oga partiynıy bilet tapşırıladı. Mine sonnan beri ol
 partiya man ayırılmas ém yuvık.

90 Stalingradtı duşpannan karşalangan soñ, avıldasımız bolğan artilleriyskiy polktı
 faşistler men Kursk dugadagı katı sogıslarda küresedi. Soñında bas dep ortalık, soñ
 Birinşi Ukrain frontınıñ sostavında bolıp Dneprdi, oñ yagadagı Ukrainadı faşistlerden
 bosatadı. Solay ok ol Küntuvar Yevropadıñ kalaların bosatuvda, budapeşt ém Praga

95 kalalardı aluvda katnasıp, sonda Yenüv Küzin de karsı aldı. 1945 nşi yıl iyun ayda Moskvadıñ Kızıl maydanında Yenüv paradı ozgarıldı. Nemets faşistleri men kanlı katı sogıslarda yigitlik körsetken eñ yigerli eskerşiler onıñ katnasuvşısı boldı. Sonday uyken sıyga avıldasımız Koşmanbet Kidirniyazov ta tiyisli bolıp, Yenüv paradında katnaskan.

100 -May aydıñ ızına karsı 1945 nşi yıl meni Drezden kalaga yiberdiler. Munda birinşi: Ukrain fronttıñ ştabı yerlesken édi. Sonda sogısta yigitlik körsetken eskerşilerdi yıydılar. Artilleristler arasında men de boldım, dedi, ötken sogıs yıllardı éskerip, sıylı vetaşınıımız Kidirniyazov Akıtkatlay da, kıyınlı sogıs yollar mutılmaydı. Kırımnan Élbaga deyim faşistler men karsı sogıslarda oga köp kıyınlıklardı keşirmege tüsti. Bolsa da, Koşmanbet yeñilmedi. Él üşin onıñ allalığı ém yigitligi éki Kızıl Yulduz ém Atalık sogıstıñ birinşi dereceli ordenleri ém köplegen medaller men belgilengen. Sogıstan 105 songı yıllarda, tınşayuvga ketkenşe, Kidirniyazov öz yaşavın éli ém halkı üşin bağıslap keledi. Komsomoldıñ 70 yılığı man baylanıslı ol yaslar arasında körimli kullık yuritkeni üşin “VLKSM TSK belgesi” men nagradalangan. Ol kullık étkenli 40 yıldan artkan. Tınşayuvga şıgayaktan aldın sogıs vetaşanı rayispolkonnıñ kultura böliginin zaveduyuşıyi, raypodıñ predsedateli Karl Marks atındağı sovhozda bölük 110 upravlyayutsiyi partiya organizatsiyadıñ sekretari, işi komitettiñ predsedateli bolıp islegen. Kaysı kullıkta da ol özin gekiygi yaktan körsetip, yasları terbiyalavda saldarlı kosımın salgan. Aprel ayda avıldasımız, sogıs ém is vetaşanı Koşmanbet Şomanoviç Kidirniyazovka 70 yas toldı. Biz de onıñ yoldasları ém kardaşları man bergi tolı yası man algıslaymız, uzak yaşav sagınamız.

XVII

KOMDİV AHLAU AHLOV

5 Nogay halkınıñ dañıklı ulı, betir sovet eskerşilik naçalnigi, körimli yamagat politikalık ereketşi, 1919 yıldan alıp kommunist Ahlay Mussoviç Ahlov eligi Karaşay-Şerkeş avtonom oblastiniñ İkon-Halk avılında, avkatlı yaşaytagan edemniñ eelinde tuvgan.

Onıñ bala şağı tuvgan avılında ozgan ém 1920 yıl Ahlaudı atası Tiflistegi kadet korpuska yerlestiredi. Sonda ol 1910 yılga deyim okıydı, onnan soñ Aleksandrovskiy eskerşilik uçılşege tüsken, somı da 1912 yıldıñ avgust ayında kutarıp, praporşçik degen eskerşilik derecege tiyisli étiledi.

10 Eskerşilik uçılışçedi bitirgen soñ, Ahlov kişkey ofitser bolıp borışın toltıradı, sonnan soñ birinşi dunıyalık sogıstın basınnan alıp Karpat tavlardagı urıslarda, türli esker bölüklerdiñ tüzilisinde belsenlik körsetip katnasadı. 1916 yıl yaralanadı. Munda yigitligi üşin Ahlov bir neşe kayta Georgievskiy krestler men savgalanadı. Gospitalden şıkkann soñ ol Kazandegi eskerşilik uçılışçege ofitser étilinip yiberiledi. Munda 1910 yıl
15 oga ştap kapitan derecesi tagıladı.

Tifliste okıytagan zamanda ol proletariattıñ köplegen küresleriniñ şayıtı bolgan, solay ok dunıyalık sogısta yas ofitserdiñ közlerin keñ aştı ém ol yaşavga mırza eelde ém ofitserler arasında terbiyalangannan baskaşa kepte karaydı. Ullı Oktyabr sotsialist revolyutsiya oga karasların kaytadan şekterdi ém Ahlovtı bolayatkan özgerislerge
20 baskaşa karattı. Sonnan sebep, ol 1918 yıl öziniñ aldınğı karaslarınnan dayımga tayıp, bolşevikler partiyasına kosıladı. Köp milletdi Rossiya kuyınşılardı ém olardıñ sanında tuvğan Nogay halkına Oktyabr revolyutsiyası bosanuv ekeletaganın Ahlov ayan añılaydı.

Leninniñ körsetüvine köre, 1918 yıldın mart ayında Kızıl Armiyadıñ millet
25 bölükleri tüzilip basıladı, aprel aydıñ soñında bolsa A.M.Ahlovtı Kazan sotsialist polkınıñ étip ayıradılar.

Bu polk Tatariyada ak gvardiyaşılardı man, ak çehler men avır sogıslarda katnasadı. Munda da Ahlav Ahlov köp yigitlik körsetedi.

1918 yıl, sentyabr ayda Kazandı ak çehler alagannan soñ, Ahlov Başkir
30 pravitelstvosınıñ boysınuvına islemege yiberiledi.

1919 yıldın basında Ahlov diviziyadıñ komandiri bolıp, Ukrainadıñ kubılasında Dinikiñşi eskerdi yok étüvde belsen ortaqşılık étedi.

1919 yıl yigitlik körsetken komandirdi Kommunist partiyadıñ sırasına çlen étıl
35 aladılar. General Yudeničtiñ yañı sogıs baslamaga süyuvi men baylanıslı bolıp, Petrogradka bir neşe başkir eskerşilik bölüklerin köşirmege épsiz kerek boladı.

Aytıp ozayık, başkir bölükleri özleriniñ aldındağı borışlardı namıslı kepte toltırıp bacardılar. Üş ay uzagı olar iygi savıtlangan duşpanlarga karsı küreşte ortaqşılık éttiler.

1920 yıldın iyul ayının soñında ötken Başkir ASSR' diñ Sovetlerinin birinşi sezinde Ahlav Ahlav respublikadın TSİK'niñ sırasına saylanadı. Soñ onı Başkir esker
40 komissarı étip ayıradılar. Bu esker formirovanie gracdan sogısınıñ köplegen frontlarında interventlerdi ém ak gvardiyaşılardı buzuvda belsen katnasadı. Olar Uralda ém Sibirde

kolçakşılırga, denikinşilerge, Ukrainada ém Belorussiyade polyak polklarına katılmağa soğıs yuritediler.

45 Ahlov dayım da tuvğan yaklarına kaytpaga kast étken. 1921 yıldın kızılderöl öziñiñ tuvğan yerine kaydadı ém Karaşay-Şerkeş avtonom oblastin tüzüvde belsen katnasadı.

1929 yıl ol bir neşe sebepler man baylanışlı kullıgınnan bosalıp, Alma Ata kalaga köşedi, munda türli kullıklarda bes yıl boyı isleydi, soñ Pyatigorsk kalaga kaydadı, munda repressiyaga tüsip, 1937 yıl 46 yasında elek boladı.

50 Söytip, aldınğısı patşa ofitseri pelevşi klasslar maa baylanısın üzip, revolyutsiya yagına köşken, leninşi partiyadıñ sırasında bolıp öziñiñ halkına ömiriniñ soñğı küşine deyim alal bolgan.

EDEM İSİ MEN SIYLI

ŞÖLDE KOŞARA

55 OÇERK

İygi bilgen edem akında yazbaga, yade deymen habar étip, aytpaga bir yagınnan tınış. Oylaysın men onıñ akında beri zatı da bilemen dep. Ékinşi yagınnan alıp karagan zamanda, kıyın. Sol bilgen zatlardıñ akında baskalarga kaygısın aydayım éken dep te oylanasıñ.

60 Men de sonday oyga keldim, tek bolsa da aydayım ém baskalarga sosı edem akında öz oyımdı bildireyim dep oyladım. Ol da kim deseñiz Nogay rayonınıñ “Lenin yolu” sovhozınıñ, koysısı KPSS çleni Künbiyke É sengeldieva.

65 1957 yıl édi. Bir rayonınıñ ortalığı Terekli-Mektebtegi internetine türli-türli avıllardan yıyıldık. Men özim Künbatardan keldim. Nariman avılınnan da onavga yuvık yaslar ém kızlar keldiler. Solardıñ arasında arıksımal, uyalşañ, uzın şaşlı, şat yuzli bolgan Künbiyke degen kız da bar édi. Biz berimiz de bir klasska tüsip kaldık. Sav yıl okıdık, em segizinşi klasstı bitkenley birevlerimiz tehnikumlarga, uçilişçerlerge okımaga, baskalarımız bolsa, proizvodstvoga kullık étpege dep yayılıp ketti. Birinşi sentyabrge bizim aldınğı segizinşi klassta bir hıylısı okuvga kelmediler. Sol kelmey 70 kalganlardıñ işinde Künbiyke de bar édi.

Arası on yılga yuvık ötip, men onınşı klasstı, soñ institutı bitirip, rayon ortalığı Terekli Mektebtegi “Şöllik mayagı” rayon gazetasına kullık étpege keldim. Nariman avılı rayon ortalığına yuvık bolgannan soñ, bas dep komandirovkaga onda bardım. Ol

75 zaman bu avıl sovhozdañ birinşi bölige édi ém onda upravlayuşçıy dep hozyaystvo tarmagında köp yıllar islegen, onı iygi bilgen Ullı Atalık sogısınıñ orınsısı Kazbiy Yarlıkapov isleytagan édi Men onı man hozyaystvodañ koyşy brigadaların katar şıkpaga dep kontorodan şığıp ta ülgirmedik, bir kıskayaklı tavıs “Anvarbek” dep aytkanday boldı. Karasam-köpten beri tanısam, bir okıgan yoldasım Künbiyke turı.

80 -Künbiyke, amanma dep savlıgıñ iygime, köriskenimiz kalay yahşı boldı, dep men oga yanasıp, amanlastık. Karayman ol da bir yuvıgın körgendey bolıp, süyindi.

85 Sol zaman ékevimiz bir kesek zaman habarlastık, bir birimizden birge okıgan yaslar ém kızlar kayda ékenin ne zat pan ker şegataganın, kayday eel kurganların soradık, ésimizge internettağı şatlıklılı ém arada érisip alatagan künlerdi túsirdik. Mine sol kün Künbiyke ömirin malşılık pan baylagannın ém ol öz isine kayday dı bir yanıp katsataganın sezdim.

-Bizim koşara éne onda yerlesken dep ol maga avıldıñ sırt künbatar betin körsetti ém yılı kepte amanlasa berip:

-Kele-kete yurmege mutpa, dedi

Men, sözsiz de, razılıgımdı bildirdim.

90 Onnan beri yıрма yıldan artık vakıt ta ozıp barayadır. Sol yıllar işinde Nogay rayonda yaşaganda men “Lenin yolu” sovhozga barsam, Künbiyke soraytagan édim. Kaybir zamanlarda koşarasına da barıp, yaşav-turmıs elin bilip, as-tuzdamın tartıp kaytatagan boldım. Mine sonday yolıgıslar köp zamanga deyim köñilimdi köteredi, kelemimdi katırıp ıslamaga devrendiredi.

95 Habarlasa kele men onıñ biografiyasınıñ köp betlerin bildim. Ol da tınışlardan tuvıl. Onıñ kaybir yoldasları segizinci klasstı bitirgenley ok, ne bolsa da okıyım dep, tehnikumlarga ém baskalay yerlerge tüsseler, 18 yasına tek yañı tolgan kız kolhozdañ süt fermasına sıyır savuvşy bolıp barmaga toktasadı.

100 Sıyır savuvşy yeñil kespilerden tuvıl. Men özim de bir kesek zaman atam Künbatar avılınıñ süt fermasınıñ ésap yuritüvşisi bolıp kullık étkende, islegenmen. Kayday avır ékenin bu kespidañ sezgenmen, étetagan kullıkların öz közim men körgenmen. Kün sayın 15-20 sıyırda yas kollar man savıp turuv yeñil zat pa? Sözsiz de yok. Kısta şa? Şukırlardan silostı şanaga tiep, sarayga ekelip, halat pan bölip-bölip sıyırlarga kün sayın berip turuv yeñil zat pa? Sözsiz de tuvıl. Onnan kalsa, kıs em 105 yamgırlı küz vakıtlarında karañada avılga bir neşe şakırımnan kelip-ketip yuruv de yeñil zat pa? Yok, tuvıl. Soñ üyge kelgende de beri zatta me saga dep ezir bolıp turmaydısa.

Üyge de kömek étüv yeñil zatpa? Sözsiz de tuvıl. Ama kayday bolsa da, sol zatlardıñ berisi de basınnan Künbiyke keşirgen.

110 Fermada islegen éki yılı onı şınıktıradı. Fermadıñ yası üykenler kollarınnan kelgen kömeklerin süyse söz ben, süyse kolman bolsın, oga berediler. Künbiyke bolsa, öz yağınnan olardıñ isiniñ “sırın” üyrenmege ém özine bayırlap almaga şalıladı. “Yurgen yol alar” degenge usap, islegen yılları işinde isinde kaydaydı bir üstinliklerge de yetisedi kolhozdıñ predsedateli yağınnan bir neşe kere razılıklar da, akşalay savgalar da aladı.

115 Er bir şöl kızınday bolıp, eeli bolgannan soñ, ériñiñ yan yoldası ém oñ kolu bolıp, koyşılıkka kullık étpege köşedi. Ol 1961 yıl édi.

Bu künlerde Künbiyke Ésenseldieva Nogay şölliginde sulıplı koyşılardıñ birisi bolıp toktagan. Otız yıl uzagında kullık étip, bay sulıp yıydı. Onıñ kökiregin mine künlerde Leniñi yubiley medal, is vetaramı degen medal yıldıradılar. Sovhozdıñ 120 direksiyası ém işi komiteti yağınnan bir neşe sıy gramotalarga tiyisli étilingen sovhozdıñ partbyurosınıñ çleni de boladı.

Künbiyke Ésenseldieva kullık etetagan koyşı brigada yıl sayın planın tuvıl da algan sotsialist borışların da üstinlikli kepte toltıradı. Köp sözli bolmas üşin , besyılktıñ dörtingi yılınıñ körsetüvlerin alsak ta bolayak. Plan 97 bolganlay, er yüz ana koydan 125 kozı ayıruvga deyim 101 kozı saklavga yetisken. Er koydan plandagıdan ése yuz gamm yun artık kırkılgan, er kozıdıñ şekkisi ayıruvga 23 kg'nan kelgen. Bulay aytkanda, avıl hozyaystvolık yılınıñ planı beri de körsetüvlerden arttırılıp toltırılğan. Sav yıl boyı otarada ölüm degen zat yiberilmegen.

130 Tek yañılarda maga tağı da Künbiyka kullık etetagan koyşı brigadada bolmaga tüsti. Habarlasa kele, Künbiyka maga bıyıldıñ üstinliginiñ “sırın” özi yasırmay ayttı.

-Bilesiñme, Anvarbek, dep baslası ol. 1988 yıl iyul ayınnan alıp bizim sovhozdıñ malşılık tarmagı rayonda birinşilerden bolıp, arendalık yorıkta kullık étüvge köşti. Oga köşekten aldıñ sovhozdıñ bas ékonomist Künker Adciev malşılardı ém koyşılardı yıyıp, kullık étüvdiñ yañı yorigına köşivdiñ menesin, artıklığın, bizge ne zat bereegin 135 añlattı. Men sogı inandım. Ém baska koyşılarga köşpege kerek dep maslagat ta berdim. Meni men köbisi razı da boldılar. Éndi karatagı, yıldıñ tamamın keltirgende, bizim brigadaga éki mıñ menetke yuvık akşa tiyisli boldı. Bıyıldıñ basında tağı da sovhoz ban dogovor saldık ém isimizdi iygi uyuqlamaga ém tamamın tağı da kelimli étpege şalışıp turamız. Sonnan sebep eli biz üyge, sarayga, bazaga remont islerin özimiz ötkeremiz.

140 Kıyska ezirlik kerek şe. Birinşiley, “er kimdiki özine, ay körine közine” degendey bolıp, étken zatımdı özimiz üşin sapatlı kepte étemiz. Bu künlerde men üyge özim karap, remont étip oltıraman: kırşıdım osal yerlerin, sıladım, akladım Éndigi kar betine de sonday karav bereekpen. Onnan maga tiyisli akşa da tüseek. Kelgen édem erüv étilingenin körip, suklanadı. Éli küz künleri yamgırşaşın baslanmay turıp, bazadı tazalap

145 alsak, sav parahat bolayakpız. Onı da bitirüvge bir eki kün töbeden aşık bolsa boladı. Ülgirermiz edemlerde kanatlılarday bolıp, saklaydılar.

Ekinşiley, pişen-yem yağın da alıp karayık. Ötken kıs er bir kgemdi ém er bir tyukti bilip karıclamaga şalıstık. Sebebi ékonom bolsa bizge yahşı, kelim bizim kisemizge kaladı. Berilgen inverterlerdi de kaytıp bir ayavlap kullanamız. Arenda. Men

150 onı man kesek zaman habarlasuv étsem de, eligi zamanda er edem zaman talap étetagan kepte öz isin uyğunlanmaga şalısataganın añladım ém işimnen kaytıp bir ökte boldım. Künbiyke, onlagan Nogay kıskayaklılarında bolıp, yerdñ iesi özileri bolmaga kerek ékenin añlagan.

Men eeli men habarlasuv yuritken zamanında éri Yantav basınnan uşına deyim

155 oñı tñılap turdı em men onıñ kaytıp bir és berip tñılaganın sezdim, sözimiz bitkende:

-Yantav, aytşı, kaya, sen neşik köresiñ, dedim.

-Berisi de Künbiyke aytkanday, dedi ol işindegi sırın kırına şıgarmaga süyip. Ene sol arendaga köşip islemege kerekti bu tuvılma baslagan, éndi köremiz şe, tamamı yaman tuvıl. Ol aytkanday, iygi bolıp baradı, bizge keregi de sol.

160 Esengeldievler eeli men koyşılıқта islep keleyatırğanlardan. Bulay alıp karaganda, onday yorıkta kullık étetagan brigadalar hozyaystvoda az tuvıl. Tek bularday bolıp, til birlikte, uzak yıllar üstinlikli kepte, sıy tavıp isteytaganlardıñ sanı barmak pan sanavlı.

165 Eligi zamanda Yantavdıñ em Künbiykediñ üyken diregi olardıñ ulı Sabanali. Yas bolsa da esker borışın toltırıp, ol öziniñ razılığı man, süyimi men ata-anasına kömekke kelgen. Belki yası üykenler tiyisli tınşayuvga ketse, bas koyşı bolıp kalmaga da bolayak.

Sabanali men birge yası üykenlerdiñ eel çlenindey bolıp, aytilgan brigada yas koyşı Nuridin Dcumanbetov ta ereket étip turı.

Yaslardıñ küşi köp, bilimleri artık, men olarga bas-köz étip is basında bolsam, kullıgımız uyğunlu yuregine eş bir şekte yok, deydi senimli kepte bas koyşı.

170 Men tagı da bir zat akında aytıp ozgım keledi. Otız yıl malşılıқта kullık étip, sonıñ arasında altı baladı asırıp, olardı yaşavdıñ keñ yolına şıgaruv, sözsiz de, yeñil islerden tuvıl. Ama Künbiyke eli üşin özi aytkanlay, “yaşavı man da, kullığı man da” razı.

Men keñ töselgen Nogay şöllimde tez-tez bolaman, ém onıñ türli müyislerinde yerlesken koşalar köremen ém meni yıldıñ kaysı vakıtında da olardıñ yıldıñ otları tartıp turadılar. Men olarga kirmege ém yılı salamımdı bermege ımtılıslı köñilde bolaman. 175 Köp bolsın şölligimde koşaralar, köp bolsın onda isteytagan Künbiykedey belsen kiskayaklılar....

XVIII

BİZİM TARİH

XV-XVI NŞI YUZYILLIKLARDA NOGAY ORDASINIŇ

ADMINİSTRAVİTİLİK KURILISI

Altın Orda elsizlenip baslagan zamanda, XIV nşı yuzyıllıktın soñında, onnan 5 Nogay orda yade “Mangıtlı yurt” ayırılıp şıkkın. Onıñ “Mangıtlı yurt” dep ataluvının menesi sol, onıñ negizin saluvşı Édigey mangıtlar tukımınnan bolgan.

Nogay Ordadıñ ortalığı Sarayçir (Saraycuk) bolgan. Ol kala Yayık yılgadıñ tömendegi agımında yerlesken.

1420 yılga deyim Mangıt yurtına Édigey yetekşilik étip kelgen. Onıñ ém onnan 10 soñgılarınıñ zamanında Nogay ordası Émba ém Yayık yılgaları arasındagı yerlerdi biylegen. Édigeydiñ kişkey ulı Nuradinniñ yetekşilevi zamanında (1426-1440 yıllar) Yayık yılgaga yuvık bolgan yerlerdi biylev arkasında aldıngı yerler tağı da köbeygenler.

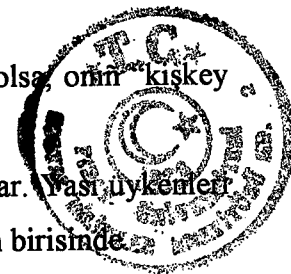
XVI yuzyıldıñ 40 nşı yıllarında Nogay ordası politikalık maydanga senimli kepte şıgadı. Bu zamanlarda ol Küntuvar (Édilden İrtuş yılgaga deyim ém sırta) Aral ém 15 Kaspıy teñiz yagalarinnan alıp, eligi Kazañ kalaga deyim yerlerdi biylegen.

Nogay ordası baska tatar halklarınan tek yerleriniñ ölçemi men tuvıl, halkının köpligi men de baskalangan. M.G. Safargalievtiñ ésaplavına köre, XVI yuzyıllıkta Nogay ordasında “300-350” mıñ halk bolmaga bolgan “1551 yılda Nogay Mırzası Yusuf İvan Grozniyga” mende üş yuz mıñ edem yazuvlı” dep yazgan.

20 Nogay Ordadıñ politikalık tüzilisi eli de tolısınşa teşkerilmegen. Ol zat izlev dokumentlerde kereginşe bildirüvlerdiñ yoklıgınnan sebep bolsa yaraydı. Bolasa da bir kesek dokumentler arhivlerden biz tavıp algan materialler ém istoriyada yazılğan bildirüvler: Nogay Ordadıñ tüzilisin belgilemege oñaylıklar berediler.

25 Nogay Ordadıñ başında biy turgan. Bu derecelik at onı kurgan ér kisidiñ tuvdıklarına kaldırılatagan bolgan. Bildürivlerde Édigey, Nuradin, Mansur, Vokkas, Musa, Şih-Manay ém sonday baska biylerdiñ atları éskerilediler. Öz tuvganları,

mırzaları üşin biy olardıñ “atası”, üyken agası” bolgan. Olar özleri bolsa, onıñ “kışkey inileri” bolganlar.

30 “Biydiñ mırzaları özlerindikini tanıganlar ém olarga boysınganlar. Üyken agasınday, yaslarına bolsa-agasınday” dep yazılga materialardıñ birisinde.

Olardıñ savlayı da biydiñ kol astında dep sanalğan. Onıñ işinde ülisler bolğanlar, olarga mırzalar biydiñ yağın tutagtaganlar yetekşilik étkenler.

Ülislerge köşpelik yerdi biy ayırıp turgan. Olardıñ ölçemleri türli türli bolğan ém bas dep ol zat ülislerdiñ ieleri mırzalarardıñ yigeriklerinnen sebep bolıp turgan.

35 Ama köşpeli Nogay ökimetine yetekşilik étüvde biydiñ ihtıyarlıkları az bolğan. Sogıs baslav yade onı toktatuv akındağı soravlar tukımlardıñ yası üykenlerinnen, din başşılarınınan, mırzalardan ihtıyarsız bir zamanda şeşilmegenler. Ökimet menesi bolğan kaysı soravdı da şeşekten aldın, biy olar man birge maslagat yurgistpege borışlı bolğan onnan soñ tiyisli toktas kabil étilip alıngan.

40 Abıraylı bolğan mırzalar özlerine de, biylerge karaganday, “tegis karas akında” Moskvaga tilek salıp turganlar. Tıskı soravları şeşüvde olardıñ er birisi ihtıyarlı bolğanlar. “Er bir mırza öz buyrığın toltırıp turgan ém sogısta kosılıp, yaraspaga da bolğan ém onıñ akında öziñiñ yası üykenlerinnen soramagan”. Sonıñ üşin de kaybir zamanlarda Nogay biyleri “inileri ém onıñ balaları oga tıñlamaydılar”dep Moskvaga 45 şagınıp turganlar.

Mırzalar Ordada zelim orın tutkanlar. Olardıñ kolında köp ém bay ülisler bolğanlar. Ülislerdiñ yetekşileri, savlay Ordadıñ başşılarna karamay, özleriniñ yerlerinde şıntı ie bolıp turganlar. “Üyken ém kışkey ülislerdiñ basında bolıp, dep belgilegen M.G. Safargaliev, Nogay mırzaları özleriniñ üyken agaları bolatagan 50 mırzalarga boysınmaganlar, er mırza “öziniñ ökimetinde ökimetşi” dep atalğan. Mırzalarardıñ sonday bolıp er kaysısınıñ yalgız bacaruvlıkları, élge ortak yetekşiliklerdiñ yoklığı, ülislerdiñ köşüvleri öz ara toktasız davalasuvlar Nogay Ordadı karuvsızlandıratan bolğanlar.”

55 Biydiñ dayım yaşaytagan yeri Sarayçık kala bolğan, onda ol eeli men ém yuvık mırzaları man birge zamannıñ köbisin ozgargan. Munda ok ol Moskvadıñ ém baska koñısı halklardıñ élşileri men söylesüvler yurgistip turgan.

Nogay Ordada ékinşi edem bolıp “Nuradin” sanalğan. Bu edetinşe, biydiñ ullaharınıñ birisi bolğan, olay degeni, birişi üylenüvden tuvğan üyken ulı bolsa yaraydı.

60 “Biyden soñ ékinşi orın nuradin mırzadıkı bolgan. Onıñ borışı Kırım betlerden alıp, Yayık boylarına deyim Nogay Ordadıñ köşüvin saklav bolgan.”

Biy ölgen soñ, biy bolıp onıñ üyken ulı tüsetagan bolıptı. Ekınşı ulı Nuradın atagın algan, üşinşisi bolsa, atasına boysingan beri de yuvık ém bay edemlerge ie bolgan.

65 Nuradinnen soñ esker baslıgı “kekevat” bolıp turgan “biyden soñ üşinşi yetekşilik kekevat dep atalgan. Bu kullıktıñ menesi Émba yılgası boyınşa Ordadı kırgız-kaysaklardan saklamakta bolgan”. “Kekavatlık Şih-manay ulı Baymurzaga berilgen ém Yayıkgı saklamaga buyırılğan” dep İsmailga yazılğan hatta kekavatıñ borışları akında ayıladı.

70 Nogay Ordada dörтинші edem bolıp “toybuga” sanalgan. Toybuga degen zattıñ kelip şıguvu, onıñ borışları eli de tolı kepte añlamıslı tuvıl. Belgili bolgan kepte, Künbatar Sibirde Orta İrtiş, Tobol, İşim ém Tuva yerlerindeki tyurk tilli tukımlardıñ birigüvleri üyken ökimet kruvga ımtıluv bolgan bolsa yaraydı. Onda kereytler bas orındı tutkanlar. Bu birigüvdiñ kelip şıguv zamanın halktıñ belgilevi ém “Sibirdiñ éski yazuvları “XIII yuzyıllıkka tusparlaydılar. Birigüvdi tüzüvşi Taybuga (toybuga) bolgan.

75 Onıñ kelip şıguvu akında Sibirdiñ eski yazuvlarında ortak bir oy yok, ama Künbatar Sibir yerlerin olar biylegenleri akında, Çingi-Tuvra (Tyumen kalası) kalasında turganları akında bildirüvler bar.

80 Sibirdi teşkerüvşilerdiñ birisi, G.F. Miller Toybugadıñ tuvdıkları da, özi de sol ok yerlerdi biylegenler, Toybuga tutkımınıñ eñ soñgı yetekşisi Sıydak (Seid - Ahmed) bolgan dep bildiriledi.

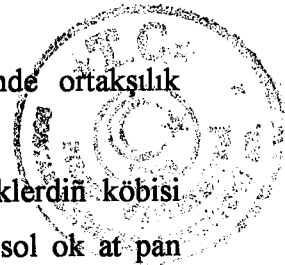
(Karaşılar) da feodal akimleri dep sanalatıgan bolganlar, olar bir-birine yuvık tukımlardıñ yolbaşlıları bolgan bolsalar yaraydı. Nogay yamagatşılıgında bu sotsiallık katlam üyken orın tutkan. Nogaylardıñ akındağı dokumentlerde karaşılar tez-tez éskerilediler.

85 Édigey üyinin yetekşiligine aylak yuvık bolıp kullık etüvşi türkim imildesler (sütlesken kardaşlar) bolganlar. İmildeşler buringı atalık edetinnen kelip şıkkalar. “Abıraylı knyazlerdiñ ém mırzalarardıñ ulları kullıkşı knyazler ém mırzalar eellerine terbiyalavga berilip turganlar. Terbiyalavşılarga (atalık) degenler. Sol atalıklardıñ ulları olar man bir emşekten emgenleri üşin “sütlesken kardaşlar” dep atalganlar. “Söytip

90 yuvık bolganlar terbiya alğan yasları man sol eeldiñ balaları.

Karaşı, imildeş, atalık edemler reli biydiñ tapşırmaların toltırıp turganlar, onıñ

eskershlik ereketlerinde ortakshlik étkenler, onıñ eskershlik ereketlerinde ortakshlik étkenler, onıñ dayımlık maslagatshıları bolganlar.

95 Biydin yuvıkları arasında “ulanlar” da bolganlar. Tergevshi istoriklerdiñ köbisi ulanlardı “tsareviçler” dep ataydılar. Buringı orıs yazbalarında da olar sol ok at pan belgilenediler. Ulanlardıñ kelip shıguvın Mangıt yurtınıñ kuruluvınnan alıp sanamaga boladı. Ulanlar azbar işindegi kullıklardı étip yurgenler, ama eskershlik olardıñ bas borışı bolgan.

100 Olar özleriniñ ayırım eskerlik bölüklerinde komandirler, bolganlar. Sogısta yesirlikke túsken kullardı em maldı bölüstirgen zamanda onıñ köbisi olarga tiyisli étilinip turgan.

105 XVI yuzyıldıñ ortasına tamagan ulanlar ayırım bir türkimge betirlerge aylanganlar. Olar koñısı éllerge shapkınlık étüv arkasında bayıganlar em shapkınlıklardı olar, biylerdiñ em mırzalaradıñ ihtıyarlarına karamay, étip turganlar. Özleri ara bolatagan toktavsız éris-sürisler men aldangan biyeler em mırzalar betirlerdiñ sonday éркиnligin tıya almaganlar, olarga azbar işinde türli türli kullıklar berip, olardı özlerine 110 yuvık étpege amalsız bolganlar. Söytip, biy Tih-Ahmet olardıñ birisine orıs patshasınınnan alıngan savlay savkatın da bergen onıñ ulın Moskvada élshi etip te kalgan.

115 Biy zamanındağı bacaruvlık ereketlerdi yurgistüvshi bolıp “karaduvan” sanalgan, ol Nogay Ordadıñ bas kalası Sarayçikte turgan. Karaduvannıñ isi ayırım belgilenmegen, ama oga köp soravlardı şeşpege kerek bolgan. Onıñ kaybir çinovnikleri-duvanlar biydiñ türli türli söylesüv em akşa yıyuv boyınsha tapshırmaların toltırganlar, türli yaklarga hat yazuv kullıkların yuritip turganlar, baska éllerdiñ élshilerin yolıkkıanlar, baska yaklardan kelgen sevde elshilerinnen tölevler aluvdı bardırganlar, boysıngan halklardan tölevler yıyganlar, sud isklerin yurgistkenler. Karaduvannıñ Kara-Duvan atlı çinovnik yetekshilegen.

Karaduvannıñ baska çinovnigi Toka-Duvan biydiñ azbarındağı hozyaystvodi yurgistken, onıñ kantselyariyasına yetekshilik etken. Akşa man baylanıslı kullıklardı karaduvannıñ kaznaçeyi yetekshilegen.

120 Karaduvandadı duvanlardan baska kışkey dereceli çinovnikler de bolganlar. Saklıngan orıs yazbalarında bulardıñ birevleri dayaklar dep, baskaları yazuvshılar dep atalganlar.

Nogay Ordadıñ işki em tıskı politikasınıñ türli türli meneli soravların şeşüv üşin, satlıklı eller bola kalganda yade tıs élshilerdi kabil étüv üşin üyken Maslagat korpuğshı

125 yıyılatağan bolgan. Onıñ yıyınları şatlıklı elde ozgarılıp turgan. Tolı kebinde korpuştıñ çlenleri, biydiñ tögereginde “yası üykenlikti” sıylap, patriarhatlık yosıktı yerlesetagan bolganlar: onıñ yanında agaları- inileri ém yienleri, olay demek Nogay Ordada üyken ökimet kullıklardagı mırzalar oltıratagan bolganlar, baska tögerekte imildeşler ém karaşılar bolganlar.

130 Soravdı şeşüv tavis berüv men ozgarılğan. Orıs elşisi Prokopiyy Vryacskiydiñ aytuvına köre, maslagattıñ ortakşıları özleriniñ oyın tuta kelip, “tavis beretagan bolganlar”. Korpuştıñ buyırığı tavis berüvdiñ köpligine köre kabil étilip alıngan. Bar şayıtlavlarğa köre, Korpuştıñ şıgargan toktasına razı bolmagan maslagattıñ katnasuvşıları biydiñ yanındagılardan érekke tayıp ayırım oltırganlar.

135 Menesi üyken bolmagan soravlardı şeşüv üşin kişkey maslagat yıyılğan, munda karaşılarga ém imildeşlerge yuvıklar katnaskanlar.

Yerli vlasti ém yetekşilikti mırzalar kolga alğanlar. Er mırza oga boysıngan türkimlerge (ülislerge) tolı ie bolgan ém onıñ biydikindey, özine bayır administratsiyası bolgan. Mırzalırdıñ özleriniñ karaşıları, imildeşleri, kullıkşı knyazleri bolganlar.

140 Türkimlerde tömen dereceli keseklerge ülis edemleri ém yıldı başşaları yetekşilik etkenler, olardan baska bay degen taypalar da bolganlar.

ŞÖLDİÑ YIRAVI

A. KULTAEVTİÑ TUVGANLI 50 YILLIGINA

145 Munnan 24 yıl aldın Nogay Sovet literaturasınıñ negizin saluvşılardıñ birisi F.A.Abdulcalilov “Teberme éken yuregimiz” degen makalasında bulay dep yazgan: “Eş bir yatlavdıñ da eş bir sıldırası, kagıtka túsken zamanında, edemniñ yureginde sönmes ız kaldırılmas, éger onı yazganda poettiñ öziniñ yuregi yas émiliktey teppegen bolsa. Ene sol oydan baslagımız keledi Anvarbek Kultaevtiñ “Yolda” degen yatlavlar kitabı akında. Eşi yas avtordıñ sölegi kitabindegi zatları bizim yuregimizdi teptirerme? Olardı birbirlep alıp aytpay, sözdı tutaska yıyıp bardırgan zamanımızda teptiredi 150 demege bolamız.

A. Kultaevtiñ Nogay literaturasına kelgeni ol keder de köp bolmaydı: bir üş-dört yıl. Ama belgilidi, yazuvşıdın ustalığı onıñ literaturalık bolcalı man ölşenmeydi. Bu söziñ durıs ékenine avtordıñ öziniñ yatlavları erüv şayıt boladılar.

155 Sosı sıdıralar yazılğanlı köp suvlar aktılar, köp kisimet aşaldı. Tek tünegünlerge
deyim yas poetimiz élli yasına da kelip kaldı. Ullı Viktor Gyugo aytkanlayın, élli yıl
yaslıktıñ ızı, kartlıktıñ bası.

Anvarbek Kultaev öziniñ yaşav yazbasın bir tabak kağıtkı sıydıradı. “Künbatar
avılında tuvğanman, Terekli-Mekteb orta şkolasın, sonıñda Karaşay-Şerkeş ökimet
pedinstitutın kutarganman, Nogay tilinde şıgatağan gazetalarda islegemen”dep.

160 Élbette, “Lenin yolu”, “Şöllik Mayagı” gazetalardıñ redaksiyalarında kullık etüv
yas yigitte yaşavdıñ aşılıgına da tetililigene de üyretken, onı bolayak geroyları man
tanıstırğan.

165 A.Kultraev, beri de yıravlarday bolıp, yurek törinnen alıngan sözlerdi öz Éline, öz
kalkına, Kommunistler partiyasına bügüñgi nesip yaşavdı bergen V.İ.Leninge,
tatımlıkka, éркиlıkte étılgen kullıkka bağıslaydı.

Kaysı yerde, kaysı iste bolsam da
Men Lenindi, partiyadı mutpaspan
Yalgız yandı seniñ üşin bersem de,
Kıyınıñdı seniñ aklap bolmaspan.

170 Yade “Menim baktım” degen yatlavdıñ bir üzigin alıp karayık.

Menim baktım
Ol baktısı halkımnıñ
Menim külkim
Ol külkisi halkımnıñ

175 Savlay halkka

Baktı boldı añladım.

Lenin atay,

Senin er bir abıtıñ

180 Şöllik ol Nogaydıñ süyinişi, nesibi, ökteмлиgi ata babalarımızdıñ kabırları. Şöldiñ
akında halk az yırlamagan ém yırlayak. Anvarbek te suvga moldırılğan, yasargan
kısmettiñ özegi bolgan şölligine yuregi telezip az sıdıralar yazbagan.

Yıldı neşe

Yır yırlaydı şölligim

Añlamayman

185 Bir de onıñ sebebin.

Korkpaydı ol

Kuyıp yavgan yamğırdan
 Korkpaydı ol
 Müyiz yargan ayazdan
 Kün sevlesi
 185 Tiyip ketse yıltırar
 Bulıt bolsa
 Köz kabagın ol yabar

190 Öziniñ ayırım yıyıntığına avtor “Şölligimnin yırları” dep atap, “Yolıgıs”, “Boztorgayım yırlasın”, “Menim Tuvgan Avılım”, “Ana Man Söylesüv”, “Şöl Betiri” degen poemaların kirkistedi.

Men dosın man süeman
 Kezinmege şöllikte
 Edem ayak tiymegen
 Kıdırmaga müyiste,
 195 Tıñlamaga şölliktiñ
 Bülkildegen yuregin
 Karamaga kiyiktiñ
 Êrkin kezip yurgenin

200 A.Kultaev öziñiñ “Alimhan” em “Şöl Betiri” degen poemalarında kosak yürekli şöl uvılların dañklaydı.

Birinci poemada avtor halkımızdıñ alal ulı, kökrekte betir yürek östirgen, Ulı Atalık sogısta kanın tökken eskerşilik “Dañk” ordenleriniñ tolı iesi Alimhan Asanovka bagıslay kelip, bulay dep tolgaydı.

205 Kulkileri balalardın tındılar
 Aslık kırlar küygen yerge aylandı.
 Teeklerdiñ butakları sındılar
 Avıllarda edem sanı azaydı.

Bu sıdıralarda poët tuvğan ėline sogıs kayday avır kaygı ekelgenin süvretleydi. Kızıl ötkergen, ėlge, dunıyaga yayılğan şuga yunli tutiri, Lenin odenli “Çervlenie burını” ökimet zavodtıñ bas koyşısı Yarıkbay Abdulkandırovka bagıslangan “Şöl betiri” degen poemasın avtor bulay dep baslaydı.

“Bar şölimde
 Şölimde bar yigitler

- 215 İsleri men
Atı şıkkan, yayılğan
Baktıları
Baylanıp tuvgan yer men
Halk nesipke
Nesibi men kosılğan
220 Sondaylardı
Sıylamagan edem yok
Er edemge
Olar eñ de agavlı
Sıylılardıñ
225 Sıylısı da Yarıkbay
Şölligimnin
Yarık yangan yuldızı”

230 Bütünlerde Anvarbek Kultaevtiñ yazganların okımagan edem az bolar. Ol özin tek poëziyada tuvıl, prozada da sınyadı. Ol onlagan yatlavlardıñ, poemalardıñ, habarlardıñ, oçerklrediñ avtorı. Onıñ kelemi astınnan “basamaklar” degen povest te tuvgan. Ol onnan artık yıyıntık paspalagan.

A.Kultraevtiñ bir neşe yatlavları orıs tiline köşirilip, sırt Kavkaz poetlerinin yıyıntıklarında, “Don” “Stavropole”, “Sovetskiy Dagestan” degen jurnallaola baspalangan. Poëttiñ yatlavları Ėlimizdiñ köplegen halklarınıñ tillerine köşirilgen.

235 A.Kultraevtiñ proizvedenieleri Nogay Şkolarında, Karaşay-Şerkeş pedinstitutında, peduçilişçelerde okıladı, yırlarga aylanıp, kultura üyeleriniñ stsenalarında, rayiodan zañıraydılar.

240 A.Kultraevti biz köşirüvşi dep te bilemiz. Onıñ talabı man ana tilimizge R.Gamzatovtiñ, K.Kulievtiñ, Orıs, Karakalpak, Kumık em baska milletli poëtlerdiñ şıgarmaları köşirilgenler.

245 A.Kultraev telekörsetüvler ėm radiosöylesüvler boyınşa Dagıstan ökimet komitetinde Nogay tilinde radioberüvler aşılanlı isley turıp, tüygey şaşılğan Nogay halkın birlestirüvde, olardıñ arasında Nogay tilin, literaturasın taraltuvda az kullık yuritpegen. Nogay şölden Kobanga, Sulaktan Astrahange, babayurttan Kayasulaga magnitofonu bir kolda, kelemi ėkenşi kolda bolıp mıñlagan şakırımlar yurgen desek, sözimizde kete ketpese yaraydı.

A.Kultaev SSSR yazuvşılar ėm jurnalistler Soyuzlarınıñ ėleni bolıp, tırıp, Dagıstanda ötken sezdlerde bir neşe kere delegat bolıp katnaskan. Ėm ol 1981 yıl Moskovada ötken Dagestan literaturasınıñ ėm iskuutvosınıñ künlerinde öntaksılık ėtken.

250

Özi üşin uyklap,

Halkı üşin tüs körgen.

Anvarbek-inim, “yurgen yol alar” degenley, literaturadıñ keñ yolında yolıñ bolsın, kelemiñ dayım da ötkir kebinde tursın, dep bugün saga literatura süyuvşiler atınnan aytıp ketpege süemen.

XIX

KÜLKİLİ HABARLAR

BILAMIK

Koca bir künniñ bir küninde Ögiz Töbe avıldağı dosına konak bolıp baradı ėken. Onann-munnan hahırda kurıp doslar aksam ozıp kas-karalğanın da sezbey kaladılar.

5

Keşe de boldı, dosım, konıp kala koy!- deydi Kocaga Koca unnan ėtilgen astı süyip aşaydı.

Kayday demli as ėken-av! Muniñ atı ne ėken? Dep soraydı, Koca, tabak kaytargan soñ.

10

-Bılamık edi ol! deydi dosı da, konagina baska aslar ėtilmegenine tartına berip, işinnen bolsa Koca kacavlaydı dep oylaydı.

Doslar keşki astan soñ da, kıylı oltırgan soñ, yatıp uyklaydılar.

Ėrtenlikte Koca şay işeyatırganda dosınnan tagı da: Keşegi astıñ atı kalay dep aytıñ, ė? Dep soraydı.

15

-Bılamık, deydi dosı.

Hoş amanlasıp, Koca eşşegine minip, avılına kaytadı. Bayağı unnan ėtilgen astıñ atın mutpayak bolıp:

“Bay, bılamık, bılamık

Ay, bılamık, bılamık

20

Yan, bılamık, bılamık

Kalay demli bılamık”

Dep yırlay-yırlay ketedi.

Hayırsızga eşşegi üyken şandaktıñ ortasına kelip toktaydı. Koça yazık eşşegine
 “şüv-şüv” dep ene astıñ da atın mumutadı koyadı.

25 Ay, seni, sosı şandakka túsken ědi. Dep Koca suv işinde onda munda keziniñ
 kolındağı sıbirtkısı man yer,yerdi túrtkişleydi.

Sol yerge yetken bir oylavşı: salam aleyküm Koca, ne zat túsirdiñ şandakka?
 Dep soraydı.

30 Izlangan Koca, omıñ sözlerine köp kulak aspay, şandakta túrtine beredi ěm özi de
 kübirdenüvin koymaydı. “Bu yerge tüepese kayda ketsin sol, dep.

Yayav aytadı bılamıktay bılgangan suvda ne tabarsıñ ? dep. Ay, ömiriñ uzak
 bolsın. Sen taptıñ. Sav bol! Tabıldı! Bılamık, mılamık! Dep kışkırap, Koca eşşegin
 şandaktan yiteklep, şıgarıp, onı avılına karap şaptırıp, öz yırın yırlay-yırlay ketedi.

Ay bılamık, bılamık

35 **TÜS**

Bir kece Koca tús köredi. Ol túsinde ěngen zattı mutpayım dep, uykılı kebinde
 yazadı.

Uyanganda okip karaydı.

“Yasıl yapırak arasında sarı tavık tarı şöpleydi” dep yazgan ědi.

40 Sonnan beri ěl arasında: “Tavık túsine tarı ěner” deydi.

NE AKINDA OYLAYMAY?

-Men Hamzattıñ bavına neşe de kirip ıslanmaganman, dep maktanadı bir kün
 Sacdin.

-Tokta, tokta. Islansañ, keregiñdi berer ol.

45 Arası köp ketpey, Sracdin karavılıdıñ kolına tusedi. Onı sol seat Hamzatka
 yetkereiler.

-Al tez bolıp ayt, yiğit : eli men ne zat akında oylanmay? Dep aşuvlı saraydı
 Hamzat.

-Menim aldımnda kıyanatşı turı. Onı kaytip künasine yolıktırayım dep oylaysıñ?
 Ollahım, durıs. Akılıñ sav ěken. Tek kırsızlık ětpeške akılıñ yetpeydi-av!

50

KELEEGİMDİ KAYDAN BİLDİN?

Ömirinde birinşi kere Yavgaytar- agay Leningradka barayadır. Vagonnın işinde sol kader köp edemlerdi körip, ol üyken seyirge kaladı.

-Men bolsam, sagingan yienimdi körmege yollanganman. Bular şa kayda baradıalr êken?

55

Leningradka kelip tükende, Yavgaytardıñ seyiri tagı da bek kozgaldı. Sebebi sologa yuk tasuvşı yanasıp keledi de:

Kömek êteyim-deydi

-Va, dep yavgaytar oga tekirar karaydı, benim keleegimdi sen kaydan bildiñ? Men şebarayadırman dep, birevge de aytpaganman.

60

PELEMASTER

Koca uvılın telemasterler kursına yibereek bolıp televizordın akında bir zatlar bileek boladı. Koca bek bilimli, añlavlı, terislikti tez körgen yanında sandık sandık tolgan kucırlı habarlı suvsınlıkka kımız işip yuregen edem. Ol yerli telemasterdiñ ustalığın tergeek bolıp, öziniñ televizorınıñ kişkey şıragın keri ızına az-maz buraydı êm Kbo'dıñ ustasın şakıradı. Ol da bir seatler terlep tersip, televizordı kırkılğan koydan etip onda-munda avnatıp bolıp, êbin tappay, Kocaga:

-Agay sen televizordı on menet pen masterskoyga ekel, onda tez tüzetip berermen, bilesin me,men Dagestanda atagım şıkkın master dedi.

Bu yerde Koca şamlanıp:

70

-Sen telemaster tuvıl, sen pelemaster, degen

KÖP KELER

Üyle asın işip oltırgan Koca, aldına salıngan ayak şaydı eri yitep yılıstırıp, pişesine:

-Sosı sen nege kartop kuvırmagansın? Dep şamlanıp baslaydı.

75

-Tünegün bir kilo aldım. Bes üyken kartoşka Sorpaga saldım da. Aşamagan bolayaksıñı, dep yavaplaydı hatını da. Süysen, eli ok tez barıp bazardan kartop alıp keleyim.

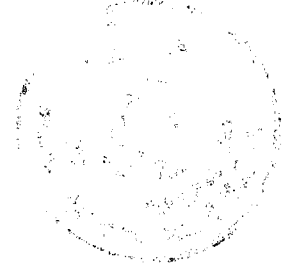
-Uvagınnan alarsıñı, êy, pişe, êsitesiñme dep kışkıradı pişesiniñ ızınnan Koca.

-Nege dep soraydı êsikti aşayatıp hatınıda

80

-Sanı köp bolar, tez kutılmas.

XX
TAKPAKLAR

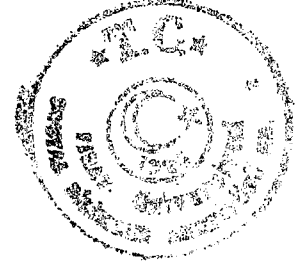
- Abız bilgenin okır, karga kögenin şokır
 Agalı, inili tatım bolsa, işpege as köp bolar, minmege at köp bolar
 Ağaş kıyşığın talkı tüz eter, edem kıyşığın halkı tüz eter
 5 Ah demegen oh demes, islemegem, tisleme.
 Ahiret azabınnan, duniya namısı küşli
 Akıl akıldan yuyrik.
 Akıl yasta tuvıl, basta
 Akılsız astan kıtar, yavansız sözden kıtar
 10 Akılsızdıñ, zavkı artık
 Akılsızdıñ, eki ayağına küş keler
 Akırın bassa mañbas der, katı bassa yelbas der.
 Akpasa da, tamdı
 Aksak akıl, taz, bakıl, tek sokırdan sakın.
 15 Alalay köñil yubantar, alıs erdi kıskartar
 Alat barda, kuvvet bar
 Aldında yetekşiñ bolsa, artında tayanışın da bolsın
 Adıngı arba kayday yurse, soñğı arba da sonnan yurer
 Alganda altı da az, bergende bas te köp
 20 Alıs pan yuvıktı yortkan biler, aşı man tetlidi tatkan biler.
 Alıstağdıñ atı ozgannan, yovıктаğdıñ tayı ozsın
 Alıstan dorbalagannan da, yovıktan uvısla
 Alma, tereginnen alıs tüspes
 Altın-kümis tas eken, arpa buğday as eken.
 25 Anadan kara tuvgandı, sabın man yuvsañda ağarmas
 Anadıñ buvı, altınıñ suvı
 Anamda bolsa kabarmas, ayamda bolsa yalarman
 Anasın görüp, kızın al
 Anda bol da munda bol, berdazide üyde bol
 30 Andızlı yerdiñ atı ölmes
 Arabalı yayav arımas

- Aram sinsa otın, ögiz ölse et ölse et.
 Arbaga avır, aşka embek
 Arık toklı saklasañ, avızın burnın yağ olur.
 35 Arık oydan öler, semiz maydan öler
 As korlama, kustırar
 As kadirin, tok bilmes
 Asımga kosım
 Aş tamagım, tınış kulagım
 40 Aşap toymagan, yalap toymas
 Ataga usap ol tuvmas, anaga usap kız tuvmas.
 Atası birdiñ malı bir, anası birdiñ yanı bir
 Avıruv başka, temir tayak
 Atası maktagandı alma, avıldası maktagandı salma
 45 Atı ürkek, yolda kalar
 Atlı man alısuv, yayav man talasuv
 Attı kamışı öltirer, erdi namış öltirer
 Atı kamçı (kırbaç) öldürür, eri namıs öltirer.
 Avla-avla mal boganşa, avıl avılda dos bolsın
 50 Avla-avla tuvarın bolmay, avıl-avıl teñiñ bolsın
 Aşlık el kezdirer, yalañaşlık üyde oltırtar.
 Aşsam ayamda, yumsam yumırığımda
 At avnagan yerde, ök kalar
 At pan oynayan tayn arkası yavır bolar
 55 At sırtı, iesine melim
 At tuyagın, tay basar
 At yuyrigin iyt süymes
 Ata barda uvıl yas, aga barda ini yas
 Atadan körgen ok yonar, anadan körgen ton pişer
 60 Avıldasıñ kim bolsa, adanasın sol bola
 Avıldası müşe ayırar, adanası pişe ayıra
 Avıldın iytileri ala bolsa da, böri körgende biriger.
 Avılı alıs yiğit, yumart bolar
 Avırgan ölmes, eceli yetken öler

- 65 Avırmagan basıma, yavlık boylama
 Avıruv, ttan yıgar
 Avırun, yasırgan öler.
 Ayagı yerge tiymeydi, ırgeli üyge kirmeydi
 Ayday bilmes at öltirer, söyley bilmes sögis keltirer
- 70 Ayavlı közge, şöp kirer.
 Aylangan, maraz almas
 Aylanıs bolsa da, yol yahşı
 Ayran tilep kelgensiñ, koymalagındı yasırma
 Ayılğan söz, atılan ok
- 75 Ayuvdıñ, altı amalı bar.
 Az aşa köp şayna, tüyilmessiñ
 Az söyle, köp tıñla uyalmasıñ
 Azbar-azbar mal bolganşa, avıl-avılda dos bolsın
 Azdıñ basıñ bilmegen, köptiñ de basıñ bilmes.
- 80 Baası uşızdıñ, sorpası tatımas
 Baca bacadı körgende, baylangan tana ökirer
 Bal tutkan, barmağın yalar
 Bal tetli, baldan da bala tetli
 Bala, bavdan artık
- 85 Bala tıysan, yastan tıy
 Bala yılamasa, anası emşek bermey
 Baladı yastan, kelindi bastan
 Balalı üy bazar, balasız üy mezar
 Balası yılamasa, anası emiztpes.
- 90 Balık uv, darmanı suv.
 Barlık süyiştirer, yoklık tüyistirer
 Bas sav bolsa, börk tabılar
 Basına tartsa ayagina yok, ayagina tartsa basına yok.
 Baska öskenniñ bavırı katı, tavda öskennin tuyağı katı
- 95 Bastak, baska tarmasar
 Bav ıslasañ, berk ısla
 Baydın kızı ölmey, yarlıdıñ kızına kün tuvmas

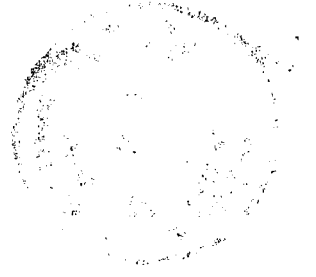
- Bazarga akşasız barganşa, körge kebinsiz bar
 Bazarlı yer bay bolmas, bay bolmasa da aş bolmas.
 100 Belen yerde altın bar, barsan bakır tabılmas
 Belgisiz podle çaşcaali yıyma.
 Bereketli söziñ yok, beretagan asıñ yok
 Bereketizdin aş bermeý, tevesiler
 Bark anası, yılamas
 105 Berseñ alarsıñ, eksen orarsıñ
 Bes barmak ta, birdeý bolmaydı
 Betir bir öler, korkak üş öler
 Bilegi yuvan birdi yıgar, bilimi yuvan mindi yıgar.
 Bilgenge ayaday, bilmegenge kayaday.
 110 Bir körgen bilis, eki körgen tanı
 Bir kün tuz-dam işken yerge, mıñ kün salam ber
 Bir şeşekey men, yaz bolmas
 Bitke öpkelep, tonın otka taslama
 Biyik üyin, üyresi sıyık
 115 Bolcalsız, kus uşpas
 Borışlı ölmes, şerli öler
 Boyı kişkey künde ya
 Böri arık bolsa da, iytke tisi ırcaytar
 Böri atayak erdi, börtkinnen tanı.
 120 Böridin avızı yese de kan, yemese de kan
 Donızdan bir kıl tartsan da, sep
 Dos-dos, esan ras, esaplı dos ayrılmas
 Dostın öpkesi bar da, kegi yok
 Dunıya keñdi.
 125 Durısı man yılasañ, sokır közden de yas şıgar.
 Ecel yetpeý ölüm yok, ereket yetpeý kelim yok.
 Ecelsiz edem yok
 Ecelsiz ölip, bolmas
 Edem körki opırak, terek körki yapırak

- 130 Edem söylesip tanısar, at kisnesip tanısar
 Edem yureginde, arıslan yatağı bar.
 Eki kemediñ kuyrığın ıslagan, uvga keter.
 Eki pişe bazar, üş pişe yarmalık
 Eki sıyrıldıñ ayranı bar, eki pişelidiñ oyranı bar.
- 135 El holgan yerde betir de, bar
 El karıznası, eski söz.
 El konmay, iyt yatpas.
 Elek pen suv tasımay
 Elşidiñ, keşikkeni iygi
- 140 Elşige ölim yok
 Enkev terekke eşki miner
 Erbolsañ, elge tayan
 Er, hatın alar, embegine halk kalar
 Er kadrini, er biler
- 145 Er kayratlansa, ekev bolar
 Er ötirik aytpas, ep ötirik aytar
 Erekette bereket
 Eri baydıñ, eli bay
 Eringen, eki oltırar
- 150 Erikken, iyt suvgarar
 Erinşekten, isi bitpes
 Erte ulıgan böri, aş kalar
 Eröv söz, yılandı innen şıgarar
 Esik tesikke küler
- 155 Eşektiñ küşi alal da, eti haram
 Et etke, sorpa betke
 Et kanlı bolsın, yiğit yanlı bolsın.
 İerşen, şart yıyma
 İesiz eşekti, öri yer
- 160 İninsi bardın, tanısı bar.
 İşip toymagan, yalap toymas
 İyilig kemimes

- İyt kurağına sarı may, yaraspas
 İyt, ölüde kutırar
- 165 Kabardı konak bolıp, turma
 Kanı şıkkandı karga biyler, yanı şıkkandı molla biyler
 Kara koydıñ terisi, sabınlap yuvsañ agarmas
 Kardaştıñ azarı bolsa da beteri bolmas
 Karga kargadıñ, közin sokımas
- 170 Kargadıñ bir közi okta, bir közi bokta
 Kargısın, basıña atsın
 Karın berseñ, kadı avar
 Karnı aşkanga kazan astırma, toñganga ot yaktırma
 Kart koynında, kolaş bar
- 175 Kart yatıp tınşayar, yas aşap tınşayar
 Kasapşıga mal kaygı, kara eşkiğe yan kaygı.
 Kayda birlik, sonda mollık
 Kaygım benim kayaday, kasüvetim kazanday
 Kazanıña ne salsañ, soñı alarsın
- 180 Kazanıña ne salsañ, şömişine sol tüser.
 Kazannın karası yugar, yamannıñ belesi yugar
 Kazanşı köp bolsa, halk aş kalkar
 Keltaydarım sav bolsa, kelinim üy artında
 Kerip ölse, halk koyar
- 185 Kesimsiz ırgat bos şıgar
 Keşe karaña bolsa, yıldız yarık bolar
 Keşüvdi bilmeseñ, suvga tüşpe
 Kılış pan salgan yara biter, til men salgan yara bitpes
 Kılış yarası tüzeler, til yarası tüzelmezs
- 190 Kırk yıl kırgın bolsa da ecelli öler ecelsiz kalar
 Kıs karlı bolsa, yaz yavınlı bolar
 Kıs kışlığın etpese, yaz yazlığın etpes
 Kısıñ tıman bolsın, marazın tımav bolsın
 Kıyınsız, kıyma da bolmay

- 195 Kıyınsız, tanışlık bolmas
 Kızdı kim ayttırmaz, kımızdı kim işpes
 Kızıñ yaman bolsa, kızıl kiygist
 Kimniñ arabasına mindiñ, sonıng yırın yırla
 Kişi kiyimi kirşeñ kisi atı terşeñ.
- 200 Kişige yamanlık tilegenşe, öziñe yahşılık tile
 Kol koldı yuvar, eki kol betti yuvar
 Kollarıñdı sozbasañ, ündiriktegi kasıktı da ala almassıñ
 Konak ası-kara karsı
 Konak az oltırar, köp sınar
- 205 Konak kelse et piser, et pismese bet piser
 Koraz eki şakırça, tañ atkanın sonnan bil
 Korkakka, kös körin er
 Koy körmegen koy körse, koyın kuvıp otlatar
 Koyşı köp bolsa, koy aram öler
- 210 Köp tükirse, köl bolar
 Köp külkidıñ artı, sıyt
 Köp söylegennen, bez
 Köp yaşagannan sorama köp yurgennen sora.
 Köplegen yavdan kutkarar, kömeklegen konak atkarar
- 215 Körmege koraş bolsa da. Kötermege som altın
 Köylek kiri yuvsı keter, könil kiri söylese keter
 Közden taysa, köñilden tayar
 Közel közel tuvıl, kimdi yanıñ süyse sol közel di
 Kullık tamak toklandırar, tamak köñil toklandırar
- 220 Kunanga iergen şeşekke avnar, doñızga iergen balşıkka avnar
 Kutlı konak kelse, koılar egiz tabar
 Külme dostıña, keler basıña
 Külte tüsti, küz boldı
 Kün körmegen kün görse, kündiz şırak yandırar
- 225 Kün yamanı keter, edem yamanı ketpes.
 Mal mal yetkense, Azrail yanga yeter
 Mart ketpey, dert ketpes

- Mal alsañ tüedi al, kırk artuvdan kıya köşse muñaymas
 Meneli söz, maldan artık
- 230 Miltıksız añış bolmas, kazgırsız bavşı bolmas
 Mısıq mıyığına kuvanar, tülki kuyrığına tayanar
 Molla bermes, bergen yerde kalmas.
 Molla köp bolsa, toklı aram öler.
 Moyın bolsa, moysa tabılar.
- 235 Nasıhatlı söziñ yok, bereketli aşın yok.
 Ne şaşsañ, sonı orarsıñ
 Oltırgan orın alar, yurgen yol alar
 Onannın eki dosı bir keler, onmagannın eki borışı bir keler
 Orazdıñ onı kaldı, kurtkaldıñ köni kaldı.
- 240 Ot pan oynagan, küer
 Otkı bargan, pişediñ otız avız sözi bar
 Oylamay söylegen, avırmay öler
 Oynagan buzav, ot basar
 Oynap aytsan da, oylap ayt.
- 245 Ögiz aramı, buzav arasında yatar
 Ögizi öldi, ortağı ayırıldı.
 Öksiz kızdıñ, törkini yok.
 Öksizge de, bir kün tuvar.
 Ölimnen, uyat yaman
- 250 Ötirik sözdıñ örkeni yok, akılsız kızdıñ törkini yok.
 Ötirikşi törge bir şıgar, eki şıpas
 Ötirikşidin, durıs sözi de zaya
 Ötiriktiñ, örkeni kıska
 Ötirikşidiñ, uşın sözi de ötirik
- 255 Özi şüşli, özi küşli
 Özi bucır, özi kucır
 Özindiñdi arıgan dep bilsen, dosıñdı ölgen dep bil.
 Saban tübi, sarı altın
 Sabır etken, mıradına yetken

- 260 Sabırdıñ tübi, sarı altın
Sadakañdı savda tutılmas.
Sakalsızdıñ sözi tutılmas, sokırğa abıtkılagan sayın şunkır.
Sabanda sıbırdaspagan, ındırda ırıldasar
Seni şakpagan yılan mıñ yaşasın
- 265 Sıktıkı, sandıkta şirir
Sınıktan mertlik yaman, ölümnen korklık yaman
Sırat köpiri kıldan yinişke, kılıştan ötkir.
Sırın bilmeğen attıñ, sırtınnan aylanma
Sıylasan-sıy körersiñ
- 270 Sokır tavıkka beri biyday.
Sokırdıñ közi körmese de, yanı sezer
Şorap bergenşe, sogıp ber
Söz kuvgan belege yolıgar, mal kuvgan karıznaga yolıgar
Söz tapsa, mal topkanday
- 275 Sözgerdiñ, sözi tevesilmez
Suv körmey, etik şeşpe
Suvga batkan, tal sermer
Suvga tayanma, duşpanga inanma
Sütke avızı küygen yuvırtı ürip iser
- 280 Süymesin kelse üy sıpır şakırğanga bar, şakkannan kaş
Şeşen yiğit, elge ortak
Şökir şaşsañ, tegenek orarsıñ
Taban bassan, teben bas
Tan atpay, künnin közi tuvmas
- 285 Tanıgan yerde basıñ sıylı, tanımagan yerde tonıñ sıylı.
Tanladaki tavıktan, bugünği yumırtka
Tanlagan, tazga yolıgar
Tarı şaşkan, boza işer
Tavdı tastıyel buzar, eki edemdi til buzar
- 290 Tavdıñ körki tas, bastın körki şaş
Tavık özin soyayak pışaktı, özi kazıp şıgarar.
Tavıktıñ, túsine tarı ener

- Tayaktı bassañ, uşı tiyer
 Tegin olca mal bolmas, tegin yatkan yal bolmas
 295 Temirdi, kızuvında sok
 Tentektiñ kiyimin, tekene teveşer
 Tevelkelşi erge, nur yavar
 Tige almagan, iyneden, iypten körer
 Til bele, tis kaya
 300 Til bir bolsa, is ör bolar.
 Til tas yarar, tas yarmasa bas yarar
 Til yarası, bitpes
 Tilegende, ayıp yok
 Tilingen ötpektiñ, yapsarı birikpes
 305 Tiri bolıp sanda yok, öli bolıp körde yok
 Tiride sıylaspagan, ölide yılaspas
 Togız kabat torkadan, toklışaktiñ terisi artık
 Tokansız torgay şırıldamas, toymay yetim yırlamas
 Teli biyimes, biyise toktamas.
 310 Teñ-teñi men, teke müziyi men
 Tentek toy eter, törinde özi oltırar
 Tolmaska kuyma, toymaska verme
 Toyga barsan, toyıp bar
 Toygan kız, törkinin tanımas
 315 Törkini yuvıktıñ, töri yıyılmas
 Tuvra söz, tas yarar
 Tuvrasın aytkan, tuvganga yaramas
 Tüeday boyıñ bolganşa, tüymeydey akılıñ bolsın
 Uvit, erdi kökti suvit
 320 Üdemesten, üyden bele şıgar
 Üdemev, rahatsızlık belgesi
 Üy avlak dep söyleme, üy artında kulak bar.
 Üydegin yaman bolsa, üyiñ söner.
 Üydey öpkeñ bolsa da, üyinde aytpa

- 325 Üyim bar dep söyleme, üy artında kisi bar
 Yamannıñ avızınnan, yahşi zat şıpkas
 Yahşi körgenin aytar, yaman beygenin aytar.
 Yahşi özi ölsede, onıñ sözi ölmey
 Yahşığa yoldaş bolgan mıradına Yeter.
- 330 Yaman man yoldaş bolgam
 Yahşılık et te suvga tasla balık biler, balık bilmese halk biler.
 Yakpa pisersiñ, kazba tüzersiñ.
 Yalañaş, suvdan korkpas,
 Yalgız koydı, böri aşar,
- 335 Yaman edem, namısker bolar
 Yaman söz bas kazığı
 Yaman temirşi, yanınnan töler
 Yamandı körmey, yahşıdı bilip bolmas,
 Yamanlık oylamay, yahşılık yok.
- 340 Yabagı tonıñ bıyti asuv, yaman kisidiñ yili aşuv.
 Yamannıñ aygı segiz, biri tiymese biri tiger
 Yamanlık pan, yol almassıñ
 Yamanlık sagınan, yahşılık körmes
 Yetegen yerge kadalmay, küzetşige uyku yok
- 345 Yeti köre ölşe, bir kere kes
 Yamgır yavşa, karaguş bolasın korsalar, burşak yavsa basın korsalar
 Yanı avırmagannıñ yanında, basıñ avırmasın.
 Yañı elektin, sabı yogarı.
 Yası uyuskan teñ tuvıl, Akılı uyuskan teñ.
- 350 Yaz basında tuman bolsa
 Yazda mıyı kaynagannıñ, kısta kazanı kaynar.
 Yazda yılannan korkkan, kısta arkannan ürker.
 Yatıp ölgışey, atıp öl.
 Yel espey, şöp bası kıymıldamas.
- 355 Yeñildiñ astınnan, asınnan, avırdıng üstinnen
 Yer tamırındsn, er tamırı köp bolar.
 Yiğit öler, dankı kalır.

Yibek t y nde berk, yiğit s zine berk

Yokka, yuyrik at ta, şavıp yetpes.

360

Yokka, yuyrik at ta yetpes

Yolavşı yolda kalmas

Yolavşı, yolga yararsa

Yolkannıfa k re ayagındı soz.

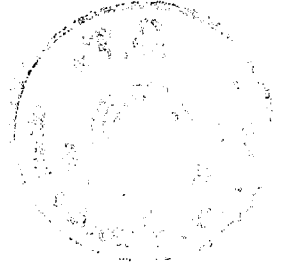
Yumırtka, tavıkka akıl  yretedi

365

Zamansız torgay, şırlamas

Zor man, yarap bolmas

SÖZLÜK

SÖZLÜK*

A

abala-	: havlamak, kovalamak, saldırmak
abayla-	: aramak, peşinde olmak, bakmak, gözetmek
abaylı	: ihtiyatlı, dikkatli, özenli
abın-	: tökezlemek
abısın	: yenge
abit	: adım
abray	: otorite, nüfuz, yetki
adala-	: olmak, bulunmak
adanas	: öz
adas-	: yolunu kaybetmek, yolunu şaşırarak
adım	: adım, ayak, yürüyüş
adımla-	: 1. yürümek 2. ilerlemek, gelişmek
adır	: kabarık, kabarcık, tepe, tümsek, şiş
aga	: büyük, ağabey
agar-	: ağarmak
agargahşa	: bembeyaz, tertemiz
agavlık	: amcalık
agay	: 1. amca, dayı 2. sayın, saygıdeğer, muhterem
ağaç	: ağaç
ağaçlık	: ağaçlık
ahır	: son, nihayet
ak	: 1. beyaz 2. gerçek, hakikat 3. hak, ücret, yevmiye
akaş-	: almak, tutmak, yakalamak
akıkatlay	: hakikaten
akında	: hakkında
akırın	: sessizce, yavaşça

* Sözlük'te sadece tezimizin metinler kısmında geçen ve Türkiye Türkçesi'nde kullanılmayan yahut çok az kullanılan kelimelere yer verilmiştir.

akıykat	: hakikat
akla-	: badanalamak, ağartmak
aksa-	: topallamak, kusurlu olmak
alal	: helâl, caiz, meşru
alalay	: türkü
alat	: alet
alav	: alev
aldan-	: aldatmak, hile, oyun
aldı	: ön, öncü, evvel, karşı, karşısında, önünde
aldıga	: önüne, karşısına
aldımızda	: önümüzde
aldın	: önce
aldındaki	: öndeki
aldından	: altından
aldığı	: önceki
aldığıday	: evvelki gibi, önceki gibi
alın-	: 1. su yüzüne çıkmak, belirlemek, düşkün olmak 2. delirmek, bunamak
akaş-	: kaçırmak
ekel-	: getirmek
eket-	: götürmek
alıs-	: savaşmak
alıs	: uzak
alıstağı	: uzaktaki
alkım	: boğaz, gırtlak
Alla	: Allah
alma	: elma
altınlan-	: altın gibi parlamak
amal	: oyun
amaî	: ölçü
amanlas-	: selamlaşmak, merhabalaşmak
anav	: o, öteki
anavday	: öteki gibi

anay	: anne, valide, nine
añlas-	: uyuşmak, anlaşmak, mutabık kalmak
apas	: (yaşı) yirmiye dayanmış
aralık	: boşluk
aram	: haram, yasak
aramlık	: kötü yüreklilik, düşmanlık, bedhahlık
arba	: araba
arenda	: kira, kiralama, icar
argı-	: iyi cins at
argı	: öteki, o
arı-	: 1. koymak, doldurmak, yerleştirmek 2. zayıflamak
arıgan	: yorgun
arık	: zayıf
arıksımal	: hafif temiz
arkan	: kement
art	: art, arka
artezian	: artezyen
as	: 1. aş, 2. kemik, kılçık
ashana	: mutfak
asıgıslı	: acele, acil
asık-	: 1. acele etmek 2. ileri gitmek
asık	: acele
asım	: parça
aslık	: aşlık, ekmek
astında	: altında
astopiralla	: estağfirullah
aşa-	: yemek yemek
aşamak	: yemek
aşgış	: anahtar
aşı	: acı
aşıl-	: açılmak
aşıt-	: yakmak, tahrik etmek, gıcıklamak
aşuv	: öfke

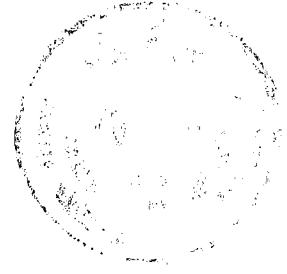
aşuvlan-	: öfkelenmek, hırçınlaşmak
aşuvlu	: kötü, öfkeli, hırçın
ata	: ata, baba
ata-	: çağırarak, adlandırmak, vasıflandırmak, söylemek
atay	: dede, dedelik
atkar-	: savmak
av	: 1. av 2. şebeke, ağ
ava	: hava
avanlık	: saf yürekli, saf
avas	: istek, arzu
avdar-	: emretmek, buyurmak
avgust	: Ağustos
avıl	: köy
avıldas	: hemşehri, köylü, memleketli
avır	: ağır
avıruv	: hastalık
avıstır-	: değiştirmek
avısuv	: değişmek
avız	: ağız
avkatlı	: varlıklı; hali, vakti yerinde
avla	: avlu, bahçe, hane
avla	: keyif, iştah
avlak	: kuytu, tenha
avlav	: tutmak, yakalamak
avna-	: karışmak, yuvarlanmak
avtobus	: otobüs
avtonom	: otonom, muhtariyet, özerklik
ayak	: 1. ayak 2. tas, çanak,
ayavla-	: merhamet etmek, acımak, korumak, pişman olmak
ayavlı	: merhametli, şirin, sevimli
ayavsız	: merhametsiz, acımasız
aybar	: oymalı motif
ayda-	: binmek

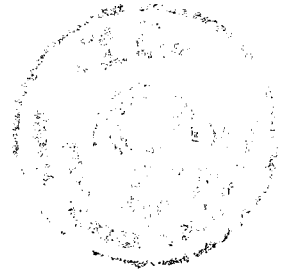
aydan	: üst, yukarı; zirve, doruk
aydar	: perçem, seyrek dişli tarak
aydattır-	: söylettirmek
ayırğış	: tayin, teşhis
ayırım	: ayrı, tek, münferit, ayrı ayrı, ücra
aykas-	: münakaşaya girişmek, görüş alış verişinde bulunmak
aykas	: karışık
aylak	: bilhassa, özellikle
aylan-	: dönmek, dönüp durmak, yerinde durmamak, gezmek, dolaşmak
aylanıs	: dönüş
ayt-	: söylemek, konuşmak
aytış	: deyiş
aytpaga	: örneğin
ayttıruvşı	: dünürcü
ayuv	: ayı
ayvan	: hayvan
azay-	: azalmak, küçülmek
azayt-	: azaltmak
azbar	: avlu, saray, hane
azbar	: ezber
azdaa	: ejder
azday	: az gibi
azgirt-	: ayartmak, baştan çıkarmak

B

baa	: fiyat, paha, değer
baala-	: çizmek, sıyırmak, tırmalamak
bacaa	: bacanak
bacar-	: becermek
bağısla-	: itfah etme, tahsis etme; ayırmak, bildirmek, açmak
bağıslan-	: bağışlanmak
bakıl	: fitne

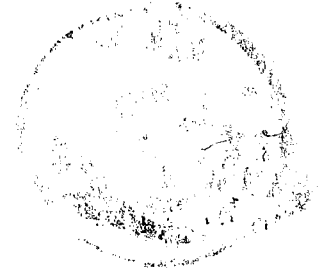
bakır	: bakır, bakır madeni
bakıran-	: genişletmek, büyütme
bakşa	: bahçe
baktı	: baht, talih, mutluluk
bala	: çocuk, yavru
balalı	: çocuklu
balşık	: balçık
ban	: ile
bar	: var
baratagan	: varan
barayak yol	: varacak yol
barhat	: kadife
barlık	: varlık
barmak	: parmak
bas-	: 1. basmak, ezmek, sıkıştırmak 2. neşretmek, çıkarmak
bas	: baş
baska	: başka
baskalanuv	: başkalaşım
basla-	: başlamak
başşı	: yönetmen, idareci, şef
bastak	: serseri
başkir	: Başkırt
bav	: bağ, bahçe
bavday	: bağ gibi
bavır	: bağır, göğüs, yamaç
bavşı	: bahçıvan
bay	: zengin
bayır	: kendi, özel
baylan-	: bağlanmak
baylanganday	: bağlanmış gibi
baylanıslı	: bağlantılı, ilişkili, mevcut bilgilere göre, mevcut, var olan
baylanmak	: bağlanmak
baylavlı	: bağlı, sadık

baylık	: zenginlik
bazgeş-	: vazgeçmek
bek	: pek, gayet
bel	: 1. bel 2. yarım, yarı
belbav	: kemer
bele	: belâ, felaket
belen	: korkak, ürkek
belgi	: işaret, nişan
belgili	: tanınmış
belgisizlik	: bilinmezlik, meçhuliyet
bepis	: potin
ber-	: vermek
berdazi	: koca karı soğukları
beri	: tüm, herkes, bütün
berk	: sıkı, sağlam
berki-	: sağlamlaştırmak, pekiştirmek
beruv	: vermek, iade etmek, sunmak
besik	: beşik
bet	: 1. yan, taraf, yön, cephe, çehre 2. şahsiyet
betir	: kahraman
betirdey	: kahraman gibi
betle-	: sitem etmek, kınamak, ayıplamak
bez-	: bezmek, bıkmak, usanmak
bılamık	: iradesi gevşek, uyuşuk
biblioteka	: kütüphane
bildirüv	: bildiri
birev	: bir, yalnız, bir başına, sadece
birge	: beraber, birlikte
birgeles-	: birleştirmek
birinşi	: birinci
biyday	: buğday
biyik	: büyük, yüksek
biyle-	: bir şeye sahip olmak, hakim olmak, zapt etmek, tutmak

bizdi	: bizi
bol	: ol
bolcal	: süre, müddet, zaman, vakit
bolcalsız	: zamansız
bolsa	: olsa
bora-	: süpürmek, kaldırmak
borış	: borç, vazife, ödev
bos	: boş
bosına	: boşuna
boy	: boy
boyak	: boya
boyınşa	: boyunca
boylı	: boylu
boysin-	: itaat etmek; temizlemek, silmek
bölis-	: bölüşmek
bölme	: oda
böri	: kurt
börk	: bört, şapka
bört-	: kabarmak, şişmek
böten	: hele, bilhassa, özellikle, ayrıca
bucır	: çilli, çiçek bozuğu olan
buga	: buna
bugızlan-	: kızmak, öfkelenmek, hiddetlenmek
bulak	: kaynak, göze, pınar
bulıt	: bulut
bur-	: çevirmek, dönmek
bura-	: burmak, döndürmek, çevirmek
burın	: burun
buringıday	: önceki gibi
burşak	: bezelye, nohut
butak	: budak, dal
buv-	: bağlamak, düğümlmek, başlamak
buv	: buhar, buğu, koku

buyra şaşlı	: kıvırcık saçlı
buyra	: lüle, zülûf
buyralav	: kıvrılmak
buz-	: bozmak, kırmak, parçalamak
buzav	: buzağı
buzday	: buz gibi
buzgınşılık	: bozgunculuk
büğün	: bugün
bükireyip	: emretmek, buyurmak
bülkilde-	gürp gürp çarpmak
bürk-	: püskürmek, fişkirmek
bürlen-	: açılmak, çözülmek, gevşemek
çinovnik	: memur

D

dala	: tarla, kır
dan	: 1. şan, şöhret 2. rivayet
dañ	: şan, şöhret
dañıl	: step, bozkır
dañılday	: bozkır gibi
dav	: destani kahraman, bahadır, yiğit
dava	: dava
davalasuv	: münakaşa etmek
davıl	: fırtına, bora, tufan
davlasuv	: davacı
dayım	: daima
dayımlık	: 1. devamlı, değışmez 2. bağılılık, sadakat
deme-	: demek, söylemek
dep	: ilk olarak
deri	: kadar
deyim	: kadar, evvel, önce
direktor	: müdür, yönetici

dirilde-	: tir tir titremek
divan	: kanepe, divan
dogovor	: antlaşma, muahade
doklat	: rapor, faaliyet
dokument	: belge, vesika
dombay	: kalın, dolu, ağzına kadar dolu
dorbala-	: torbalamak, torba ile taşımak
dos	: dost
doslık	: dostluk
dömbek	: kütük, parça
dörtlik	: dörtlük
dunıya	: dünya
durıs	: dürüst, doğru
duşpan	: düşman
dürilde-	: tangırdamak

E

eccilek	: akın, hacca gitme
eceyip	: acayip, tuhaf
eci	: hacı
edem	: insan, adam, kişi
edemşilik	: insanlık
edillik	: adillik, doğruluk
eel	: aile, ev
éger	: eğer
égin	: ekim, ekme, tohum atma
éginşi	: ikinci, rençber
éginşilik	: ekincilik
égiz	: ikiz
éhsan	: ihsan, hediye, bağış
ekel-	: götürmek, getirmek
éken	: meğer, defa, hatta

eket-	: götürmek, taşımak
eket-	: götürmek, taşımak, kaldırmak, -den saymak
ekevi	: ikisi
éki	: iki
el	: durum, vaziyet; ülke, memleket
elbas	: hoppa, havaî
elbeli	: vişne
ele	: şimdi, bugün
elek	: ölüm, mahvolma, yıkım
elemet	: tuhaf, şaşılacak
eligi	: o, öteki, geçen
elsizlen-	: zayıf düşmek
ém	: 1. ve 2. ilaç
ém-	: sömürmek, emmek
embek	: yük
émen	: meşe ağacı
emis	: yemiş, meyva
emşek	: meme
éñ	: en
én-	: inmek
endi	: bugün, halen, şimdi
endigi	: şimdiki
énege	: kutu
eñkev	: meyilli, eğik
ép	: rahat
ependi	: efendi
ér	: erkek, adam
er	: her
ér	: yer, toprak, küre, dünya
érek	: daha uzak, daha ileri, daha önce
ereket	: hareket
eri-beri	: oraya, buraya

erin-	: üşenmek
erinşek	: tembel
éris	: münakaşa, tartışma, kavga
érkele-	: sevip okşamak, birine sokulmak, takılmak, sataşmak
erkelet	: şefkat gösterme, şımartma
érkin	: engi geniş, sere serpe
erkin	: geniş, bol, engin
erli	: mevcut, var olan
érte	: erken
értegi	: masal, efsane
érteñ	: yarın
ertengi	: erken
erüv	: güzel
erüv	: hürriyet, özgürlük
és	: hafıza, hatıra, bellek
ésap	: hesap
ésey-	: kuvvetlenmek, olgunlaşmak
ésik	: eşik, kapı
esiret	: istekle, arzuyla, elemle
esirik	: sarhoş
ésit-	: işitmek
eskek	: kayık küreği, kürek
eskerşi	: asker
ésle	: 1. çevirmek, dönmek 2. fark etmek, dikkat etmek
eslev	: dikkat etmek, dikkatini bir yere vermek
ésli	: yaşlı
essiz	: şuursuz, kendinden geçmiş
éstelik	: anıt, abide, heykel
éş	: hiç, asla
éşte	: büsbütün, tamamıyla
étac	: kat
etegen	: büyük ayı
etek	: körü gezdiren kişi, at

etik	: çizme, ayakkabı
etil-	: olmak, yapılmak
etimis	: netice, başarı, sonuç
etken-	: kapmak, yapışmak
evlet	: evlat, çocuk
ezir	: hazır
ezirlik	: hazırlık
eziz	: aziz, değerli, sevgili

G

galife	: külot
gazlı	: gazlı
gektar	: hektar
grafika	: grafi, şekil yazısı
gramota	: okuma, yazma
gruzin	: Gürcü
gruzovik	: kamyon, yük arabası
guberniya	: vilayet
güldey	: gül gibi
güli	: gülü
gürilde-	: gürüldemek, coşmak

H

habar	: haber, bildiri, havadis
habarlas-	: haberleşmek
han	: han
hatın	: hatun
hete	: hata
hıyal	: hayal
hıylı	: hayli
hozyaystvo	: ekonomi

hozyaystvolik : ekonomik
 hrustal : kristal, billur
 hudocnik : ressam, sanatkâr

I

ıhtıyar : ihtiyar
 ıhtıyarlı : gönüllü, isteyerek
 ıklav : barınma, sığınma, saklanma
 ımla- : yapmak, çıkarmak, istihsal etmek
 ımtıl : 1. heves, arzu, emel 2. arzu etmek, istemek
 ınan- : inanmak, güvenmek, itimat etmek
 ındır : harman
 ırcay- : sırtıtmak, geniş geniş gülmek
 ıruv : kabile, uruk, boy
 ısla- : 1. tütme, is çıkarmak 2. tutmak, saklamak
 ıspay : yavaş, muntazam, özenli, itinalı
 ıspayla- : süslemek, bezemek, çekidüzen vermek
 ıstan : pantolon, potur
 ıynan- : inanmak
 ız : 1. iz 2. eser
 ızgır- : ulumak
 ızın : izin
 ızlı-ızınnan : birbiri arkasından sırayla, müteselsilen

İ

ie : sahip, efendi, patron
 ier : eyer, palan, semer
 ierle- : eyerlemek
 ierşen : önemsiz, ikinci derecede
 il- : 1. asmak 2. tartmak
 ilin- : 1. ilişmek, takılmak 2. isabet etmek, girme geçmek

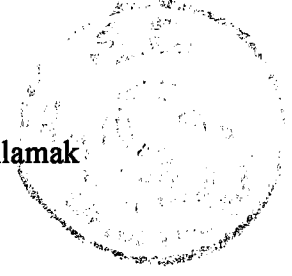

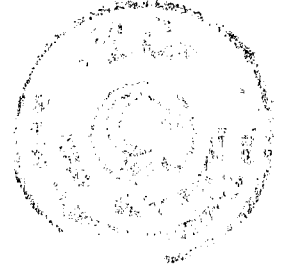
in	: yuva, hayvan evi
ini	: küçük, en küçük kardeş
inişka	: yapışık
irge	: duvar
irgeli	: duvarlı
iri-	: erimek, yumuşamak
irk-	: dikmek
irkilt-	: dikilmek
is	: iş
issi	: sıcak
istoriya	: tarih
iş	: iç
iş-	: içmek
işindegi	: içindeki
işki	: içki
iygilik	: iyilik
iyil-	: eğilmek, bükülmek
iyin	: omuz
iyin-	: şişmek
iyis	: koku, rayiha, ıtır
iyiskile	: algılamak, birkaç kez almak
iyemek	: bükmek, eğmek
iyt	: köpek
iyttey	: it gibi
iyul	: Haziran

K

kabak	: 1. bal kabağı 2. göz kabağı 3. köy
kabardı	: Kabardalı
kabart-	: çağırarak, davet etmek
kabat	: kat, katman, tabaka, yaprak
kabırğa	: 1. kaburga, ege 2. uç, kenar, diyar, memleket

kadal-	: 1. batmak, saplanmak, geçmek 2. kesmek
kaerde	: nerede
kak-	: 1. kapamak 2. mecbur etmek 3. çakmak, kakmak, sallamak
kal-	: kalmak, düşmek
kala	: şehir, kasaba
kalay	: hangi, nasıl
kaldır-	: bırakmak, mahrum etmek
kalempir	: karanfil
kalın	: sıkı, gür, koyu, kalın
kalkı	: sırt, tepe, yükseklik
kalşa	: halı, kilim
kaltıra-	: titremek, korkmak
kaluv	: kalmak, düşmek
kama-	: basmak, doldurmak
kamalav	: emretmek, mecbur etmek
kamıl	: tutuşturmak, parlatmak
kamışı	: kamçı
kandidat	: aday, namzet
kanık-	: iliştiirmek, tokalamak
kantemeli	: iyi
kaplan-	: ölçülmek
kapsagay	: boğaz, dağ boğazı
kara-	: bakmak, görmek, gezmek, gözden geçirmek
karaguş	: kartal
karala-	: suçlamak, suç isnad etmek
karaldı	: silüet
karaña	: karanlık
karat-	: çekmek, celb etmek, cezb etmek, buyurmak, demek
karayat-	: baka durmak
kardaş	: kardeş
karga-	: lanet etmek
kargıs	: beddua
karıcla-	: kârını almak, ürününü almak

karın	: rüşvet
karında	: kardeş
karsılas-	: karşı durmak, direnmek, karşılaşmak
karşıga	: aladoğan kuşu
kart	: ihtiyar, koca, yaşlı
karuv	: kuvvet, güç, kudret
karuvsızlandır	: zayıflatmak
kas	: kaş, taş, düşmanca
kas	: ön
kasapşu	: kasap
kasık	: kaşık
kasında	: önünde
kasındaki	: önündeki
kaslı	: kaşlı
kasüvet	: kasvet, hüznü, sıkıntı, kale
kaş-	: kaçmak
kaşan	: ne vakit, ne zaman
katır-	: çetin olmak, sağlam olmak, doğrulamak
katlama	: püf böreği
katlav	: 1. kat, tabaka, katman 2. pençe, demir
katnas-	: görüşmek
kavıflı	: endişeli, telaşlı
kavım	: kavim
kay-	: çerçevelemek, zırh çekmek
kaybir	: bazı, kimi, bir takım
kayda	: nerde
kayday	: nereye
kaygır-	: kederlenmek, gamlanmak
kayıt-	: geri dönmek, doldurmak; zıhlamak, zıh çekmek
kaymak	: kaymak, krema
kaynat-	: 1. kaynatmak 2. coşmak, köpürmek
kayratlan-	: gayretlenmek
kayratlı	: gayretli

kayratlık	: gayretlilik, çalışkanlık
kaysı	: hangi
kaysımız	: hangimiz
kayta kayta	: döne döne
kaytadan	: yeniden, yeni baştan, tekrar
kaytar-	: geri vermek, iade etmek
kaytarala	: tekrar etmek, yinelemek
kaytip	: nasıl, ne kadar, aynı tarzda
kazan	: 1. kazan, tencere 2. avlu
kazanşı	: ahçı
kazgal	: harekete geçirmek, ilerlemek
kazgır	: kürek
kazgırsız	: belsiz
kazna	: hazine, gömü
kebinsiz	: kefensiz
kede	: erkek çocuk, oğlan, uşak
kek	: öç, intikam
kekir-	: geçirmek, geçirerek çıkarmak
kel-	: gelmek
kelimlen-	: oluşmak, teşekkül etmek
kelimli	: kârlı, kazançlı
kelissiz	: elverişsiz, işe yaramaz
kelpetiñ	: kerpeten, kıskaç, maşa
keltaydar	: evlat
keme	: gemi, vapur
kemsit-	: tahkir etmek, aşağılamak, küçültmek
keñ	: geniş, enli, bol
keñeyt-	: genişletmek
kep	: durum, vaziyet, hal
keptir-	: kurutmak, kurulamak, fırınlamak
ker	: çalışma, kâr
ker-	: düzeltmek, doğrulamak
ker	: tasa, kaygı

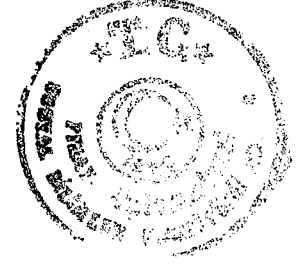
kerbazlan-	: şık giyinmek
kerbiş	: kerpiç
kerek	: gerek, lüzum
kerekli	: gerekli
keri	: geri
kerip	: fakir, yoksul, zavallı
kerti	: gerçek, hakikat, realite
kesek	: kesek, parça, lokma, dilim
keş	: geç
keşe	: gece
keşinmek	: geçinmek, var olmak, durmak
keşir-	: geçirmek
keşiril-	: geçirilmek
keşüv	: geçit
keşüv	: geçit
kevde	: gövde
kevdeli	: gövdeli, boylu postlu
kez-	: gezmek
kezbe	: gezme
kıbla	: kible
kıdır-	: gezmek, gezinmek, dinlenmek
kıl-	: yapmak, etmek, işlemek
kılık	: doğru karakterli, düzenli
kılık	: mizaç, huy, ahlâk
kılıplı	: kurnaz, sinsi
kılıplık	: kurnazlık
kılıplık	: kurnazlık, sinsilik
kılış	: kılıç
kılıy	: şaşı gözlü
kılıylan-	: olmak, yapılmak
kilkobız	. keman
kılmıs	: hizmet, bakım, servis
kıpşak	: Kıpçak

kırak	: zirve, doruk, tepe
kırsav	: çambar, halka
kıska	: kısa
kıskart-	: kısaltmak
kıskayaklı	: hanım, kadın
kıstır-	: kısmak, kıstırmak
kışi-	: kaşınmak
kışkır-	: bağırmak, haykırmak, çıkışmak
kıtay	: Çinli
kıyık	: kıyı, kenar, zih
kıyın	: zahmet, zorluk
kıyınlık	: zahmet, eziyet
kıyınsuv	: deneme, tecrübe
kıylı	: hayli, çok, pek çok
kıynal-	: azap vermek, eziyet çektirmek
kıynal-	: ıstırap çekmek, azap çekmek
kıynal-	: ızdırap çekmek, azap çekmek
kıyşılık	: eğrilik
kıytık	: onur
kızba	: tifo, kara humma
kızday	: kız gibi
kızgan	: kızgın
kızgan-	: aç gözlük etmek, tamahkârlık
kızgan-	: kıskanmak
kızgıñ	: sarhoş, başı dumanlı
kızıguv	: sıcaklık
kızıklı	: çekici, cazip
kızıksın-	: ilgilenmek, alakalanmak
kızıl	: kırmızı, kızıl
kızuv	: kızgın, tav
kızuvlı	: ateşli, canlı, heyecanlı
kiev	: damat, enişte
kimik	: kemik

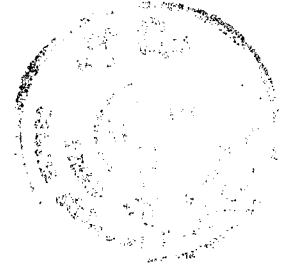
kir-	: girmek
kireyat-	: gire durmak
kirgist-	: girdirmek
kirtle-	: kapamak, kapatmak
kisidey	: kişi gibi
kisine-	: kişnemek
kişkey	: küçük, ufak, önemsiz
kiygist-	: giydirmek
kiyim	: giyim
kiylik-	: bıçak bıçağa gelmek
klub	: dalga, kulüp
kniga	: kitap
knyaz	: prens
kobız	: kopuz
kol	: el, kol
kolaş	: küçük ekmek
koltıkla-	: mektuplaşmaya devam etmek
konak	: misafir
koñır	: kara kaşlı
koñısı	: komşu
kor	: hakir, aciz
kora	: duvar, tahta perde
koraş	: kısa
koraz	: horoz
korkıst-	: korkutmak
korla-	: tahkir etmek, incinmek
korlık	: ayrılık
korpus	: gövde, vucut
korsala-	: çevrelemek, kucaklamak, çevrili olmak
kos-	: artırmak, eklemek, katmak, toplamak
kosılmak	: ilave edilmek, eklenmek, artırılmak
kospa	: ek olarak, ilave olarak
koşşak	: delikanlı

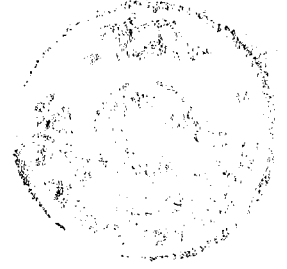
kotır	: uyuz, kaşıntı
koy-	: kesmek, bırakmak, bitirmek, saklamak, gömmek
koy	: koyun
koyday	: koyun gibi
koyı	: kuyu
koymalak	: bardak
koyşu	: çoban
köb-	: çoğalmak
köbisinşe	: çoğuna göre
kök	: gök
kökirek	: göğüs, meme
köktey	: gök gibi
kölem	: hacim, oylum, kaplam, şümul
kölik	: iş hayvanı
kömek	: yardım
kömil-	: gömülmek
kön	: deri, meşin
kön	: doğruluk
könül	: gönül
könilli	: gönüllü
köp	: çok
köpir	: köprü
köpten	: çoktan
kör-	: görmek
köre	: göre
körim	: örnek
körimli	: örnek olabilir, ibret olabilir
körin-	: görünmek
körk	: güzellik
körklendir-	: güzelleştirmek
körnekli	: belli, açık, aşikâr
körset-	: göstermek
köşir-	: geçirmek

köşpe	: göçebe
köşpeli	: göçebe, göç
köter-	: kaldırmak, almak, görünmek, tırmanmak
köteril-	: kaldırmak, canlandırmak, heyecanlandırmak
köylek	: gömlek
köz	: göz
közel	: güzel
közünşe	: gözünce
közyası	: göz yaşı
krım	: Kırım
kubar-	: kızarmak, kıpkırmızı kesilmek
kucır	: tuhaf
kudalar	: dünürcü
kuday	: Tanrı, Allah
kullık	: iş, eylem, faaliyet
kultura	: kültür
kumık	: Kumuk
kumlu	: kumlu
kunıstır	: mecbur etmek, zorlamak
kurcın	: kese
kurgak	: kuru
kurman	: kurban
kursak	: karın
kurtka	: kocakarı
kus	: kuş
kuşak	: kucak
kuşakla-	: kucaklamak, sarmak, bağrına basmak
kuşın	: tüy, kuş tüyü
kutar-	: kurtarmak
kutık	: 1. kutu, sandık 2. gıdık, gıdıklanma
kutıkla-	: gıdıklamak, gıcıklamak
kutıl-	: bitirmek, sonuçlandırmak
kutır-	: 1. kızdırmak 2. saldırmak

kutlu	: kutlu, uğurlu
kuttay	: ruh, can
kuv-	: kovmak, kovulmak
kuvala-	: kovalamak
kuvan-	: sevinmek, hoşnut olmak
kuvanışlı	: sevinçli
kuvanış	: sevinç, neşe
kuvatlı	: kuvvetli
kuy-	: koymak
kuyıl-	: akmak, boşanmak, dökülmek
kuyruk	: kuyruk
kuzov	: sepet, zembil
kübirde-	: mırıldamak, mırıldanmak
kübirden-	: konuşmak, bahsetmek
küe	: kurum
küez	: sevinç, neşe
küezlen-	: sevinmek, neşelenmek
kül	: gül
külemsire-	: gülümsemek
külki	: gülme, gülüş, alay
külle	: gülle, kurşun, mermi
külpilde-	: tir tir titremek, göz kırpmak
kültire-	: gürüldemek, gürlemek
külöv	: gülüş
kümbez	: 1. kemer, tonuz 2. kubbe
kümis	: gümüş
kün	: gün, gündüz, güneş
küna	: günah
künaylan	: ayçiçeği
künbatar	: batı, garp
künde	: her gün
kündegiden	: gündelik, her günkü
kündegilik	: günlük

kündey	: gün gibi
küneli	: günahlı
küñirti	: donuk, mat, soluk
künirtlen-	: soluklaşmak, solmak
künle-	: kıskanmak, gıpta etmek
künlev	: imrenmek, gıpta etmek
künniñ	: günün
küntuvar	: doğu
küp	: kabile, uruk, boy
küpelek	: kelebek
küş	: güç
küşe-	: kuvvetlendirmek, artırmak
küşe	: sesleniş, haykırış
küşli	: güçlü
küy	: hava, melodi
küy-	: yakmak, yanmak, dağlamak, yanık
küygist	: yandırtmak
küz	: güz, sonbahar
küzetşi	: bekçi

L

lahırda	: lakırtı, söz
lahırdas	: sohbet etmek, hasbıhal etmek

M

madonna	: Meryem ana
maga	: bana
magnitofon	: ses makinesi, ses alma cihazı, teyp
makta	: övgü, taktir, methedilme, övülme
malşı	: çoban, sığırtmaç
malşılık	: çobanlık

man	: ile
mañbas	: ağır kanlı
mañlay	: alın
maskara	: rezaleť, ayıp, yüz karası
maslaġat	: 1. öġüt, akıl, tavsiye 2. meclis 3. kurul, heyet
maşalla	: maşallah
maşına	: makine
maştaġ	: alġak, basık, düşük
material	: materyal, malzeme
may	: yağ
maydan	: meydana
mazallı	: kuvvetli, güçlü, sağlam
meca	: tarla sınırı
men	: ben
men	: ile
mene	: anlam, mana, önem
menim	: benim
menmensüv	: iftihar etmek, gurur duymak
menmen	: benden
merlik	: kemik kırığı, çikik
meşit	: mescit, cami
meyit	: ölü, ceset
mezgil	: zaman, vakit, sıra, çağ, devir
midah	: kederli, üzüntülü, gamlı
milik	: tütek
multiksiz	: tüfeksiz
miñ	: bin
murat	: murat, dilek, istek, arzu
muratsız	: isteksiz, hevessiz
mis	: mis
misik	: kedi
miskilla-	: alay etmek, eğlenmek, istihza etmek
mişgiz	: Çeġen

navasız : kalitesiz, kalitesi düşük
nava : kalite, nitelik, keyfiyet
nauçniy : ilmi, bilimsel
narod : halk
namis : namus, şeref, haysiyet
namart : namert, hain, haince

N

müyiste : köşede
müyis : köşe
müşe : vücut azası
müskin : ölü, merhum, rahmetli
muzey : müze
mut- : 1. unutmak, hatırlıktan çıkmak 2. ihmal
musliman : müslüman
munday : bunun gibi
munavay : tam, o zaman, şu, bu
munav : şu, bu, o zaman, tam
muna- : yorulmak
mun : keder, elem, üzüntü
moysa : boyunduruk, kölelik
moyin : boyun
mongol : Moğol
molsilik : bolluk, bereket
molluk : bolluk
mol : bol
misafir : misafir
mine : işte, bu kadar, zaten, ama
mindir- : bindirmek
min- : binmek
mizga- : bilmek, usanmak
my : beyin, ilik, kafa

obkom	: bölge komitesi
oblast	: bölge, mintika, havali
oblastin	: bölge
obraz	: suret, kilik, tarz, tip
obşgestvo	: toplum, topluluk
oçerk	: röportaj, deneme
ofitser	: subay, zabıt
oga	: ona
oka	: surma
oki-	: okumak
okıuvşı	: öğreten
okop	: sipir
okucnoy	: bölge
okuv	: okumak, ders vermek
ol	: o
olar	: onlar
olardı	: onların, onlarınki
olarga	: onlara
olca	: gıkarıma, üretme, ganimet, istihşal

O

nege	: niçin, neden, niye
negiz	: çekirdek, esas, nüve
nelet	: nâlet
nesip	: nasip
nesipli	: nasıplı, kısmetli
neşe	: kay, ne kadar
nikla-	: sağlamaıştırmak, pekiştirmek, kuvertlendirmek
nızam	: disiplin, nızam, düzen
niet	: niyet
nietli	: niyetli
nomay	: kanlı savas, cenk, kavga

olcalık	: hatıra, zafer, yadigar
oltır-	: oturmak
oltırış	: sandalye
oñ	: sağ, bolluk, bereket, refah, şans
onan-	: talihî yaver gitmek
onaylı	: rahat, uygun
onday	: onun gibi
ondaylarğa	: onun gibilere
onu	: onu
oñis	: ürün, mahsul, rekolite
oñla-	: yönetilmek, doğrultmak
onnan	: ondan
opırak	: elbise
or-	: biçmek
oral-	: oynamak, hoplamak, sallanmak, dolaşmak
oram	: sokak, cadde
oraza	: karakol, posta, nokta, vazife
orñi	: yer, mahal
orñidi	: yer, mahal, mekân
orndik	: karyola, yatak
ornas-	: yerleşmek
ornastır-	: yerleştirmek, sığdırmak
orlenok	: kartal yavrusu
ormet	: hürmet, saygı gösterme
ortografıya	: imla
osallat-	: dayanıksız olmak, kararsız olmak
osak	: ocaq, merkez
ot	: ateş
otar	: mera, otlak, yaylak
otara	: koyun sürüsü
otırık	: yalan
otuz	: otuz
otka	: ateşe

oy	: 1. fikir, düşünce 2. çukurluk
oyla-	: düşünmek, tasarlamak
oylan-	: kara kara düşüncelere dalmak
oylu	: akıllı, zeki, mantıklı
oyran	: gürültü, maskaralık, kepezelik
oysız	: düşünülmemiş
oyuv	: bezeme, süsleme. Tezyin etmek
ozga	: geçirmek, gezdirmek, çekmek, yapmak
ozgan	: geçen, eski, mazi

Ö

ögiz	: öküz
ökimet	: hükümet, devlet
ökimetlik	: hükümetlik
ökin-	: pişman olmak, nedamet getirmek, itiraf etmek
ökiniş	: pişmanlık, can sıkıntısı
öksüz	: öksüz
öktem	: mağrur, gururlu, çalımlı
öktems-	: iftihar etmek, gurur duymak
ölik	: ölü, ceset
ölim	: ölüm
ölşet-	: ölçmek
öner	: hüner, maharet, sanat
öpke	: öfke
öpkele	: öfkelenmek
ör	: kalkış, kaldırma, yükseliş
örim	: örgü
öris	: otlak
örkenle-	: 1. meydana gelmek, oluşmak 2. kurulmak
örle-	: teşvik etmek, ileri sürmek
örlendir-	: geliştirmek, ilerlemek
örmet	: hürmet

örnek	: nakış, desen, motif
öse-	: büyümek, yetişmek, çoğalmak
ösiet	: vasiyet
östir-	: yetiştirmek, büyütme
östirüvşi	: besleyen
öş	: ölç
öt-	: geçmek
ötirik	: yalan
ötken	: geçen, geçmiş
ötker-	: geçirmek
ötkir	: keskin, sivri, dokunaklı, sert
ötkizt-	: geçirtmek
ötpek	: ekmek
öz	: kendi
özden	: basit, sade, nazik
özek	: 1. öz, temel, çubuk 2. daha sonra, biraz sonra
özek	: merkez, orta
özelen-	: endişe etmek, merak etmek
özge	: başka, diğer, öteki
özger-	: değişmek, başkalaşmak
özgeris	: değişme, değişiklik
öz	: kendi

P

padryad	: aralıksız, fasılasız
pakır	: fakir
pan	: ile
parahat	: rahat, sükûnet, huzur
partiya	: parti
patşalık	: padişahlık
payda	: fayda
paydasız	: faydasız

payla-	: almak, hissesine düşeni almak
pena	: köpük
pesa	: piyes
peş	: 1. soba, ocak 2. oda
peş-	: pişirmek
peş	: soba, ocak
pis-	: pişmek
pisir-	: pişirmek
pisiril	: peynir
pisken	: pişirilmiş, olgun, ergin
pisotel	: yazar, edip
piş-	: biçmek
pişe	: eş, hanım, kadın
poema	: destan, manzume
poezd	: tren, katar
poeziya	: şiir
povest	: hikâye
pravitelstvo	: hükümet
priem	: kabul, usul, üslûp
prova	: yetki, salahiyet
provintsiya	: suç işlemek, kabahat yapmak
proza	: nesir
prozaik	: nesir yazarı
pud	: 16.3 kiloluk birim
punktı	: nokta, yer

R

ras-	: rastlamak, karşılaşmak, bulunmak, görüşmek
raykom	: mıntıka komitesi
rayon	: semt, mıntıka, bölge
razılık	: rıza, mutabakat
remont	: onarma, onarım

respublika : cumhuriyet
rul : direksiyon

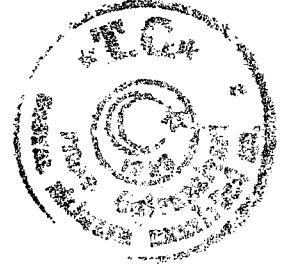
S

sabanşı : çiftçi, rençber
sabırlan- : oluşmak, teşekkül etmek
saga : sana
sagı- : düşünmek
sagın- : 1. canı sıkılmak 2. özlemek 3. istemek
sagınışlı : düşünceli, hüzünlü
sakav : dilsiz, sessiz
sakın- : düşünmek
saklav : koruyucu, bekçi
sal- : koymak, yerleştirmek, göstermek, vurmak
sala- : sallamak
salam : selam
salamlas- : selamlaşmak
salın- : koymak
salıs- : çalışmak
salkında : serinlik, serin hava
salkınlık : serinlik, serin hava
salpıra- : çarpmak, aşırmaq, sarkmak
samay : şakak
samolet : uçak, teyyare
sana- : saymak, hesaplamak
sanavlı : sayılı
sap : 1. sıra 2. sap, kulp
sargay- : sararmak
sarsık : çatlak
sarsıl- : çatlak, çatlak vermek
sas- : kaybolmak, saklanmak, zayıflamak
sastır- : şaşırmak

sav	: bütün, cümle, hepsi
sav	: sağ
savga	: hediye, armağan
savit	: kapkacak, hediye
savlay	: bir bütün olarak, tam olarak, tam
sayın	: her, herkes
sayla-	: elinden almak, elinden zorla almak, geri almak; seçip ayırmak, seçmek
saylan-	: suyu azalmak, süslenmek, şık giyinmek
saz	: 1. saz, sazlık, kamışlık 2. saz, melodi, ezgi
seat	: saat
sebele-	: serpelemek
sebiy	: sabi, çocuk, bebek
segiz	: sekiz
seleke	: alay, istihzâ
selsovet	: köy şurâsı
semir-	: semirmek, yağlanmak, şişmanlamak
sen-	: ummak, ümit etmek, güvenmek
sendeylerden	: senin gibilerden
sendir-	: umutlandırmak, ümit vermek
senim	: 1. inanç, inanış 2. din, mezhep
serbet	: şerbet
sesken-	: korkmak, ürkmek, irkilmek
sevde	: ticaret, alış-veriş
sevle	: ışık, şua, ışın
seyirsinüv	: hayrete düşürmek, hayrette bırakmak
sez-	: ima etmek, kast etmek
sezim	: duygu, his
sıbir	: fısıltı, fısıldama
sıbırda-	: fısıldamak
sıbırdas-	: anlaşmak
sıdır-	: soymak, yırtmak
sıdıra	: sıra, saf
sıgıl-	: sıkılmak, dar gelmek

sıktı	: cimri
sıla-	: sürmek, yağlamak
sılkılda-	: sararmak
sıltav	: dizgin
sıltavla-	: dizginlemek
sın-	: kırılmak, kopmak
sına-	: sınamak, denemek
sınav	: deney, tecrübe, gözlem, gözetleme
sındır-	: kırdırmak
sınık	: kırık, kalıntı, bakiye
sıntas	: heykel
sıpat	: sıfat, görünüş
sıray	: görünüş
sırga	: küpe
sırt	: dış, harici
sıy	: ikram, saygı
sıyın-	: sığınmak
sıyır	: sığır, inek
sıyla-	: saymak, saygı göstermek, ikrâm etmek
sıylı	: saygıdeğer, şerefli
sıypa-	: 1. okşamak, sıvazlamak 2. ütü yapmak
sıyt-	: ağlamak
sızgır-	: ıslık çalmak, ötmek, vızıldamak
sızık	: 1. çizgi, hat 2. özellik, detay
sızla-	: sızlamak, zorlamak; kırgınlık, kırıklık
siñ-	: içmek, emmek, içine çekmek
siñdir-	: 1. doyurmak, beslemek 2. ıslanmak
siñel	: akışkan, sıvı
sires-	: soğuktan uyuşmak, dona kalmak
sis-	: şişmek
sişe	: cam, şişe
siyrek	: seyrek
sizdi	: sizi

sogan	: soğan
sogıl-	: vurmak, çarpmak
sogıs	: savaş
sok-	: dövme, gagalamak
sokı-	: oymak
sokır	: kör
sokırsı-	: kendini yalandan ... göstermek, ... tavrı takınmak
sokpak	: patika, çığır
sol	: aynı, tam, şu, sol
soldat	: er, asker
soltan	: sultan
soñ	: son, nihayet
sonday	: böyle, öyle
soñğı	: sonraki
sorav	: soru
sorpa	: et suyu
sosınday	: böylece
sostav	: kadro
sovhoz	: devlet çiftliği
soz-	: genişlemek, uzamak
sozıl-	: genişlemek, açılmak, yayılmak
sögis	: söz
söle	: şimdi, halihazırda, hemen
sön-	: solmak, sönme
söylen-	: konuşmak, bahsetmek
söytip	: böylece
sözger	: geveze
stab	: kurmay, karargâh
stakan	: bardak
stol	: masa
sud	: mahkeme
suklan-	: hayran etmek, büyülemek
suklandırma	: hayret etme, büyüleme

sulplı	: becerikli
sulplık	: beceriklilik
suslı	: sert, şiddetli
suv	: su
suvık	: soğuk
suvlan-	: sulanmak
süe-	: desteklemek, dayanmak, tutmak, yardım etmek
süek	: 1.kemik 2. ceset, ölü
süer-	: dayamak, dayanmak
süröv	: yonmak, yontmak; sürmek, hayat sürmek, yaşamak
sütles-	: birlikte süt içmek
süvret	: resim, desen
süy-	: sevmek, hoşlanmak, istemek
süygen	: sevgili
süyim	: sevgi, aşk, sevda
süyin-	: sevinmek
süyiniş	: seviniş, sevinç
süyistir-	: seviştirmek
süymes	: zıt, karşı
süyuv	: sevgi, aşk

Ş

şabıs-	: yarışmak
şagıl-	: yansımak, aksetmek, belirlemek
şagin-	: şikayet etmek, sızlanmak
şak	: zaman, vaki devir, çağ, mevsim
şakır-	: çağırarak, davet etmek
şakırım	: verst, kilo, metre
şakırtıl-	: çağırılmak
şaklı	: kadar
şal	: ak, ağarmış
şal-	: biçmek, kırmak, kesme sokmak, batırmak, şaşılı olmak

şaldır-	: 1. doldurmak 2. mecbur etmek
şalğan	: çalan
şalın-	: salınmak, yana kaykılmak
şalış-	: çalışmak
şalka	: sırt üstü
şalma	: sarık
şalt	: tez
şamlan-	: kızmak, öfkelenmek
şañ	: 1. çan, 2. hararet, ateş
şap-	: atlamak, sıçramak, zıplamak; ufalamak
şapkınşılık	: akın, baskın
şarık	: çarık
şark	: bünye, beden, yapı
şarklı	: yüzlü
şaş	: saç
şaş-	: ekmek
şaşak	: saçak
şat	: şen şakrak, neşeli
şatlık	: şenlik, neşelilik
şav-	: 1. koşmak 2. taşmak
şay	: çay
şayka-	: sallama ırgalamak, atıp tutmak
şayna-	: çiğnemek
şek	: 1. bağırsak 2. tarla sınırı 3. şüphe, işkil, vesvese
şek-	: çekmek
şeksin-	: şüphe etmek, şüpheli olmak
şelek	: kova, bakraç
şeretle-	: değişmek, sıralanmak
şeş-	: 1. açmak, kurtulmak 2. ayrılmak, bitirmek
şeşekey	: çiçek
şeşen	: güzel söz söyleyen
şet	: 1. uç, kenar, zih 2. el, memleket
şeten	: çit

şıba	: elbise
şıbık	: çubuk, sopa
şıbırtkı	: kamçı
şıda-	: sabretmek, dayanmak
şıdam	: sabır
şıdamlılık	: sabırlılık, inatlılık
şıdamsız	: sabırsız
şıganak	: dirsek
şık-	: çıkmak
şık	: çiy
şıklan-	: çiğ kaplamak (etrafı)
şıklı	: çiğ taneleriyle örtülü
şımtı-	: çimdiklemek, yakmak, ısırarak
şınık-	: su vermek, tav vermek
şıñla-	: çınlamak
şıntı	: gerçek, hakikat
şıra	: çıra
şırak	: lamba
şıray	: eda, yüz, güzel yüz
şıraylan-	: güzellenmek, güzelleşmek
şırıl-da-	: ötmek
şırın	: tatlı, şekerli
şırmav	: dönmek, başını çevirmek
şırşı	: köknar ağacı
şışkan	: fare, sıçan
şıyrat	: bükmek
şiltorgay	: çilli serçe kuşu
şin-	: geçinmek
şiri-	: çürümek, bozulmak
şit	: basma (kumaş)
şkaf	: dolap
şkap	: dolap
şluyapa	: şapka

şok	: 1. kamçı, kırbaç 2. beraber, birlikte
şokırak	: su, dere, çay
şomıl-	: yıkanmak, yüzünü yıkamak
şorga	: yuvarlak ağaç kâsede susuz yemek
şorşı-	: atlamak, sıçramak
şök-	: eyer vurmak, eyerlemek
şökir	: diken
şöl	: çöl
şöldey	: çöl gibi
şöllik	: çöl, sahra, havali, yöre
şömiş	: kaşık
şöp	: çöp
şukı-	: oymak, eşmek, kazmak
şukır	: çukur
şuvak	: parlak
şuvla-	: bağırarak, haykırmak
şükir	: şükür
şüş	: suç
şüşli	: suçlu

T

taban	: 1. tavan 2. ayak
taga	: nal
tagı	: daha, bir daha
tak	: taht, tek
takır	: düz, dümdüz
takıyka	: dakika
takpak	: atasözü
takpakla-	: darbimesel söylemek
takta	: tahta, levha
taktambet	: ranza, yatak
tal-	: yorulmak, usanmak

talap	: talep etme, isteme, sorma
talk	: rende
talşığa-	: dalıp çıkmak
tam-	: damlamak
tamaşa	: ilgi çekici, cazip, hayret verici, tuhaf
tamır	: damar, kök, iç
tamşı	: damla
tañ	: 1. merhametli, insafli, iyi 2. seher, tan, şafak, fecr
tana	: dana
tanav	: burun deliği, delik
tanıs	: tanış, aşina, tanıdık
tanıstay	: tanıdık gibi
tañla	: yarın
tañsık	: nadir, seyrek, ender
tap solay	: böyledir
tap	: 1. karış 2. leke, benek, iz 3. sanki, adeta, ...mış gibi
tap-	: bulmak, keşfetmek, kapılmak, toplanmak
tapa taza	: tap taze
tapşırıl-	: havale etmek, bırakmak, görevlendirmek
tapşırma	: vazife, ödev
taptamak	: 1. ezmek, çiğnemek 2. zehirlemek 3. üzme
taptat-	: ezmek, buruşturmak
taralt-	: dökmek, saçmak, dağıtmak
tarelka	: tabak
targıl	: kaplan rengi
tarihşi	: tarihçi
tarka-	: 1. gezinip durmak 2. coşmak, çileden çıkmak
tarka-	: dağılmak, dağılıp gitmek
tars	: çatırdamak, çatlama, vurma, gürültü
tarsılda-	: gürültü, patırtı, velvele yapmak
tart-	: çekmek, uzatmak, çıkarmak, dayanmak
tartkışla-	: çekmek
tas	: taş

tasalan-	: 1. siper etmek 2. Unutturmak
tası-	: taşımak
tasla-	: fırlatmak, terk etmek, bırakmak, vazgeçmek, göndermek
tat-	: tatmak, tadına bakmak
tatam	: bir arada
tatavıl	: çukur
tatım	: dost geçinen
tav tas	: dağ taş
tav	: dağ
tavday	: dağ gibi
tavis	: ses, seda
tavisla-	: haykırmak
tay	: tay; ova, yazı, düz
tay-	: uzaklaşmak
tayan-	: dayanmak, yaslanmak, istinat etmek
tayanış	: dayanak
taygana-	: kaymak, kurtulmak, süzülme
taypa	: 1. akrabalık, yakınlık 2. görgü
taz	: kel, kötü
taza	: taze
tazalık	: 1. temizlik 2. dürüstlük, namusluluk
teben	: sıkı
tebenteli	: sağlam, sabit, daimi
tebin-	: tepmek, çifte atmak
tegin	: bedava, parasız
tegis	: düz, pürüzsüz
tegislet-	: düzeltmek
tek	: ancak, yalnız
tekene	: tekne
temirşi	: demirci
teñ	: eşit, aynı, denk
teñ	: dost
teñiz	: deniz

teñizdey	: deniz gibi
teñle-	: bir tutmak, bir saymak
teñlestir-	: bir tutmak, bir saymak
teñli	: kadın, kız
tentek	: aptal, beyinsiz
tepşek	: tepsi
ter	: ağız
terbe-	: devam etmek, sürmek
terek	: ağaç
terektey	: ağaç gibi
teren	: derin, ücra
tereze	: pencere
terge-	: yoklamak, kontrol etmek
teris	: ters yüz, arka yüz
terislik	: terslik
terme üy	: Rusların kullandıkları üstü örtülü araba
termen	: değirmen
tes-	: deşmek, delmek, delik açmak
tesik	: çukur, açıklık
tetli	: tatlı
tevekelşi	: insan olan yer
teves	: tüketmek
tevesil-	: tükenmek
tevesüliv	: bitirmek, sona erdirmek
tez	: çabuk, acele
tıgız	: yoğun, kesif
tımala-	: yuvarlanmak, hızla gitmek
tımav	: nezle
tın-	: dinmek, azalmak
tınık	: yavaş, sakin, hafif
tınıklık	: şeffaflık, duruluk, saydamlık
tınış	: rahatlık, dinlenme
tınışlık	: sükûnet, sükûn, telaşsız

tınla-	: dinlemek
tırıştır-	: bükmek, eğmek
tırnavış	: tırmık
tıy-	: yasak olmak, memnu olmak
tıy-	: yatıştırmak, teskin etmek, dindirmek
tie-	: yüklemek, binmek, bindirmek
tigil-	: yerleşmek, gözünü dikmek
til	: dil
tire-	: destek vermek, desteklemek
tiri	: diri
tirilgendey	: dirilmiş gibi
tirilik	: dirilik
tis	: diş
tisle-	: dişlemek, ısırarak
tiy-	: değmek, çarpmak
tiyisli	: gerekli, lüzumlu
tiyislidey	: gerekli gibi
tiz	: diz
tiz-	: dizmek
tizilis-	: dizilmek
togay	: çayır
toklı	: toklu
tokta-	: üzerinde durmak, ara vermek, bırakmak
toktas-	: karar vermek, kararlaştırmak
toktasuv	: kabul etmek, karar vermek
toktat-	: durdurmak, çevirmek, yolunu kesmek
tol-	: dolmak, doldurmak
tolga-	: efkârlanmak, kederlenmek
tolgav	: kabile, boy şarkı müsabakaları
tolı	: dolu
tolkın	: dalga
toltır-	: doldurmak
ton	: elbise

tonavşı	: o, öteki
topar	: sürü
topırak	: toprak
torgay	: serçe kuşu
torgayday	: serçe gibi
torka	: ipek
toy-	: doymak, yedirmek
toy	: düğün, ziyafet
toygıst-	: yedirmek
toyla-	: ziyafet çekmek, düğün yapmak, cümbüş etmek
toymagan	: doymayan
töbe	: 1. tepe, tümsek 2. dam, çatı
tögerek	: daire, etraf, çevre
tögil-	: dökülmek
tölev	: ödemek, tediye etmek
tömen	: alçak, basık, düşük
tönter-	: döndürmek
tör	: baş, köşe
töreşi	: hakim, yargıç
törkin	: baba ocağı
tös	: dös, dağ yamacı, yamaç
töse-	: döşemek, yaymak, sermek
tösek	: döşek
tösel-	: sermek, döşemek
tözimli	: sabırlı
tukım	: ahfad, evlat, nesil
tuman	: duman, sis
tumanday	: duman gibi
tunşık	: bunaltıcı, boğucu, ağır
tur-	: ayakta durmak, ayakta olmak, korumak, geçmek
turmıs	: duruş, vaziyet, poz
turnalarday	: turnalar gibi
turuv	: kalkmak

tuv-	: doğmak, ortaya çıkmak
tuva	: Tuva, tuvalı
tuvar	: duvar
tuvar	: sığır ahır, inek ahır
tuvdır-	: doğurtmak
tuvıl	: değil
tuvra	: doğru
tuyak	: ayak, tırnak
tuz-dam	: yiyecek- içecek
tübek	: tüfek
tüe	: deve
tük	: tüy
tüken	: dükkan
tükir-	: tükürmek
tülkisi-	: pohpohlamak
tün	: gece
tüp	: dip, aşağı, taban
tür-	: sarmak, sarmalamak, paket yapmak
türlen-	: değişmek, çeşitli olmak
türli	: türlü
tüs	: düş, rüya
tüs-	: düşmek
tüsin-	: düşünmek
tüsir-	: düşürmek
tüssiz	: renksiz
tüt-	: çekmek
tüyil-	: boğazında kalmak, tıkanmak
tüyistir-	: dövüştürmek
tüymedey	: düğme gibi
tüz-	: dizmek, kurmak
tüz	: düz, doğru, dürüst
tüzetil-	: düzeltilmek, doğrultmak
tüzilis	: kurma, kuruluş

tüzüv : kurmak, yapmak, inşâ etmek
tyurk : Türk

U

uçebik : ders kitabı
uçilişçe : okul, lise
uçitel : öğretmen
uçitelskiy : öğretmen
ul : oğul
ulan : oğlan
ullı : büyük, ulvi, yüce
una- : beğenmek, hoşuna gitmek
uprav : yönetmek, idare etmek
ur : çukur, kuyu
ur- : vurmak
urla- : çalmak, aşırnak
urlık : tohum, tane
urok : ders
usa- : benzemek
usat- : benzetmek
usatpaytagan : benzetmeyen
usta : ehil, bilgiç
ustav : tüzük, yasa
uş : uç
uş- : uçmak
uşın : gerçek, hakikat
uşına : ucuna
uv : zehir
uvak : ufak, küçük
uvirt : avurt, yanak
uvısla- : sırtlamak
uvla- : zehirlemek, ilaçlamak

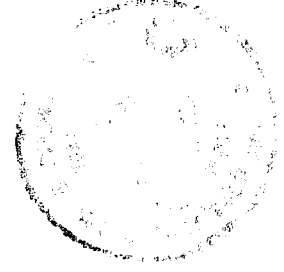

uya	: in, vahşi hayvan ini, yuva
uyal-	: çekinmek, sıkılmak, pişman olmak
uyalşafı	: sıkılğan, mahcup, utangaç
uyant-	: uyandırmak
uyat	: utanç, utanma
uygınlagan	: düzenleme, teşkilatlandırma
uygınlı	: tertipli, düzenli
uykı	: uyku
uykla-	: uyuklamak
uypala-	: ezmek, mıncıklamak
uzayt	: uzatmak
uzın	: uzun

Ü

ülgili	: örnek olabilir, model, tip
ülgir-	: yetişmek
ülis	: hisse, pay
ülisi	: vazife, ödev, borç
ülle	: küçük boru, borucuk, tüp
ün	: 1. ses, seda 2. gerçek, hakikat
ündemev	: susmak, sesi çıkmamak, sükût etmek
ündirik	: raf
ür-	: üflemek
üsit-	: üşütmek, dondurmak
üstinnen	: üstünden
üş	: üç
üşin	: için
üşinşi	: üçüncü
üy	: ev
üyir	: sürü
üyir-	: çevirmek, döndürmek
üyken	: büyük

üyre	: duru çorba
üyret-	: öğretmek, öğretmenlik yapmak
üz-	: koparmak
üzil-	: üzülme

V

vakıt	: vakit
velosiped	: bisiklet
veteran	: eski muharip
voevod	: voyvoda

Y

yabagi	: yapağı
yabıs-	: yapışmak
yag-	: sürmek, yağlamak, batırmak
yaga	: 1. yaka 2. kenar, sahil, kıyı
yagday	: fayda, menfaat
yagımlı	: hoş, tatlı
yahanem	: cehennem
yahşı	: güzel, hoş
yak	: yan, taraf, yön, kenar, yüz
yalañaşlık	: çıplaklık
yalgan	: yalan
yalgızlık	: yalnızlık
yamagat	: toplum, topluluk
yaman	: kötü, fena, çok, pek, gayet
yamgır	: yağmur
yampik	: bükük, eğik
yan	: can, ruh
yana	: yine, gene, yeniden
yanas	: yanaşmak

yandavır	: yandan koşulan at
yañı	: yeni
yañılıs	: yanlış
yañırt-	: yenilemek, tazelemek
yanlı	: canlı
yansız	: cansız
yanşıl-	: baskı yapmak, ezmek, zulmetmek
yanuva	: gidişat, hayat
yanvar	: Ocak ayı
yap yalgız	: yapyalnız
yapalak	: baykuş
yapırak	: yaprak
yapsar	: uç
yapsarlas	: bitişik
yar	: 1. sevgili 2. kenar, sahil, kıyı 3. davet
yar-	: parçalamak, doğramak, bölmek, ayırmak
yarakşı	: kırıkçı çıkıkçı
yarap	: güzellik
yaras-	: yaraşmak, yakışmak
yarasık	: güzel, sevimli, şirin
yarasıklı	: güzel, yakışıklı
yaravsız	: elverişsiz, uygun olmayan
yaraydı	: iyi, güzel, yarar
yardam	: yardım
yarık	: ışık, ziya
yarkın	: parlak
yarkıra-	: parıldamak, parıl parıl olmak, ışık saçmak
yarlı	: fakir
yarlılık	: fakirlik, yoksulluk
yarmalık	: panayır
yartı	: yarım, yarı
yas	: 1. genç, taze 2. yaş
yasa-	: yaşamak

yasal-	: olmak, yapılmak; meydana çıkarmak, yaratmak
yasar-	: 1. yeşermek 2. genç göstermek
yasav	: yaşam
yasıl	: yeşil
yasır-	: saklamak, gizlemek
yaskan-	: irkilmek, gerileyivermek
yaslar	: gençler
yaslı	: yaşlı
yaslık	: gençlik
yastan-	: altına yerleştirmek, eklemek, katmak
yaşav	: yaşam
yat	: yabancı
yatar-	: koymak
yav	: düşman, hasım ; hey bana bak !
yav-	: düşmek, yıkılmak
yavansız	: sakin kişi
yavap	: cevap
yavapla-	: cevaplamak
yavdır-	: ışıldamak
yavın	: yağmur
yavınlı	: yağmurlu
yavır	: yara
yavlas-	: birbirine düşman olmak, arası açık olmak
yay	: 1. yay 2. bahar, ilkbahar
yayav	: yaya
yayna-	: parlamak, pırıldamak, ışık saçmak
yayra-	: toplanmamak, çekidüzen vermemek
yaza	: ceza
yazba	: el yazması
yazday	: yaz gibi
yazık	: yazık, günah; fakir, yoksul, zavallı
yazıksın-	: merhamet etmek, acımak
yazlık	: bahar, ilkbahar

yazuvşı	: yazar
yegüvli	: araba koşulmuş
yek-	: koşmak
yelbas	: hoppa
yelke	: ense, gerdan
yemis	: yemiş
yeñil	: hafif
yeñil	: hafif, kolay
yennet	: cennet
yerles-	: yerleşmek
yésir	: esir
yetek	: körü elinden tutarak gezdiren
yetekşi	: kılavuz, yönetmen, idareci
yetinşi	: yedinci
yıbirda-	: kımıldamak, oynamak
yıgıl-	: yığılmak, birikmek, toplanmak
yılga	: dere, çay, nehir
yılı	: sıcak, ısı, hararet
yılıt-	: ısıtmak
yıltın	: kıvılcım, ateş, alev, yalaz
yıltıra-	: parlamak, kıvılcım saçmak
yıltırat-	: ışıltılı, pırıltılı olmak
yıluv	: (buzdaki) oyuk, delik
yır	: şarkı, türkü, halk şarkısı
yırav	: şarkıcı, ses sanatkârı
yırday	: türkü gibi
yırıl-	: kazmak, bellemek
yırla-	: türkü, şarkı söylemek
yırlanmasa	: söylenmese
yıy-	: yığmak, toplamak, biriktirmek
yıyıl-	: toplanmak, birikmek
yıyın	: toplantı
yıyıntık	: kitap, dergi

yibek	: ipek
yiber-	: göndermek, izin vermek, bırakmak, vermek
yiberip koy-	: göndermek
yigit	: yiğit, kahraman
yifnişke	: ince
yitekselen-	: neden olmak
yok	: yokluk, fakirlik
yolak	: şerit, çizgi
yolavşı	: yolcu
yoldas	: yoldaş
yolık-	: rastlamak, rast gelmek, tesadüf etmek
yora-	: yorumlamak, önceden haber vermek
yort-	: yürümek
yoyıl-	: kaybolmak; öldürücü, mahvedici, amansız
yoymak	: kırmak, imha etmek, mahrum olmak, kaybetmek, dökmek, yok etmek, öldürmek, mahvetmek
yöne-	: göndermek, yollamak, sevk etmek; gitmek, kalkmak
yubant-	: yatıştırmak
yuk	: yük
yuka	: yufka, ince
yuktey	: yük gibi
yulduz	: yıldız
yulk-	: çekmek, çıkarmak
yumart	: cömert, eli açık, bol
yumırık	: yumruk
yumırtka	: yumurta
yumsak	: yumuşak
yun	: yün
yurek	: yürek
yuri-	: yürümek, gezmek, dolaşmak
yürüv	: yürütmek, ilerletmek, ileri sürmek
yutlık	: 1. Hint keneviri 2. boğaz
yuv-	: yıkamak

yuvan-	: yatışmak, teskin olmak, sakinleşmek
yuven	: dizgin, kırbaç
yuvgış	: lif, kese
yuvık	: 1. yakın 2. akraba
yuvıkla-	: yaklaşmak
yuvır-	: yürümek, kaçmak, takip etmek, koşmak
yuvirt	: yoğurt
yuvsan	: pelin
yuyrik	: üstün
yuz	: yüz

Z

zagotovitel	: stoklanacak erzak, hammadde vs. tedarikiyle meşgul devlet satın alma komisyonu üyesi
zametko	: işaret, nişan
zang ur-	: zil çalmak
zanıra-	: çınlamak, şingirdamak, parlamak
zat	: şey, nesne, eser, sonuç
zaveduyutsiy	: müdür, şef, başkan
zavıklan-	: acımak, merhamet etmek
zavklan-	: zevk almak
zavod	: fabrika, yapımevi
zayalov	: yırtmak, parçalamak; çektirmek, azap vermek
zelotnik	: tartı birimi, buhar çekmecesesi
ziyan	: ziyan
zildey	: zil gibi
znaçog	: rozet, nişa

KAYNAKLAR

- Abay B., *Kürtçe ile Altay Dilleri Arasındaki Bazı Kelime ve Ses Denklikleri Üzerine Bir Deneme*, **Tuncer Gülensoy Armağanı**, Kayseri 1994.
- Ahundof A., **Türkçe'de Fiilin Zaman ve Sıyga Kategorisi Meselesi** Bakü 1968, Tanıtan: Hüseyin Ayan, **Türk Kültürü**, Yıl 10, S.109 (Kasım 1971), s. 66.
- Akçora E., **Geçmişten, Günümüze Çeçenler**, İstanbul 1996.
- Akiner S., **İslamic Peoples Of The Soviet Union**, London 1985.
- Akmanbetov T., *Nogay ve Kırgızların Kardeşlik Bağları Hakkında*, Aktaran : Maria Bulgarova, **Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgişöleni** (Ankara 21-23 Haziran 1995), Konya (24-26 Haziran 1995), Ankara 1995 s.21 (s.19-22)
- Akmaz A., **Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi**, Kayseri 1994.
- Araslı A., *Kazan ve Kırım Türkleri'nin Folklor ve Musikisi*, **Türk Kültürü**, Yıl 13, S.156 (Ekim 1975), s.352.
- Arat R.R., **Makaleler 1**, Ankara 1987.
- **Kutadgu Bilig III İndeks**, Neşre Haz. Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüceİstanbul 1979.
- Atalay B., **Divanü Lügati't-Türk Dizini**, Haz. Besim Atalay, Ankara 1992.
- Balcı S., *Türk Dünyasında Ortak Türkçe Oluşturulmasıyla İlgili İlkeler, Problemler ve Çözüm Önerileri*, **Türk Kültürü**, Yıl 34, S.400 (Ağustos 1996), s.496
- Banzarov D., **Siyah Din**, Çev: Vera Peters 1894.
- Baskakov N.A., **Nogayski Yazık Tyurskie Yazıkı**, Moskova 1966.
- **Nogaysko-Russkiy Slovar**, Moskova 1963.
- **Nogayskiy Yazık İ Ego Dialekt**, Leningrad 1940.
- **Oçerk Grammatiki Nogayskogo Yazıkı**, Mahaçkala 1962.

- Başlangıçtan Günümüze Kadar Büyük Türk Kavimleri**, İstanbul 1986.
- Ba-Ta, *Müridizm Hakkında, Kafkasya, C.I, S.3 (Eylül-Ekim 1964) s.15*.
- Batırhan B., *Kafkasya'da Müridizm, Kafkasya, C.II, S.8(Eylül-Ekim-Kasım 1965), s.30*
- Baybek O., *Nogay Türkleri, Türk Kültürü, Yıl 24, S.275 (Mart 1986), s.161.*
- Bekizova L., *Slovo O Nogayskoy Literature, Çerkessk 1971.*
- Bennigsen A- M.Broxur, *The İslamic Threat To The Soviet Satate, Sydney 1985.*
- Bennigsen A., C.L. Quelguejay, *Stepte Ezan Sesleri, Çev. Nezih Uzel, İstanbul 1981.*
- Bice H., *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Ankara 1991.*
- Bodur H.E, *Eski Sovyetler Birliğindeki Türk Cumhuriyetlerinde Milli Kimliğin Korunmasında Dinin Rolü, Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi, S. 1 (1994) , s.175.*
- Bozkurt B., *Türklerin Dili, İstanbul 1992.*
- Bulgarova M., *Nogay Kahramanlık Destanları ve Manas Destanındaki Ortak Motifler Hakkında, Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgişöleni Bildirileri (20-22 Mart1995) , Ankara 1995, s.49.*
- C0102 n12, 1990 Po Dannım Gockomstata CCCP**
- Caferoğlu A., *Türk Kavimleri, Ankara 1988.*
- *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1993.*
- Canibekova S.A. *Nogay Tilinin Grammatikası, Çerkessk 1954.*
- *Nogay Tili Uçebnigi, Mahaçkala 1935.*
- Classification of the Türkiç Languages, Funddamenta, C. I, s.1-5*
- Çağatay S, *Nogaylar ve Dilleri, Türk Lehçeleri ve Örnekleri, Ankara 1992*
- *Nogay Atasözlerinden Bir Kaç Örnek, TDAY Belleten 1961 s.47.*
- Çay A., *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz, Ankara 1989 .*
- Çeçen A., *Yeni Dünya Düzeninde Kafkasya, Birleşik Kafkasya, Yıl 1-2 , S.5 (1995-1996) , s.18.*
- Deny J., *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları, Çev. Oytun Şahin, Ankara 1995.*

- Deny J, L. Bazin, H. Scheel, A. Bombaci, T.Gökbilgin, F. İz, *Kazak Edebiyatı, Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, S. 5 (Şubat 1996), s.39.
- Devellioğlu F., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1984.
- Devlet N., *Sovyetler Birliğinde Türk ve Müslümanların Nüfusu 60 Milyona Yaklaştı*, *Türk Kültürü*, C.XXVII, S.325 (Mayıs 1990), s.271
- *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi-Ek*, İstanbul 1993.
- *Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği*, *Türk Kültürü*, Yıl 21, S.237 (Ocak 1983), s.30.
- Diriöz M., *Kopuz ve Klasik Edebiyatımız*, *Türk Kültürü*, Yıl 14 S.168 (Ekim 1976), s.73.
- Dizdaroğlu, H., *Tümcebilgisi*, Ankara 1976.
- Ekrem M.A., *Kırım ve Nogay Türkleri'nin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Tüm Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri*, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 1983, C.III, s.1602.
- *Bülbül Sesi, Dobruca Türkleri Folklorundan Seçmeler*, Bükreş 1981.
- *Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi I: Kronikler*, Ankara 1993.
- Elçin Ş., *Türk Destan, Masal ve Hikâyelerinde Atla İlgili İnanışlar*, *Türk Kültürü*, Yıl 16, S.182 (Aralık 1972), s.107.
- Ercilasun A.B., *Türk Lehçeleri Üzerine*, *Türk Dili*, S.509 (Mayıs 1994), s.335-336.
- Eren A.C., *Türkiye 'de Göç ve Göçmen Meselelerinin Başlaması; İlk Kurulan Göçmen Komisyonu*, *Türk Dünyası*, S. 2 (İstanbul 1966), s.89.
- Eren H., *Nogay Türkçesi veya Nogayca*, *Türk Ansiklopedisi*, C.XXII, s.311.
- Ergin M., *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1993.
- Erol A., *Şarkılarla, Şiirlerle, Türkülerle, Tarihî Örneklerle Adlarımız*, Ankara 1992.
- Ersoy H., *Dili, Edebiyatı ve Tarihi ile Çerkesler*, İstanbul 1993.
- Gabain A.V., *Eski Türkçe'nin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara 1988.

- Gökçe C., **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979.
- Görkem İ., **Yukarıova (Çukurova) Ağaçları Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1990, s.77.
- Grousset R., **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. M.Reşat Uzman, İstanbul 1980.
- Gülensoy T., **Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, Ankara 1995.
- Güllüdağ N., **Nogay Türkleri ve Edebiyatı, Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II)**, Yıl 3, S. 16 (Temmuz-Ağustos 1997), s.1989-2002.
- **XX. Yüzyıl Nogay Edip ve Şairleri, I. Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi 11-13 Eylül 1996 Manisa.**
- Hacıeminoğlu N., **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul 1984.
- **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara 1996.
- Havass A., **Sovyetler Birliğinde İslam**, Çev: Sibel Özbudun, İstanbul 1979.
- Haydari A., **Gelişmiş Ülkeye, Gelişmiş Alfabe Gerek**, **Türk Kültürü**, Yıl 34, S.395 (Mart 1996), s.138
- Hızal A.H., **Kuzey Kafkasya ve İstiklal Davası**, Ankara 1961.
- İbn Fazlan, **Seyahatnâme**, Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1995.
- İlmiye M.A., **Nogaylarda Toy, İpekyolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri (1-7 Temmuz1993)**, Ankara 1995, s. 263-266.
- İnan A., **Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü, Makaleler ve İncelemeler 2**, Ankara 1992.
- **Destan-ı Nesl-i Cengiz Han Kitabı Hakkında, Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1987.
- **Nogaylar, Türk Ansiklopedisi, C.XXV, s.310-311.**
- **Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan AtlarınDurumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama, Makaleler ve İncelemeler 2**, Ankara 1992.
- **Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler, Makaleler ve İncelemeler 2**, Ankara 1992.

- İnan A., *Karakalpaklılar*, Bozkurt S. 11 (1941), s.28.

Ebulgazi Bahadır Han ve Türkçesi, Makaleler ve İncelemeler,
 Ankara 1991.

Oba, Obo Sözlere Hakkında, Makaleler ve İncelemeler I,
 Ankara 1987.

Sbornik Matrlalov Atnos, Kistorii Zolotoy Ordı, Leningrad
 1941.

Türk Kabile İsimlerine Dair, Makaleler ve İncelemeler, Ankara
 1987.

Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair,
Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1987.

Ulus Terimi Üzerine, Türk Dili , C.IV, S.44 (Mayıs 1955)
 s.492.
- İndraliyev İ., *Nevruz Bayramında Nogay Halk Adetleri, Türk Kültüründe*
Nevruz, Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyum) Bildirileri,
 Ankara 20-22 Mart 1995, Ankara 1995 s.151-153
- İpek N., *Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri, Türkiyat Mecmuası, C.XX*
 (İstanbul 1997), s.276.
İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1967, C.VI, s.715.
- Jyrkankanllio P., A. Bennigsen, G.Hazai, F.Went, K.Menges, **Türk Lehçeleri ve**
Edebiyatları, Çev.Kemal Aytaç, İstanbul 1992.
- Kalgay İ., *Kafkasya ve Kafkasyalılar Hakkında, Kafkasya, C.I, S.3 (Eylül-*
 Ekim 1964) , s.8
- Kalmıkova S.A, **Nogay Halkının Takpakları Em Aytuvları**, Çerkessk 1963.
- Karahan L., **Türkçede Söz Dizimi-Cümle Tahlilleri**, Ankara 1993.
- Karaörs M., **Türkçe'nin Sözdizimi ve Cümle Tahlilleri**, Kayseri 1993.
- Kazgan G., *Milli Türk Devleti'nin Kuruluşu ve Göçler, İ.Ü.İ.F. Dergisi, S.1-*
 4, (1970-1971) s.311
- Kononov A.N, *Son Yıllarda SSCB'nde Türkoloji Araştırmaları, TDAY Belleten*
 (1964), s.113.
- Korkmaz Z., **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara 1992.
- Köprülü M.F, **Edebiyat Araştırmaları 1**, İstanbul 1989 .

- Kösoğlu N, **Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, İstanbul 1990.
- Kundukh A., **Kafkasya Müridizmi**, Haz.Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987.
- Kundukov M, **Musa Kundukov'un Anıları**, Çev: Murat Yağan, İstanbul 1978.
- Kurat A.N, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara 1993.
- Dcanibekova S.A. **Nogay Tilinin Grammatikası**, Çerkessk 1954.
- Kusko M., **Kafkas Milletleri, Kafkasya, C.II, S.7 (Haziran-Ağustos 1965), s.10.**
- **16-19. Asırlarda Kuzey Kafkasya, Kafkasya, C. II, S.9 (Aralık-Şubat 1966), s.12-18.**
- **Çok Eski Tarihlerde Kafkas Milletleri ve Medeniyetleri, Kafkasya , C.II, S.7 (Haziran-Temmuz-Ağustos 1965), s.6-8**
- **Kafkas Milletleri, Kafkasya, C.I, S.1(Ocak-Şubat 1963), s.13.**
- **Kafkasyanın Etno-Lenguistik Terkibi, Kafkasya, C.I, S.5 (Ocak-Şubat 1965), s. 12.**
- Laçiner S.A., **XXI. yüzyılın Eşiğinde Türk Cumhuriyetleri, Milliyet, 4 Mayıs 1993.**
- Mustafaev E.-V.G.Tserinin, **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 1995.
- Naskali E.G.- H.Halen ,**Cumucica, Nogaica**, Helsinki 1991.
- Nedret M., **Dobruca ve Kuzey Kafkasya Nogaylarının Folkloru Üzerine Genel Bir Bakış? 3. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Ankara 1986, C.1, s.188
- Nevruz Y., **Kuzey Kafkasya Meslesinin Temel Stratejileri, Birleşik Kafkasya, Yıl 1-2, S.5 (Aralık-Ocak-Şubat 1995-1996), s.13.**
- Orkun H.N, **Türk Tarihi**, Ankara 1946.
- Osmanov M., **Dialects De Nogay**, SPB 1883.
- Özergin M.K., **Çağdaş Türk Dünyasında Nogaylar, Milli Eğitim Kültür, C. VII, S.51 (Ocak1985), s.74.**
- Özkan N., **Türk Dünyası, Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat**, Kayseri 1997
- Pedagogika Savetskaya 12, Moskova 1977, s.123**
- Porzig W., **Dil Denen Mucize-II**, Çev: Vural Ülkü , Ankara 1990.
- Rasonly L, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993.

- Rıza Nur, **Türk Tarihi, C.II, İstanbul 1972.**
- Seyf-i Sarayî, **Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türk), Haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, İstanbul 1978.**
- Sümer F., **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, İstanbul 1992.**
- TASSR Megarif Ministrliğından 1981-1982 Uku Yılına Tatar Mektepleri Öcin Ukitu Planı S.M. Kazan 1981.**
- Tekin T., **Türk Dillerinde Önses -y Türemesi, Türk Dilleri Araştırmaları-IV, Ankara 1994, s.51-66.**
- **Türk Dilinde -ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme, Türk Dili Üzerine Araştırmalar I, Ankara 1995.**
- Temir A., **Türk Dünyası El Kitabı, C.I, Ankara 1992.**
- Togan Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1970.**
- **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981.**
- Toparlı R., **İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin, Ankara 1992.**
- Uygur V., **Eşitlik Eki ve Eşitlik Grubu Üzerine, Türk Dili, S.546 (Haziran 1997), s.547.**
- Uzunçarşılı İ.H., **Osmanlı Tarihi, Ankara 1982-1983.**
- Veselovskiy N.İ., **Han İz Temnikov Zolotoy Ordı Nogay İ Ego Vremya, Petrograd 1922.**
- Yakubovskiy A., **Altınordu ve Çöküşü, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992.**
- Yarkın İ., **Sovyet İstatistiklerine Göre Rusya'da Türkler, Türk Kültürü, C.XVI, S.185 (Mart 1978), s.280.**
- Yılmaz Ş., **İyelik Ekinin Tiürkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi'ndeki Şekilleri ve Kullanımları, Türk Dili, S.543 (Mart 1997), s.285-288.**
- Yiğit A., **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası, Elazığ 1996.**
- Zeynalov F., **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, Türkiye Türkçesi'ne Aktaran: Yusuf Gedikli, İstanbul 1993.**
- Tuvgan Yerim, Mahaçkala 1989, 1990.**

ÖZGEÇMİŞ

1967 yılında Kırıkkale'de doğdu. İlk ve orta öğrenimimi aynı şehirde tamamladı. 1984 yılında Hacettepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü kazandı. 1988'de mezun oldu. Mezuniyetini müteakiben Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde öğretmen olarak çalıştı. 1995'te Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde açılan sınavı kazanarak araştırma görevlisi oldu. Ardından Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisansa başladı.

Evli ve bir çocuk annesidir.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ